

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

1997,1

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd
Redigeret af Per Ingesman under medvirken af Finn Stendal Pedersen og Henning Poulsen
ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 325 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Bygning 170, Aarhus Universitet, 8000 Århus C., tlf. 8619 7033.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af Historie, Aarhus Universitetsforlag, Bygning 170, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Billedet på forsiden viser politikerne Ole Bjørn Kraft (1893-1980), Ib Nørlund (1917-89) og Hermod Lannung (1895-) på De Forenede Nationers generalforsamling i New York i november 1946. Som det fremgår af Kristine Kjærsgaard Nielsens artikel, var det diplomaten Henrik Kauffmann, der fremlagde Danmarks holdning til det ømtålige spørgsmål om en begrænsning af stormagternes vetoret i Sikkerhedsrådet.

Danmark og vetospørgsmålet i FN 1945-49

Af Kristine Kjærsgaard Nielsen

Repræsenterede Danmarks sikkerhedspolitik i de første efterkrigsår et brud med 1930'ernes neutralitetspolitik, eller lå den tværtimod i forlængelse heraf? I denne artikel giver cand.phil. Kristine Kjærsgaard Nielsen et indlæg i diskussionen om brud eller kontinuitet ved at se nærmere på, hvorledes Danmark stillede sig, da det på FN-forsamlingerne for første gang efter verdenskrigen blev tvunget til at tilkendegive sin stilling i sikkerhedspolitiske spørgsmål. Konkret undersøges Danmarks holdning, da et stort flertal af de mindre stater krævede en modifikation af den veto-ret til de fem stormagter, som var besluttet på Jaltakonferencen.

Introduktion

Thorsten Borring Olesen redegjorde i 1994 for forskningsdebatten inden for dansk sikkerhedspolitik.¹ Af denne redegørelse fremgår det, at det grundlæggende spørgsmål i debatten er, hvorvidt Danmark ved tilslutningen til Atlantpagten i 1949 brød med 1930'ernes isolerede neutralitetspolitik. Forskernes forskellige holdning til denne problematik har givet navn til de to grundteorier, der præger debatten: brudteorien og kontinuitetsteorien.

Borring Olesen problematiserede i sin artikel dernæst, hvorvidt brud-kontinuitetsdikotomien er en frugtbar fortolkningsramme for forskning i dansk sikkerhedspolitik i efterkrigstiden, og opstillede den tese, at der kunne være tale om flere brud eller kursskift. Borring Olesen argumenterede for, at årsagen til, at brud-kontinuitetsdikotomien præger forskningsdebatten, er det anvendte analyseniveau, som indtil Borring Olesens artikel har bestået i analyser af Danmarks – dvs. de danske regeringers – reaktion på begivenheder i det internationale system. Hermed bliver det an-

1. T. Borring Olesen, »Jagten på et sikkerhedspolitisk ståsted. Socialdemokratiets holdninger til sikkerhedspolitikken 1945-1948«, B. Nüchel Thomsen (red.), *Temaer og brændpunkter i dansk politik efter 1945*. Odense 1994 (a), pp. 15-17.

tydet, at debatten synes at være stagneret og er uden mulighed for at komme videre, hvis der ikke anlægges et andet analyseniveau end det nationalstatslige. Med det formål at gøre forskningsdebatten mere kompleks og undersøge sin egen tese om tilstedeværelsen af flere brud og kursskift retter Borring Olesen i sin artikel blikket mod det danske politiske system og giver hermed et relevant og frugtbart indlæg i den sikkerhedspolitiske forskningsdebat.

Ser man nærmere på brud-kontinuitetsdebatten, synes koncentrationen omkring denne dikotomi og forskningsdebattens deraf følgende stagnation ikke kun at være affødt af anvendelsen af det nationalstatslige analyseniveau. Nikolaj Petersen repræsenterer den dominerende brudtolkning, som han knæsatte i 1978 med sin systematiske analyse af Danmarks sikkerhedspolitiske muligheder.² Petersen begrunder sin tolkning med, at den danske regering i 1948-49 skiftede sikkerhedspolitisk kurs og opgav neutralitetspolitikken til fordel for en aktiv alliancepolitik.

I den nyere forskningsdebat har Hans Branner og amerikaneren Martin Heisler afvist Nikolaj Petersens brudteori. Som argument for en kontinuitetstolkning anfører både Heisler og Branner, at mange karakteristika fra perioden før Anden Verdenskrig også kan konstateres efter tilslutningen til NATO.³ Til grund for Branners og Heislers tolkning ligger således en umiddelbar sammenligning af perioderne før og efter krigen. Borring Olesen går i rette med Branner og Heisler uden dog at affærdige selve deres tolkning. Borring Olesens kritik går dels på, at Branners og Heislers respektive undersøgelser ikke er tilstrækkeligt empirisk underbyggede. Han påpeger endvidere, at de meget forskellige forhold, der kendetegner perioderne før og efter krigen, gør de to perioder til unikke cases, som er inkommensurable. Borring Olesen hælder trods dette dog ikke til Peter-

2. N. Petersen, »Optionsproblematikken i dansk sikkerhedspolitik 1948-49«, N. Amstrup og I. Faurby (red.), *Studier i dansk udenrigspolitik*, Århus 1978, pp. 199-235. Brudtolkningen er til stede i hele Petersens sikkerhedspolitiske forskning. Se N. Petersen, »Danish and Norwegian Alliance Policies: A Comparative Analysis«, *Co-operation and Conflict*, vol. 14, 1979, pp. 193-210; N. Petersen, »Påskekrisen 1948«, B. Heurlin og C. Thune (red.), *Danmark og det internationale system. Politiske studier*, København 1989, pp. 223-243; N. Petersen, »Atlantpagten eller Norden? Den danske alliancebeslutning 1949«, C. Due-Nielsen, J. P. Noack og N. Petersen (red.), *Danmark, Norden og NATO 1948-1962*, Charlottenlund 1991, pp. 17-42.

3. Se H. Branner, »Vi vil fred her til lands. En udenrigspolitisk linie 1940-1949-1989?«, *Vandkunsten*, nr. 3, 1990, pp. 47-90; M. Heisler, »Denmarks Quest for Security: Constraints and Opportunities«, G. Flynn (ed.), *NATO's Northern Allies. The National Security Policies of Belgium, Denmark, The Netherlands and Norway*, London and Sydney 1985, pp. 57-112.

sens brudtolkning, men tilslutter sig kontinuitetsopfattelsen på grundlag af Poul Villaumes nylige arkivbaserede forskning. Villaume taler for kontinuitetstolkningen med det argument, at tilslutningen til Atlantpagten nok var et formelt brud på neutralitetspolitikken, men at den danske politik i NATO-alliancen var præget af antimilitarisme og neutralisme. Han konkluderer dette uden at foretage en direkte sammenstilling med førkrigstiden. Villaumes metode består således i at karakterisere den periode, som han underkaster en undersøgelse, for herefter at vurdere, hvorvidt der var tale om brud eller kontinuitet.⁴ Når forskningsdebatten forekommer at være stagneret omkring brud-kontinuitetsdikotomien, synes dette at have grund i en stærk fokusering på, om der var tale om brud eller ej, samt i en mangel på forsøg på at overskride brud-kontinuitetsdikotomien som sådan, mere end at det skal tilskrives det nationalstatslige analyseniveau.

Det synes derfor ikke nødvendigt at søge bort fra det nationalstatslige analyseniveau. Nærværende artikel vil søge at belyse, hvorvidt der på et nationalstatsligt analyseniveau kan spores flere brud og kursskift i dansk sikkerhedspolitik i efterkrigstiden. Det vil blive gjort ved at analysere Danmarks politik i spørgsmålet om den vetoret, som stormagterne, særlig USA, Storbritannien og Sovjetunionen, krævede gældende i FN's sikkerhedsråd. Undersøgelsen vil begynde ved Danmarks befrielse i 1945 og slutte ved tiltrædelsen af Atlantpagten i april 1949, som betød en ny ramme for dansk sikkerhedspolitik.

Formuleringen af Danmarks sikkerhedspolitiske ståsted

Inden den egentlige analyse kan påbegyndes, skal der redegøres for forudsætningerne for og problemerne omkring de danske regeringers mulighed for officielt at formulere et sikkerhedspolitisk ståsted.⁵ Netop denne problematik udgjorde referencerammen for Danmarks politik i vetospørgsmålet.

4. P. Villaume, *Danmarks stilling i den atlantiske alliances politiske og militære strategi 1949-54*, København 1986; P. Villaume, »Neither Appeasement nor Servility: Denmark and the Atlantic Alliance, 1949-55«, *Scandinavian Journal of History*, vol. 14, 2, 1989, pp. 155-179; P. Villaume, *Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig. En studie i dansk udenrigspolitik 1949-1961*, København 1995.

5. Danmark havde i perioden 1945-49 tre regeringer, fra 5. maj 1945 til 7. november 1945: Samlingsregering, fra 7. november 1945 til 13. november 1947: Venstreregering og fra 13. november 1947 til 30. oktober 1950: Socialdemokratisk regering. Fortegnelse over ministerierne findes i H. Rasmussen og M. Rüdiger, *Danmarks historie*, red. S. Mørch, bd. 8: Tiden efter 1945. København 1990. pp. 459ff.

Efter afslutningen af Anden Verdenskrig stod Danmark over for at skulle gennemføre en nyindretning af sikkerhedspolitikken. Et væsentligt element i denne nyindretning var modstandbevægelsens ultimative krav om, at politikerne gjorde op med 1930'ernes isolerede neutralitetspolitik. En anden betydningsfuld faktor var Danmarks tvetydige geo-strategiske placering efter krigen. Hørte landet hjemme i vestmagternes eller i Sovjetunionens interessesfære? Her havde Sovjetunionen gang på gang med underliggende trusler indskærpet, at det ville være en ulykke for Danmark blot at samarbejde med de vestlige stormagter.

Danmarks optagelse i FN havde været en problematisk affære. Sovjetunionen havde helt frem til tre uger inde i San Francisco-konferencen nægtet Danmarks optagelse. Dertil havde både USA og Storbritannien i diskussionerne om, hvilke lande der burde optages, vist sig parate til at indvillige i det sovjetiske krav om i hvert fald ikke med det samme at lukke Danmark ind i rækken af krigsførende allierede nationer, såfremt dette kunne skabe uenighed mellem de tre stormagter. I opgaven med officielt at formulere en ny sikkerhedspolitisk orientering for Danmark havde regeringen således et vanskeligt udgangspunkt. For det første var det ikke muligt at formulere et neutralt ståsted. For det andet kunne man ikke søge en sikkerhedsgaranti hos de vestlige stormagter. Endelig havde disse udvist så beskeden interesse for Danmarks optagelse i FN, at ingen kunne være sikre på, hvorvidt vestmagterne overhovedet ville yde Danmarks bistand i en alvorlig (væbnet) konflikt.

Forudsætningen for at kunne formulere en dansk sikkerhedspolitik må derfor siges at bestå i, at neutralitet officielt blev afsværgt og eventuelle politiske tendenser i neutralitetspolitisk retning nøje camoufleret. Uden at der officielt kunne proklameres tilknytning til Vesten, måtte der skabes sympati hos de vestlige stormagter. Endelig var det vitalt at vise imødekommenhed over for de sovjetiske krav om, at man ikke blot skulle samarbejde med Vesten.

Med baggrund i denne problematik synes det oplagt, at de danske politikere nærede et dybtfølt ønske om at blive optaget i FN og hermed formelt få Danmarks sikkerhed garanteret gennem det nye kollektive sikkerhedssystem.⁶

6. Politikerne havde allerede under krigen arbejdet på at sikre den danske optagelse. Se f.eks. M. Dau, *Danmark og Sovjetunionen 1944-1949*, København 1969, pp. 19-52. Rigsdagens ratifikationsdebat af FN-pagten viser dertil, hvorledes det samlede politiske spektrum gik ind for Danmarks deltagelse i FN. Se *Rigsdagstidende, Folketingets forhandlinger*, 6.9.1945, sp. 1171-1242; *Rigsdagstidende, Landstingets forhandlinger*, 7.9.1945, sp. 756-778.

FN's sikkerhedsråd viste sig imidlertid snart ude af stand til at løse flere af de konflikter, som opstod. Samtidig blev forholdet mellem Sovjetunionen og de vestlige stormagter stadig mere anspændt. Endelig hører det med til den overordnede referenceramme, at der ikke før tilslutningen til Atlantpagten i foråret 1949 forelå et sikkerhedspolitisk alternativ til FN, som de danske regeringer officielt kunne bekende sig til.⁷

Danmarks politik i vetospørgsmålet 1945

FN's grundlæggende konference i San Francisco begyndte den 25. april 1945. Stormagternes beslutning fra Jalta om vetoret til de fem store (USA, Storbritannien, Sovjetunionen, Kina og Frankrig) skulle skrives ind i det foreliggende traktatforslag, der var blevet til på en tidligere konference i Dumbarton Oaks mellem de allierede stormagter.⁸

I San Francisco krævede et stort flertal af mindre stater en modifikation af vetoretten.⁹ De fandt det retfærdigt, at vetoretten skulle gælde i afstemning om Sikkerhedsrådets indgriben i en konflikt, da det fortrinsvis ville være stormagterne, der skulle stille styrker til rådighed. Derimod krævede de, at vetoretten ikke måtte gælde ved en parts anbefaling om bilæggelse af en tvist eller mod fremtidige forslag om tilføjelser eller ændringer af pagten. Heroverfor stod de fem stormagter samlet ubøjelige.¹⁰ Striden kompliceredes imidlertid af, at stormagterne indbyrdes var uenige om

-
7. Denne problematik, der omfatter forsøg på at opnå sikkerheds- og våbengarantier fra vestmagterne, etablering af et nordisk forsvarsforbund og endelig tilslutningen til Atlantpagten, findes analyseret af flere forskere. Se f.eks. Petersen 1978; N. Petersen, *Britain, the United States and Scandinavian Defence*. Århus 1980; Petersen 1991; T. Borring Olesen. »Brødrefolk, men ikke våbenbrødre«, *Den Jyske Historiker*, nr. 69-70, 1994 (b), pp. 151-178; Borring Olesen 1994 (a), pp. 15-54.
 8. Dumbarton Oaks-forhandlingerne havde fundet sted uden for Washington 21.8.-7.10.1944. Se H.S. Nielsen, *FN og den store politik*, Odense 1973, pp. 8ff.
 9. Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 a/bilagspakke (San Francisco-konferencen – grundlæggelsen af de Forenede Nationer): Det danske Gesandtskab i Washington til Udenrigsministeriet, 10.7.1945.
 10. Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 a/bilagspakke (San Francisco-konferencen – grundlæggelsen af de Forenede Nationer): V.M. Dean, »The San Francisco Conference – With Text of Charter«, *Foreign Policy Reports, 15.7.1945*, ed. Foreign Policy Association, Inc., New York 1945, p. 117. Dean var FPA's presserepræsentant i San Francisco. Hun var desuden en bekendt af ambassadør Henrik Kauffmann, der vurderede hende som en dygtig politisk skribent. Se Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 a/bilag (San Francisco-konferencen – grundlæggelsen af de Forenede Nationer): Rapport om San Francisco-konferencen fra Kauffmann til udenrigsminister John Christmas Møller, 12.7.1945.

vetorettens udstrækning. De mindre lande havde den 22. maj indleveret et spørgeskema til stormagterne med 22 spørgsmål, der skulle skaffe klarhed over vetorettens udstrækning.¹¹ I stormagternes diskussion om et svar ønskede Sovjetunionen vetoretten gældende i alle stadier i Sikkerhedsrådets drøftelse af en konflikt, herunder om et spørgsmål overhovedet skulle tages op i rådet. I strid med denne opfattelse var det USA's og Storbritanniens holdning, at alle Sikkerhedsrådets medlemmer skulle have mulighed for at deltage i diskussioner om trusler mod verdensfreden. Vetoretten skulle derimod ufravigeligt gælde i afgørelser om Sikkerhedsrådets indgriben i en konflikt.¹² Forhandlingerne gik i baglås. Sovjetunionen udeblev fra konferencens behandling af spørgsmålet. Situationen var så alvorlig, at USA's præsident, Harry S. Truman, anmodede en repræsentant fra den amerikanske delegation om at søge direkte kontakt med Stalin i Moskva. Den 7. juni indvilligede Sovjetunionen i at opgive sit ekstra vetokrav.¹³ Hermed kunne stormagterne enigt besvare forespørgslen om vetorettens anvendelsesområde. Da svaret imidlertid blot indeholdt en generel formulering om, at vetoretten skulle gælde i politiske spørgsmål, var spørgerne langt fra tilfredse.¹⁴

Da den danske delegation den 7. juni, efter endelig at være blevet accepteret som krigsførende allieret, ankom til San Francisco, tiltrådte den således midt i løsningen af konferencens brændpunkt, hvor de mindre nationer fortsat krævede vetoretten modificeret.¹⁵

I afstemningsproceduren om vetorettens udstrækning støttede Danmark, modsat flertallet af mindre stater, bemærkelsesværdigt stormagternes krav om vetoret i den amerikanske og britiske version. Kun Norge, Tjekkoslaviet, Ukraine og Hviderusland stemte ligeledes sammen med stormagterne.¹⁶

11. Rigsarkivet, Hartvig Frischs Arkiv, ks. 61, læg 1 (De Forenede Nationers konference i San Francisco): Fortrolig rapport til stats- og udenrigsministeren (Frischs rapport), p. 6.

12. Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 a/bilagspakke (San Francisco-konferencen – grundlæggelsen af de Forenede Nationer): V. M. Dean, »The San Francisco Conference – With Text of Charter«, *Foreign Policy Reports*, 15.7.1945, ed. Foreign Policy Association, Inc., New York 1945, pp. 116f.

13. Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 a/bilagspakke (San Francisco-konferencen – grundlæggelsen af de Forenede Nationer): *The News*, New York, 6.6.1945.

14. Spørgsmålene, der blev drøftet i Sikkerhedsrådet, deles officielt op i politiske spørgsmål og forretningsgangs- eller procedurespørgsmål.

15. Hartvig Frischs Arkiv, ks. 61, læg 1 (De Forenede Nationers konference i San Francisco): Fortrolig rapport til stats- og udenrigsministeren (Frischs rapport), p. 7.

16. M. Dau, *Danmark og Sovjetunionen 1944-1949*, København 1969, p. 135.

FN's grundlæggende konference fandt sted i San Francisco i sommeren 1945. Her konfererer Henrik Kauffmann med sine meddelegerede Erik Husfeldt og Hartvig Frisch, efter at Danmark den 5. juni var blevet anerkendt som FN-medlem nummer 50. (Foto: Polfoto).

I sin rapport til stats- og udenrigsministeren optegnede den ene af de danske delegerede, Hartvig Frisch, nogle bevæggrunde for den danske stemmeplacering: Betydningen af pagten lå først og fremmest i at skabe en ramme for stormagtssamarbejdets fremtidige beståen. Spørgsmålet var, hvorvidt man reelt foretrak en ændring af vetoretten, der højst sandsynligt ville føre til konferencens sammenbrud.¹⁷ Frischs argumentation vidner om, at det var Danmarks opfattelse, at stormagternes krav måtte honoreres for at undgå sikkerhedssystemets sammenbrud. Denne udlægning understøttes af, at Danmark i spørgsmålet om muligheden for medlemsstaters udmeldelse forfægtede den holdning, at udmeldelse, netop på

17. Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 c/bilag (Danmarks ratifikation): Hartvig Frisch, »Rapport over de Forenede Nationers konference i San Francisco«, *Rapporter fra de delegerede ved de Forenede Nationers Konference i San Francisco, Professorerne Hartvig Frisch og Erik Husfeldt*, København 1945, p. 7.

grund af risikoen for en af stormagternes udmeldelse, ikke skulle være mulig.¹⁸ I sin rapport om konferencens forløb berettede Danmarks ambassadør i USA, Henrik Kauffmann, til udenrigsminister i samlingsregeringen Christmas Møller, at Danmark ved at stemme sammen med stormagterne havde bidraget til, at en fælles vesteuropæisk stemmefront mod Sovjetunionen ikke kom til syne.¹⁹ Kauffmanns beretning skal ses i relation til, at flere lande på konferencen havde talt for, at man skulle føre en hårdere politik over for Sovjetunionen.²⁰ Der herskede en generel skepsis over for Sovjetunionens fremtidige politik i Europa og Asien. Uenigheden mellem stormagterne havde foruden i diskussionen om vetoretten udsundet sig i debatten om Argentinas optagelse i FN, hvor USA modsat Sovjetunionen ønskede Argentina optaget. Der var således alle faktorer til stede for, at der kunne opstå en øst-vest stemmefront. Hvis dette skete, kunne det bevirke, at Sovjetunionen, der allerede én gang havde forladt samarbejdet, ville trække sig helt ud.²¹ Frisch berettede til stats- og udenrigsministeren, hvorledes det på San Francisco-konferencen var den udbredte opfattelse, at det var Sovjetunionen, der kraftigst fastholdt kravet om vetoretten og udøvede diktatur mod de mindre stater. Det var netop denne opfattelse, han indirekte i sin tale om muligheden for udmeldelse havde søgt at gå imod.²² Den danske stemmeplacering var således et forsøg på især at fastholde Sovjetunionen i FN-systemet, der ellers ville bryde sammen.

Det kan dog problematiseres, om FN's sammenbrud ikke også ville være fatalt for de mindre lande, der alligevel gik imod stormagternes krav?

18. Ibid.

19. Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 a/bilag (San Francisco-konferencen – grundlæggelsen af de Forenede Nationer): Kauffmanns rapport til Christmas Møller om San Francisco-konferencen, 12.7.1945. Også den tjekiske udenrigsminister Mazaryk var glad for det bilde. afstemningen tegnede. Mazaryk fortalte Kauffmann om det uheldige i en samlet vesteuropæisk stemmeblok: Tjekkoslovakiet ville ikke kunne placere sig stemmemæssigt på linie med Vesten, da det ikke offentligt kunne tilkendegive sin reelle holdning(!), hvorefter Tjekkoslovaikiets særstilling ville have givet indtryk af et afhængighedsforhold til Sovjetunionen.

20. Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 a/bilagspakke (San Francisco-konferencen – grundlæggelsen af de Forenede Nationer): V.M. Dean, »The San Francisco Conference – With Text of Charter«, *Foreign Policy Reports*, 15.7. 1945, ed. Foreign Policy Association, Inc., New York 1945, p. 1.

21. Jf. vetodebattens indledningsvise dødvande.

22. Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 c/bilag (Danmarks ratifikation): Hartvig Frisch, »Rapport over de Forenede Nationers konference i San Francisco«, *Rapporter fra de delegerede ved de Forenede Nationers Konference i San Francisco, Professorerne Hartvig Frisch og Erik Husfeldt*, København 1945, p. 9.

Noget tyder på, at yderligere faktorer har bidraget til at forme den danske politik. Kauffmann berettede til Christmas Møller, at delegationen ikke ville risikere den tomme demonstration, det ville være at gå imod vetoretten, hvis stormagterne alligevel fik kravet igennem.²³ Stormagternes opfattelse af Danmark spillede tilsyneladende ind. Antageligt ville man undgå at lægge sig ud med de magter, der just havde indvilliget i at optage Danmark i de allieredes kreds. Efter ankomsten til San Francisco havde den danske delegation ihærdigt påtalt det »rigtige« i Danmarks optagelse og henvist til modstandsbevægelsens sabotage.²⁴ Ved at skille sig ud fra flertallet af mindre nationer og stemme sammen med stormagterne kunne delegationen over for disse understrege, at Danmark *var* allieret. Man havde længe været bekendt med både stormagternes og de mindre landes holdning til vetoretten, hvilket kunne tyde på, at distanceringen til de andre mindre vesteuropæiske nationer var en ganske bevidst politik.²⁵ Med sin optagelse i FN havde Danmark affødt uenighed mellem stormagterne. Det synes plausibelt, at Danmark ville slå sin allierede status fast for ikke at vække yderligere uenighed blandt stormagterne. FN's beståen var nødvendig for at sikre Danmarks egen sikkerhed. Brød FN sammen, ville samlingsregeringen komme i en problematisk situation i relation til at formulere et sikkerhedspolitisk ståsted. Var sammenbruddet en direkte følge af uenighed om Danmarks status, kunne den danske regering efterfølgende ikke

-
23. Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 a/bilag (San Francisco-konferencen – grundlæggelsen af de Forenede Nationer): Kauffmanns rapport til Christmas Møller om San Francisco-konferencen, 12.7.1945.
 24. Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 c/bilag (Danmarks ratifikation): Hartvig Frisch, »Rapport over de Forenede Nationers konference i San Francisco«, *Rapporter fra de delegerede ved de Forenede Nationers Konference i San Francisco, Professorerne Hartvig Frisch og Erik Husfeldt*, København 1945, pp. 3f og 119 B 2 a (San Francisco-konferencen – grundlæggelsen af de Forenede Nationer): Tale af A. Sporon Fiedler i San Francisco 13.6.1945 i anledning af United Nations Day 14.3.1945.
 25. Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 a/bilag/udklip (San Francisco-konferencen – grundlæggelsen af de Forenede Nationer): Parliamentary Debates, vol. 400, col. 1054, House of Commons, 25.5.1944. Se f.eks. Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 1/bilagspakke (Sikkerhedskonferencen i Washington, Dumbarton Oaks): Oversatte uddrag af artikel fra *The Times* (13.3.1945) sendt fra Det kgl. danske Gesandtskab i London til Udenrigsministeriet, 14.3.1945. *The Times* skrev i overensstemmelse med regeringens holdning. Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 a (San Francisco-konferencen – grundlæggelsen af de Forenede Nationer): *Netherlands News Digest, Summary issued by the Netherlands' Government Information Bureau of the Netherland Government Aide Memoire*, 21.2.1945, p. 179. Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 a/bilag (San Francisco-konferencen – grundlæggelsen af de Forenede Nationer): Rapport om San Francisco-konferencen fra Kauffmann til Christmas Møller, 12.7.1945. I denne rapport karakteriserede Kauffmann netop Holland, som Udenrigsministeriet vidste var en af vetorettens skarpeste kritikere, som en af Danmarks ligestillede.

med sikkerhed påregne et godt forhold til nogen af stormagterne. USA og Storbritannien havde ikke udvist større interesse for Danmark, end at de havde været villige til at udsætte Danmarks optagelse i FN. Sovjetunionen havde med stor betænkelighed anerkendt Danmark som allieret nation. Hertil kommer, på den ene side, Sovjetunionens påmindelser om, at Danmark ikke kun skulle samarbejde til vestlig side, på den anden side det faktum, at der ikke synes at være nogen absolut garanti for, at Danmark kunne påregne Vestens hjælp. Samlet betød dette, at det danske tilhørsforhold i det internationale system var alt andet end entydigt. Et resultat kunne blive, at Danmark blev sovjetisk besat og afskåret fra Vesten. Det synes dog sandsynligt, at Vesten ville hindre, at Sovjetunionen ekspanderede vestover. Stormagtsuenigheden kunne således udvikle sig til en væbnet stormagtskonflikt på dansk grund. Når Kauffmann talte om *undgåelsen* af en vesteuropæisk stemmefront, må det antages, at en sådan lå latent og ville være negativ i sovjetisk optik. Ved at stemme sammen med stormagterne havde delegationen ikke kun bidraget til, at en øst-vest stemmefront, der kunne bevirke, at Sovjetunionen trak sig ud af sikkerhedssamarbejdet, blev undgået. Den havde også undgået at sætte Danmark i bås med de vesteuropæiske lande og således handlet i overensstemmelse med Sovjetunionens krav om Danmarks udenrigspolitiske orientering. Denne strategi havde givetvis det mål for øje at undgå, at Sovjetunionen kunne betragte Danmark som en del af Vesten og dermed fik et påskud for et væbnet angreb i en konflikt. I sin rapport til stats- og udenrigsministeren kundgjorde Frisch, at talen om muligheden for medlemslandes udmeldelse havde det formål indirekte at gå imod den negative opfattelse af Sovjetunionens politik.²⁶ Når medlemslandene generelt så skeptisk på Sovjetunionens politik, var en stemme for vetoretten en særlig tilkendegivelse over for Sovjetunionen. Hermed kunne Danmark demonstrere uafhængighed af Vesten, men vel at mærke uden at hensynet til Sovjetunionen kunne støde de andre stormagter, som selv ønskede vetoretten.²⁷

26. Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 c/bilag (Danmarks ratifikation): Hartvig Frisch, »Rapport over de Forenede Nationers konference i San Francisco«, *Rapporter fra de delegerede ved de Forenede Nationers Konference i San Francisco, Professorerne Hartvig Frisch og Erik Husfeldt*. København 1945, p. 9.

27. I Husfeldts rapport findes det særligt påpeget (til forskel fra Frischs), at vetoretten var et uomgængeligt krav fra såvel russerne som amerikanerne. Se Udenrigsministeriets Arkiv 119 B 2 c/bilag (Danmarks ratifikation): Erik Husfeldt, »Rapport over The United Nations Conference on International Organization«, *Rapporter fra de delegerede ved de Forenede Nationers Konference i San Francisco, Professorerne Hartvig Frisch og Erik Husfeldt*, København 1945, p. 18. Husfeldt var i øvrigt modstandsbevægelsens repræsentant i den danske delegation.

Revision af FN-pagten?

I generaldebatten på den første plenarforsamlings første del, som blev afholdt i London fra den 10. januar til den 14. februar 1946, fremsatte flere af vetorettens oprindelige kritikere fornyet kritik af reglen.²⁸ De delegerede fra Canada, Chile, Holland og New Zealand hævdede, at pagten ikke kunne betragtes som et fuldstændigt dokument, da den var blevet indgået ved et kompromis. De talte derfor for en snarlig ændring af pagten.²⁹ Sovjetunionen advarede til gengæld stærkt mod en revision.³⁰

I sit indlæg i generaldebatten den 15. januar var vetoretten det første substantielle emne, udenrigsminister Gustav Rasmussen berørte. Han udtalte, at »... The necessary safeguards have been established to distribute the weight of responsibility in harmony with powers and potentialities of the different nations... the ultimate responsibility for carrying out vital political decisions must lie with the great Powers, which alone are in a position to enforce them...«. ³¹ Endvidere bedyrede han, at Danmark havde »... the fullest confidence in the good will and the capacity of the great Powers to co-operate loyally – in the interest of all nations and the world security – in carrying into effect the principals of the Charter in constant consultation with other members...«. ³² Med sine tilkendegivelser om vetorettens nødvendighed og tiltro til stormagternes ansvarsfulde håndtering af reglen må Gustav Rasmussen siges indirekte at tilslutte sig Sovjetunionens afvisning af en revision af pagten.

Med sin udtalelse, at »... The stupendous efforts of ancient, yet ever modern valiant China, of the heroic and unconquerable Union of Soviet Socialist Republics, of glorious fighting France, of staunch and stubborn

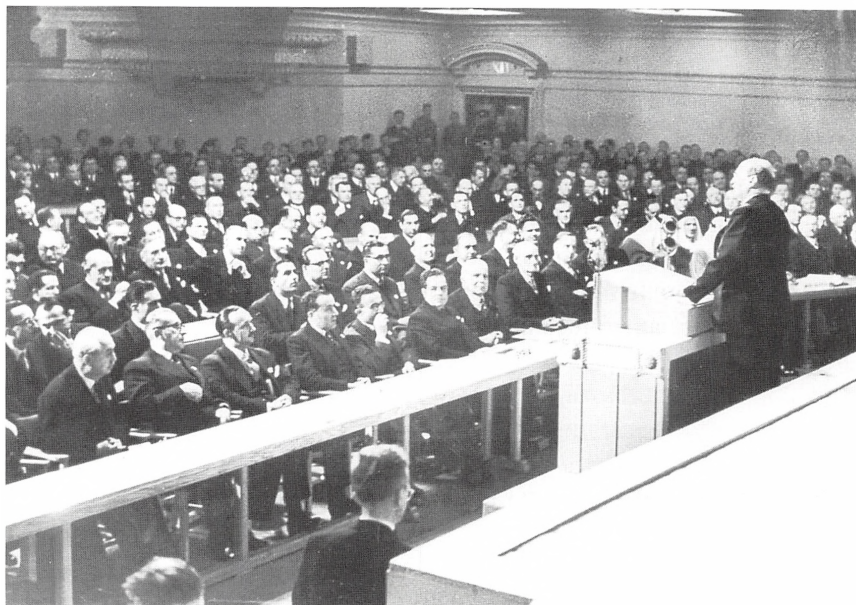
28. I den officielle danske oversættelse af FN-pagten samt i *Beretningerne til Rigsdagen* oversættes »General Assembly/Assemblée Générale« til »plenarforsamling«, ikke »generalforsamling«. Da »plenarforsamling« er den officielle oversættelse samt den betegnelse, der fortrinsvis optræder i kildematerialet, vil denne betegnelse blive benyttet i artiklen. Der vil dog være referencer eller citater, der benytter betegnelsen »generalforsamling«. Jf. i øvrigt M. Sørensen, *Grundtræk af international organisation*, København 1952, p. 42.

29. *Beretning til Rigsdagen, De Forenede Nationers første plenarforsamlings første del, afholdt i London 10. januar-14. februar 1946*, København 1946, p. 11.

30. *Ibid.*, p. 14.

31. United Nations, *Official Records of the First Part of the First Session of the General Assembly, Plenary Meetings of the General Assembly 10, January -14, February 1946*, London 1946 (herefter United Nations, 1946 (a)), p. 126. Talen findes i dansk oversættelse i *Beretning til Rigsdagen*, 1946, p. 73 samt i Udenrigsministeriets Arkiv 119 H 1 a/1946 (De Forenede Nationer: 1. plenarforsamling 1. del januar 1946).

32. United Nations, 1946 (a), p. 127.

Det første møde på FN's første plenarforsamling blev holdt den 10. januar 1946 i London. Efter at formanden for plenarforsamlingens forberedelseskomité, Eduardo Zuleta Angel, havde foretaget den formelle åbning af mødet, talte Storbritanniens premierminister Clement Attlee til de delegerede i den store Central Hall i Westminster. (Foto: Polfoto).

Britain and of the generous, indomitable United States of America would indeed be ill-warded if the smaller Powers were to waver in their confidence and trust, of which our great Allies have proved themselves so worthy... »³³ roste udenrigsministeren endvidere for det første *alle* stormagterne. For det andet gik han indirekte til angreb mod de stater, der ønskede en revision af vetoretten. Når kritik af vetoretten blev betragtet – og, væsentligt, af Sovjetunionen selv opfattet – som en kritik af Sovjetunionen, var den danske afvisning af en revision af pagten særligt en tilkendegivelse over for Sovjetunionen. Endelig placerede Rasmussen med sin udtalelse om »vore allierede« Danmark i de allieredes rækker. En status, som i forlængelse af politikken i San Francisco blev slået fast i kraft af den måde, hvorpå Gustav Rasmussen fik fremstillet Danmark distance-ret i forhold til de øvrige små stater.

33. Ibid., pp. 126f.

Baggrunden for Venstre-regeringens politik i vetospørgsmålet i begyndelsen af 1946 udsprang givetvis af de samme bevæggrunde som i San Francisco. Der kan dog tales for, at yderligere faktorer bidrog til at konstituere den danske politik. Efter plenarforsamlingens afslutning aflagde Gustav Rasmussen på et møde i Udenrigspolitisk Nævn en beretning under overskriften FN-forhandlingernes gang. Interessant er det, at udenrigsministeren ikke omtalte en eneste af de forhandlinger i London, der havde omhandlet FN-samarbejdet. Han fokuserede i stedet på de andre, mere »betydningsfulde« spørgsmål, han under forsamlingen havde haft lejlighed til at drøfte med de britiske og sovjetiske repræsentanter. Disse spørgsmål omfattede tilstedeværelsen af de sovjetiske styrker på Bornholm, Danmarks stilling i de allieredes kommende fredsforhandlinger med Tyskland, forhandlinger om en handelsaftale med Sovjetunionen, spørgsmålet om de tyske flygtninge i Danmark, militære spørgsmål og våbenindkøb samt spørgsmålet om et dansk troppekontingent til deltagelse i besættelsen af Tyskland.³⁴ Spørgsmålene må alle betegnes som presserende danske udeståender med henholdsvis Storbritannien og Sovjetunionen. Udenrigsministeren besad tilsyneladende en større interesse for disse spørgsmål end for FN-samarbejdet som sådan. På baggrund af de presserende anliggender, som udenrigsministeren tog op med henholdsvis den britiske og den sovjetiske regering, synes det plausibelt, at Danmark i vetospørgsmålet tilstræbte at føre en politik, der grundlæggende var i overensstemmelse med stormagternes holdning til vetospørgsmålet, som endnu var præget af en rimelig enighed. Når den danske delegation i vetospørgsmålet tilstræbte at skille Danmark mærkbart ud fra de øvrige mindre staters syn på voretten og dermed i stormagternes optik at få Danmark placeret i et positivt lys, synes det plausibelt, at forklaringen lå i de aktuelle anliggender, der var mellem Danmark og de respektive stormagter. Netop på FN's plenarforsamling var det muligt for Danmark via sin politik i vetospørgsmålet, for det første at skabe et godt forhold til begge stormagter, for det andet at føre forhandlinger om de presserende anliggender, inden det gode forhold var »glemt« eller influeret af mistro til Danmarks samarbejde med den modsatte part. Dette var vigtigt, idet det netop var mellem Danmarks to befriere, som begge endnu havde tropper på dansk jord, at stormagtsuenigheden på dette

34. Udenrigsministeriets Arkiv 3 E 92 (Mødereferater fra Udenrigspolitisk Nævn), mik. 02:2, film nr. 135: 26.2.1946. Det skal i denne forbindelse nævnes, at møderne i nævnet yderst sjældent diskuterede FN-samarbejdet.

tidspunkt udspillede sig. Det ses blandt andet i den kendsgerning, at da Sikkerhedsrådet ved indgangen til 1946 var trådt i funktion, var det kommet til alvorlig strid mellem Storbritannien og Sovjetunionen i forhandlingerne om det græske og iranske spørgsmål.³⁵ Det forekommer plausibelt, at den danske politik i vetospørgsmålet havde grund i en målsætning om at undgå at genere Danmarks befriere. I relation til den trussel, som Sovjetunionen havde fremsat med udsagnet om, at en politik uden om Sovjetunionen ville blive betragtet som en uvenlig politik, kunne den danske regering i vetospørgsmålet søge at demonstrere en velvillig holdning til Sovjetunionen.³⁶

Den kendsgerning, at Danmark måtte tage hensyn til sine befriere, forklarer tillige den del af den danske vetopolitik, der tog sigte på at give indrømmelser til Sovjetunionen. Det var Sovjetunionen, der lagde det største pres på Danmarks sikkerhedspolitiske orientering. Med sin politik i vetospørgsmålet kunne den danske delegation demonstrere, at de sovjetiske krav for det første blev taget alvorligt og for det andet efterlevet. Når det kunne lade sig gøre at føre en særlig hensyntagende politik over for Sovjetunionen uden synderligt hensyn til, hvorledes Vesten opfattede tilkendegivelserne over for Sovjetunionen, skyldes det givetvis, at det netop var Storbritannien, der udgjorde Sovjetunionens modstander i stormagtskonflikten. Til Storbritannien havde Danmark på grund af samarbejdet under krigen en naturlig binding. Dertil kunne Storbritannien ikke yde Danmark nogen sikkerhedspolitisk garanti. Danmark havde således ikke noget sikkerhedspolitisk alternativ til FN.³⁷ Derfor var det nødvendigt at føre en politik, der ikke kunne give Sovjetunionen påskud for at drage konsekvenser af, at Danmark førte »en uvenlig politik«.³⁸

35. N.J. Haagerup, *De Forenede Nationer og Danmarks sikkerhed*, Århus 1956, p. 39. I Udenrigsministeriet fulgte man nøje med i uenigheden. Reventlow sendte afskrifter af Bevins »plain speaking« i Sikkerhedsrådet i diskussionerne om det græske og det iranske spørgsmål. Se Udenrigsministeriets Arkiv 119 H 1 a/46 (De Forenede Nationers plenarforsamling første del 1946).

36. B. Jensen, *Tryk og tilpasning. Danmark og Sovjetunionen siden 2. verdenskrig*, Viborg 1987, p. 48.

37. Se Petersen 1991, pp. 18f. Sikkerhedspolitiske arrangementer uden for FN som supplement til det kollektive sikkerhedssystem var endnu ikke på tale. Derfor må det antages, at Danmark ikke kunne påregne nogen form for garantier eller hjælp fra Storbritannien.

38. Jf. Jensen 1987, p. 48.

Fornyset debat om revision af FN-pagten

Da medlemslandene trådte sammen til den anden del af første plenarforsamling i New York fra den 23. oktober 1946 til den 15. december 1946, fremsatte Australien forslag om, at Sikkerhedsrådet (læs Sovjetunionen) skulle overveje sin fortolkning af vetoretten, subsidiært ikke anvende den i visse afgørelser. Cuba fremsatte et forslag, der essentielt søgte vetoretten ændret.³⁹

Forslagene udsprang af, at Sikkerhedsrådets arbejde seks gange var blevet blokeret af nedlagte vetoer.⁴⁰ I beretningen til Rigsdagen anføres det, at rådet var ude af stand til at træffe beslutninger.⁴¹ Vetorettens blokerende effekt var blevet yderligere tilspidset, da der ikke blot var tale om, at der var blevet nedlagt veto inden for de gældende regler om denne mulighed i politiske spørgsmål. Da Spaniensspørgsmålet havde været på Sikkerhedsrådets dagsorden, var der – af Sovjetunionen – blevet nedlagt dobbeltveto.⁴²

I generaldebatten var der, inklusive blandt de øvrige faste medlemmer, udbredt enighed om, at vetoretten var blevet anvendt for ofte. Kun Hviderusland udtalte sig på linie med Sovjetunionen, der skarpt afviste angreb på pagtens regler.⁴³

Da især Sovjetunionen havde benyttet vetoretten, var forslagene primært en henstilling vedrørende, og implicit en kritik af, Sovjetunionens politik i Sikkerhedsrådet. Dermed havde debatten karakter af at være en

39. *Beretning til Rigsdagen, De Forenede Nationers første plenarforsamlings anden del, 23. oktober-15. december 1946*, København 1947, p. 23. I løbet af debatten blev der fremsat flere delforslag, men hovedforslagene var det australske og det cubanske forslag.

40. Se Udenrigsministeriet, *Dansk sikkerhedspolitik 1948-1966*, bd. II: Bilag, København 1968, pp. 18f. Her findes en oversigt over nedlagte vetoer i perioden. For en nærmere gennemgang af de forskellige sager, hvori der blev nedlagt veto, se A.V. Patil, *The UN Veto in World Affairs 1946-1990. A Complete Record and Case Histories of the Security Council's Veto*, Florida 1992.

41. *Beretning til Rigsdagen*, 1947, p. 23.

42. At nedlægge dobbeltveto vil sige, at et fast medlem først i afgørelsen af, hvorvidt den pågældende sag skal defineres som et forretningsgangsspørgsmål eller et politisk spørgsmål, nedlægger veto mod, at det tilhører kategorien forretningsgangsspørgsmål og dernæst, når sagen er blevet et politisk spørgsmål, igen nedlægger veto. Dette kunne lade sig gøre, fordi der ikke, hverken i selve FN-pagten eller den fælleserklæring, stormagterne i San Francisco havde afgivet, fandtes klare retningslinier for, hvilke spørgsmål der tilhørte de respektive kategorier. Undertiden gik FN-pagten og fælleserklæringen endog mod hinanden. Var der tvivl om et spørgsmåls kategoriske tilhørsforhold, skulle det afgøres i Sikkerhedsrådet, hvormed muligheden for nedlæggelse af det dobbelte veto opstod. Se P.V. Askgaard, *Sikkerhedsrådet gennem 20 år*, København 1967, pp. 13f.

43. For en kort gengivelse af landenes synspunkter se *ibid.*, pp. 22-25.

De delegationer, som på plenarforsamlingerne i FN repræsenterede den danske regering og førte politik på regeringens vegne, var sammensat af repræsentanter fra alle de politiske partier. På dette billede fra plenarforsamlingen i New York i november 1946 ses forhenværende minister Ole Bjørn Kraft (K), folketingsmand Ib Nørhund (DKP) og landstingsmand Hermod Lannung (RV). Foruden disse bestod den danske delegation af udenrigsminister Gustav Rasmussen, som var formand for delegationen, folketingsmand Hartvig Frisch (S), minister for særlige anliggender Per Federspiel (V), de kongelige gesandter Henrik Kauffmann, Georg Cohn og William Borberg, formanden for Danske Kvinders Nationalråd Bodil Begstrup og en række teknisk delegerede. (Foto: Polfoto).

konfrontation mellem Sovjetunionen og de lande, der talte mod den udbredte anvendelse af vetoet.

Den danske delegation var først meget usikker på, om Danmark overhovedet skulle tage ordet i debatten, men var ved et senere delegationsmøde samme dag nået til enighed om, at Kauffmann skulle tale på Danmarks vegne.⁴⁴

I sin tale udtalte Kauffmann sig både undvigende (i forhold til øst-vest konfrontationen), men dertil meget rammende om hele veto-problematikken: »... The difficulties surrounding the 'veto' were a symptom and not the root of the United Nations' problem. The root lay in the difference of

44. Udenrigsministeriets Arkiv 119 H 2 b/46 (Referater af delegationsmøder): 16.11.1946.

opinion on world problems...«.45 Kauffmann udtalte endvidere, at han fandt det vigtigere at få pagten til at fungere i dens nuværende form.⁴⁶ Hermed havde Danmark taget afstand fra forslaget om at revidere pagten og dermed ikke placeret sig som en af Sovjetunionens kritikere. Når den danske delegation tog ordet, kommenterede den bemærkelsesværdigt ikke de enkelte sager, hvori vetoerne var blevet nedlagt, et element, der ellers var en del af debatten. Den danske delegation kommenterede ligeledes ikke de forskellige fremsatte »tekniske« løsningsforslag.⁴⁷ Derved undveg Danmark at deltage i debatten på et niveau, hvor det var vanskeligt at undgå at tage stilling mellem de uenige parter. Danmark tilkendegav nok en enighed med Sovjetunionen, men stillede sig på den anden side ikke på noget tidspunkt sammen med Sovjetunionen som forkæmper for veto retten. Når Kauffmann udtalte, at det ville være bedst at få veto retten til at fungere i sin nuværende form, må han siges at have udtalt netop det, som de vestlige stormagter stod for. Det er vigtigt at påpege, at USA og Storbritannien til trods for, at de fandt, at veto retten var blevet anvendt for ofte, grundlæggende selv ønskede den bibeholdt. Danmark havde således formået at udvise uafhængighed af Vesten via distanceringen til de mindre vestlige lande uden at placere sig som en af Sovjetunionens sympatisører eller meningsfæller. Denne uafhængighedsdemonstration må endog siges at være blevet mere tydelig i takt med, at uenigheden mellem Storbritannien og Sovjetunionen i flere debatter i Sikkerhedsrådet tilspidsedes.

Plenarforsamlingen nedsatte et udvalg, der i dagene 1.-8. december 1946 skulle søge at nå til enighed om et resolutionsforslag.⁴⁸ Dette lykkedes imidlertid ikke. Efter at flere forslag var blevet forkastet i udvalget, skulle det australske resolutionsforslag til afstemning. Forslaget bestod af fem punkter. Punkt to var en kritik af Sikkerhedsrådets – altså Sovjetunionens – anvendelse af veto retten.⁴⁹ I afstemningen om det kontroversielle punkt afholdt den danske delegation sig fra at stemme.⁵⁰ Danmark havde

45. United Nations. *Official Records of the Second Part of the First Session of the General Assembly, First Committee: Political and Security Questions Including Regulations of Armaments. Summary Records of Meetings 2, November-13, December 1946*, New York 1946, p. 118 (16.11.1946).

46. *Ibid.*, p. 118.

47. Se generelt *ibid.*, pp. 84-100, 102-126, 210-219.

48. *Beretning til Rigsdagen*. 1947, p. 26.

49. Se *ibid.*

50. Udenrigsministeriets Arkiv 119 H 2 b/46 (Referater af delegationsmøder): Mødereferat 9.12.1946.

således ikke fundet det opportunt at tage stilling til et forslag, der repræsenterede en skarp kritik og irettesættelse af Sovjetunionens politik i Sikkerhedsrådet.

En forklaring herpå synes umiddelbart at kunne søges i Kauffmanns udtalelse i forsamlingen den 16. november. Når Kauffmann mente, at problemerne i Sikkerhedsrådet ikke lå i vetoretten selv, men snarere i de uenigheder, vetoproblemet var symptom på, ville en ophævelse eller omdefinering ikke løse problemet.⁵¹ Med baggrund i den usikkerhed og vægring, der kendetegnede den danske meningsdannelse til det australske forslag, forekommer det dog usandsynligt, at en så saglig vurdering skulle ligge til grund for den danske stemmeplacering.⁵² Hjemmefra var delegationen blevet instrueret i at tage hensyn til, hvordan behandlingen af et forslag til en eventuel ændring af vetoretten ville påvirke »... sådanne stormagters holdning over for de Forenede Nationer, som er særlig interesseret i bevarelsen af vetoretten...«.⁵³

Idet de fremsatte forslag og diskussionerne omkring disse vidner om, at det især var Sovjetunionen, der havde interesse i at bevare vetoretten i den indeværende form, antyder citatet, at man i de danske rækker frygtede, hvordan den sovjetiske holdning til FN ville udvikle sig, hvis vetoretten blev ændret. Der herskede i instruksens en underliggende frygt for, at hele samarbejdet ville bryde sammen, hvis Sovjetunionens vetokrav ikke blev honoreret, eller hvis vetodebatten indebar for megen kritik af Sovjetunionen. Ved at afholde sig fra at stemme undgik Danmark endnu engang, at der kom til at fremstå et samlet Vesten i opposition mod Sovjetunionen og de østeuropæiske lande. Med faren for, at Sovjetunionen ville forlade det kollektive sikkerhedssystem og dermed foranledige systemets sammenbrud, synes det plausibelt, at denne overvejelse lå bag den danske politik i vetospørgsmålet. Brød systemet sammen, ville Danmark blive tvunget til at formulere et andet sikkerhedspolitisk ståsted end FN, hvilket var en kompliceret affære. Officielt at bekende sig til neutralitetspolitik var man på forhånd afskåret fra. De sovjetiske tropper havde nok forladt Bornholm, men Sovjetunionen spillede stadig en betydelig rolle for den danske

51. Påpeget af M. Sørensen and N.J. Haagerup, *Denmark and the United Nations*, New York 1956, p. 68.

52. Se generelt delegationens mødereferater fra november-december 1946 (Udenrigsministeriets Arkiv 119 H 2 b/46).

53. Udenrigsministeriets Arkiv 119 H 2 d/46-47/bilag (Instruktion til den danske delegation til plenarforsamlingen): Instruktion for den danske delegation til 2. del af De Forenede Nationers 1. plenarforsamling, New York, oktober 1946, p. 6.

sikkerhedspolitiske orientering. I november 1946 havde Sovjetunionen fremsat beskyldninger om eksistensen af et militært samarbejde mellem Danmark og Storbritannien. Nikolaj Petersen anfører, at beskyldningerne dog ikke havde hold i virkeligheden.⁵⁴ Interessant i sammenhængen her er dog, at forholdet viser, at Sovjetunionen var yderst skeptisk over for et dansk-britisk forsvarssamarbejde. Hvis Danmark skulle orientere sig sikkerhedspolitisk uden for FN, ville et samarbejde med Storbritannien på dette tidspunkt være det mest oplagte på baggrund af det samarbejde, der havde stået på mellem de to lande under krigen. Dertil var det en kendsgerning, at USA endnu ikke for alvor var begyndt at blande sig i europæisk politik. I relation til Sovjetunionens skepsis var samarbejdet med England i den danske regerings optik et ømfindtligt område. Herom vinder beslutningen om ikke at have et *formelt* samarbejde med briterne.⁵⁵

Når den danske delegation ikke stemte for en ændring af vetoretten, var det dels for, at der ikke skulle fremstå en samlet opposition til Sovjetunionen, der kunne foranledige Sovjetunionen til at forlade hele det kollektive sikkerhedssystem. Dertil var det en politik, der fremstillede Danmark som værende principielt enig i Sovjetunionens holdning til vetoretten. Over for Vesten kunne dette lade sig gøre, fordi konflikten endnu udspillede sig mellem Sovjetunionen og Storbritannien med den naturlige danske binding til sidstnævnte.

Interimskomitéens oprettelse

Plenarforsamlingens resolution fik ingen effekt på arbejdet i Sikkerhedsrådet. Fra plenarforsamlingens afslutning den 15. december 1946 frem til den næstes påbegyndelse den 16. september 1947 i New York nedlagde Sovjetunionen veto otte gange, dobbelt i en af sagerne.⁵⁶

Efter at have betegnet Sovjetunionens politik i Sikkerhedsrådet som den sovjetiske »obstruction policy« fremsatte USA et forslag om oprettelse af en Interimskomité, der løbende skulle holde øje med arbejdet i Sik-

54. Petersen 1991, p. 18.

55. For det uformelle samarbejde med Storbritannien se *ibid.*, pp. 18f.

56. Se Udenrigsministeriet, 1968, pp. 18f. Der skal gøres opmærksom på, at Danmark under forsamlingens afvikling fik ny regering, idet Socialdemokratiet den 13. november 1947 overtog regeringsmagten fra Venstre. Dette fik dog ikke indflydelse på politikken i vetospørgsmålet. Politikken hertil var udformet før forsamlingen var trådt i kraft, og ansvaret for politikken tilfaldt under hele forsamlingens forløb Venstreregeringen.

kerhedsrådet.⁵⁷ Forslaget blev ikke kun betragtet som et konstruktivt løsningsforslag. Der herskede en udtalt konsensus om, at forslaget var et direkte indgreb for at imødegå Sovjetunionens politik i rådet. I Interimskomiteén skulle vetoretten ikke være gældende. Oprettelsen af organet ville derfor få størst indflydelse på Sovjetunionens politik, idet der var tale om, at nogle af Sikkerhedsrådets sager skulle overgå til Interimskomiteén.⁵⁸

Sovjetunionen kritiserede voldsomt forslaget. Den sovjetiske delegation mente ikke, at Interimskomiteén kunne løse problemerne i Sikkerhedsrådet, da disse »... went far beyond the United Nations, and was rather the reflection of a struggle resulting from the basic contradiction between foreign policies after the war...«.⁵⁹

Sovjetunionen fandt, at komiteén ville have en direkte ødelæggende effekt på hele FN-systemet og gav USA og Storbritannien skylden for den »vivisection«.⁶⁰

Lige efter Sovjetunionens kritiske indlæg gav den danske delegerede Hermod Lannung Danmarks støtte til det amerikanske forslag.⁶¹ Set i lyset af, hvorledes frygten for FN's sammenbrud tidligere havde motiveret den danske politik, er det påfaldende, at Danmark nu støttede et forslag, der havde fremkaldt sovjetiske udtalelser om Interimskomiteéns destruktive effekt på FN samarbejdet.

Umiddelbart kunne det foranledige til en antagelse om, at den danske politik i vetospørgsmålet havde undergået en radikal forandring og nu en-

57. Udenrigsministeriets Arkiv 119 H 1 a/1947 (2. plenarforsamling 16. sept.-nov. 1947); *Svenska Dagbladet* 19.9.1947 citerede udenrigsminister Marshalls udtalelser om den sovjetiske politik.

58. Ibid.: En norsk vurdering, som var blevet udvekslet med Udenrigsministeriet, talte om, at der ingen tvivl var om sammenhængen mellem initiativet til Interimskomiteén og Sovjetunionens anvendelse af vetoretten. 13.12.1946.

59. United Nations, *Official Records of the Second Session of the General Assembly, First Committee, Political and Security Questions, Including Regulations of Armaments, Summary Record of Meetings 16, September-19, November 1947*, New York 1947, p. 311 (5.11.1947). I relation til citatet udgør spørgsmålet om, hvorvidt udviklingen i FN afspejler de generelle globale magtkonstellationer og den generelle udvikling i det internationale system, en del af den politologiske forskning om FN. Den senere FN-generalsekretær U Thant har sagt, at »...the General Assembly is a 'realistic representation of the present day world'«. For en analyse af dette forhold se H.R. Alker Jr. and B.M. Russett, *World Politics in the General Assembly*, New Haven and London 1965.

60. United Nations, *Official Records of the Second Session of the General Assembly, First Committee, Political and Security Questions, Including Regulations of Armaments, Summary Record of Meetings 16, September-19, November 1947*, New York 1947, p. 311 (5.11.1947).

61. Ibid., p. 313.

tydligt var lagt an på at støtte Vesten. En sådan antagelse afkræftes imidlertid af den indpakning, støtten til det amerikanske forslag blev leveret i. Lannung udtalte, at »Although the work of the Security Council had been somewhat disappointing, a substantial modification of the division of the tasks between various organs of the United Nations would be premature...«. ⁶²

Han påpegede dermed, at det ikke var den danske holdning, at der skulle ske en omlægning af de opgaver, Sikkerhedsrådet varetog. Lannung tilkendegav således indirekte, at en ændring i muligheden for at udøve veto ikke var indbefattet i den danske politik eller holdning, hvorved den danske støtte til Interimskomiteéns oprettelse må siges at blive opvejet med en tilkendegivelse til Sovjetunionen, der netop angik det, der sandsynligvis lå bag Sovjetunionens modstand mod forslaget.

Endvidere var støtten til det amerikanske forslag ikke en ideologisk tilkendegivelse. Støtten var til forslaget som sådan, ikke til USA: »... the United States proposal needed careful examination, both as regards the necessity and the practical value of the measures proposed and from the point of their conformity with the Charter...«. ⁶³

Citatet illustrerer, hvorledes Lannung tilstræbte at tale om *forslaget* og således give indtryk af, at når Danmark støttede forslaget, var det fordi, man syntes, at det var et »teknisk« godt forslag. Lannung søgte således at modvirke, at støtten til det amerikanske forslag af Sovjetunionen kunne blive opfattet som en politisk eller ideologisk tilslutning til USA. At udlægge Lannungs udtalelse som et hensyn til Sovjetunionen finder støtte i instruksens, som delegationen fulgte. Den indeholdt den samme bemærkning om at tage hensyn til Sovjetunionens holdning, som instruksens til den forrige forsamling havde gjort. Desuden var der blevet tilføjet, at man fra dansk side ikke skulle tage initiativet til vetospørgsmålets behandling eller tage standpunkt dertil, »... såfremt det – hvad der er sandsynligt – giver anledning til skarpe modsætninger mellem de store magter...«. ⁶⁴

Når Danmark støttede forslaget om Interimskomiteéns oprettelse, men samtidig søgte at opveje støtten med tilkendegivelser over for Sovjetunionen, forekommer det plausibelt, at den danske afgørelse var påvirket af, at

62. Ibid.

63. Ibid.

64. Udenrigsministeriets Arkiv 119 H 2 d/1947 (Instrukser til den danske delegation ved plenarforsamlingen 1947): Instruktion for den danske delegation til De Forenede Nationers 2. plenarforsamling, New York, september 1947. pp. 11, 17.

det netop var USA, der havde stillet forslaget. At stemme imod forslaget ville have medført, at Danmark gik i opposition til USA sammen med hele Østblokken – de eneste, der stemte imod forslaget.⁶⁵ En placering i Østblokken var ikke blot en placering i det magtpolitiske spil, men kunne tillige blive betragtet som en ideologisk tilkendegivelse.⁶⁶ At stemme med Østblokken var en placering, der meget vanskeligt kunne opvejes af tilkendegivelser over for Vesten. Hvis delegationen havde afholdt sig fra at stemme, ville det have set kunstigt ud i forhold til USA, fordi det flertal, der samlede sig om forslaget, var så stort. I relation til instruksen og efter omstændighederne var det at stemme for det amerikanske forslag at tage »mindre« standpunkt i øst-vest-modsætningen, end det var både at afholde sig fra at stemme og at stemme sammen med Østblokken.

Tilsyneladende tog den danske politik stigende hensyn til, hvorledes Vesten opfattede den danske orientering. En sandsynlig forklaring herpå synes at være den konstellationsændring, stormagtsuenigheden havde undergået. IFN var USA trådt i forgrunden som Sovjetunionens kontrasterende part. Desuden var USA med Truman-doktrinen for alvor trådt ind i europæisk politik og havde her foranlediget et kvalitativt skifte. Skridtet blev netop taget direkte ind i spørgsmålet om forholdet i Grækenland mellem den græske regering og oprørerne mod denne. Den græske regering nød Storbritanniens militære støtte, og Sovjetunionen ydede tilsvarende hjælp til oprørerne. Det græske spørgsmål havde været emne for stor strid mellem de to stormagter i Sikkerhedsrådet. Da Storbritannien ikke længere alene magtede at fortsætte sin støtte, kom USA til hjælp. USA og Storbritannien kom således til sammen – under amerikansk lederskab – at gøre front mod Sovjetunionen.⁶⁷ Endnu et amerikansk skridt ind i europæisk politik var tilbudet til de europæiske nationer om deltagelse i Marshall-projektet. Da Sovjetunionen og de østeuropæiske lande havde takket nej, fremstod de vestlige landes tilslutning til planen som en tilkendegivelse af et vestligt tilhørsforhold.⁶⁸ Dette tilhørsforhold søgte Danmark dog over for Sovjetunionen i størst mulig udstrækning at begrænse omfanget af. Til trods for at

65. *Beretning til Rigsdagen angående De Forenede Nationers anden plenarforsamling, afholdt i New York 16. september-29. november 1947*, København 1948, p. 13.

66. Hartvig Frischs Arkiv, ks. 9, læg 25: H. Frisch, (Tanker omkring U.N.O. 1946).

67. Haagerup 1956, pp. 39f.

68. Selv om de enkelte lande naturligvis skulle tage særlig stilling til programmet inden den endelige tilslutning, kan en tilkendegivelse dog siges at have fundet sted med de seksten vesteuropæiske landes deltagelse i konferencen i Paris i juli 1947, hvor ingen østeuropæiske lande deltog. Se Rasmussen og Rüdiger 1990, p. 74.

USA søgte at forlænge den Grønlandstraktat, der var blevet indgået i begyndelsen af Anden Verdenskrig, tog den danske regering i sommeren 1947 initiativ til at afslutte den amerikanske tilstedeværelse på Grønland.⁶⁹

I modsætning til forholdet mellem Danmark og Storbritannien havde Danmark ikke en naturlig binding til USA. Imidlertid synes det oplagt, at det ville være USA, man måtte forlade sig på, hvis det kollektive system ikke var en tilstrækkelig sikkerhedsgaranti. Udviklingen i Sikkerhedsrådet kan kun have styrket den opfattelse, at FN ikke var i stand til at vinde freden. Derfor var det nødvendigt for Danmark i FN at demonstrere dansk støtte til Vesten.

Derfor forekommer det sandsynligt, at den danske delegations støtte til det amerikanske forslag i udpræget grad var et udslag af ikke at kunne gøre andet, uden at det ville virke kunstigt over for Vesten.

Den danske politik bestod således i en udpræget balancegang mellem de stridende stormagter, hvori det blev tilstræbt over for begge parter ikke at give indtryk af et »forkert« tilhørsforhold. I denne balancegang er det dog væsentligt at bemærke, at det var Vesten, som Danmark som udgangspunkt støttede, og Sovjetunionen, som denne støtte blev opvejet i forhold til – ikke omvendt. Denne kendsgerning kan kun efterlade det indtryk, at det var hos Vesten, Danmark ønskede at høre til, hvis der skulle foretages et endeligt valg. Opvejning i forhold til Sovjetunionen må mere betegnes som et forsøg på at udsætte dette valg.

Interimskomiteéns forlængelse

Da Interimskomiteéen var oprettet som et midlertidigt udvalg, skulle der på den første del af den tredje plenarforsamling i efteråret 1948 stemmes om dens forlængelse med endnu et år.

De østeuropæiske lande talte som de eneste mod en forlængelse, som de mente var i strid med pagten. De hævdede dertil, at Interimskomiteéen medførte unødvendige og store udgifter, og at dens arbejde var unødvendigt og betydningsløst.⁷⁰

Da gesandten William Borberg på Danmarks vegne udtalte sig for Inte-

69. Petersen 1980, p. 7. For en nærmere analyse af de danske motiver i Grønlandspolitikken se N. Amstrup, »Grønland i det amerikansk-danske forhold 1945-1948«, N. Amstrup og I. Faurby (red.), *Studier i dansk udenrigspolitik*, Århus 1978.

70. *Beretning til Rigsdagen angående De Forenede Nationers tredje plenarforsamling 1. del, afholdt i Paris 21. september-12. december 1948*, København 1949, pp. 19f.

rimskomiteéns forlængelse, gik han således imod de østeuropæiske lande og placerede sig på linie med Vesten.

Borberg anførte imidlertid, at han fandt, at komitéens arbejde ikke fungerede godt nok, og udtalte, at det burde gøres til genstand for en nøjere undersøgelse.⁷¹ Hermed blev der givet udvalgets modstandere visse indrømmelser. Da komitéens kritikere havde udtalt, at arbejdet i komitéen var for bekosteligt og nytteløst, ville det være mod deres synspunkt at udvide komitéens mandat, som det var på tale. Vedrørende en udvidelse udtalte Borberg, at Danmark ville se med velvilje på eventuelle ændringer, der ville medføre, at alle forsamlingens medlemmer deltog. Netop dette, hævdede Borberg, ville øge udvalgets værdi.⁷² Han omtalte mandatudvidelsen sammen med en udtalelse om at iværksætte en undersøgelse af komitéens arbejde med henblik på at få det til at fungere bedre. Borberg talte således ikke for en umiddelbar og bekostelig udvidelse, men for en udvidelse under rationelle betingelser og fremsatte således en holdning, der i videst muligt omfang var i overensstemmelse med den holdning, Sovjetunionen havde fremsat.⁷³ Set i lyset af, at de østeuropæiske lande ikke havde villet deltage i arbejdet, synes Borbergs udtalelse at være en form for indirekte invitation til samarbejde. At der var tale om et ønske om at opveje den danske støtte til Interimskomiteéns forlængelse over for Sovjetunionens interesser, understøttes af, at der ifølge instruksens til den danske delegation endda kunne blive tale om at indvillige i en indskrænkning i mandatet, såfremt man derved kunne drive de østeuropæiske lande ind i udvalgsarbejdet.⁷⁴

Den danske politik i spørgsmålet om Interimskomiteéns forlængelse var i høj grad styret af ikke hensynsløst at ville støtte et forslag, Sovjetunionen var modstander af, og desuden af et ønske om at ville fremtvinge et samarbejde mellem stormagterne.

71. *Ibid.*, p. 20.

72. *Ibid.*

73. Hvorvidt argumenterne med komitéens bekostelighed og nyttesløshed reelt udgjorde den russiske holdning, og ikke blot var de argumenter, der officielt kunne fremsætte for at imødegå en udvikling, som de grundet andre motiver var modstandere af, skal ikke forfølges i denne sammenhæng. Det var disse officielle argumenter, den danske delegation kunne arbejde ud fra. Selv om der ikke nødvendigvis var tale om, at de eventuelt bagvedliggende russiske motiver blev imødekommet via den danske politik, var der tale om, at der blev udvist tilkendegivelser over for Sovjetunionens officielt fremsatte opfattelse.

74. Udenrigsministeriets Arkiv 119 H 2 d/1948-49 (Instruktion til dansk delegation til FN's plenarforsamling 1948): Instruktion for den danske delegation til De Forenede Nationers 3. plenarforsamling, Paris, september 1948, pp. 14f.

Interimskomiteéns rapport

Interimskomiteéns bemyndigelse til at overveje spørgsmålet om afstemning i Sikkerhedsrådet havde udmøntet sig i en rapport desangående. Rapporten blev fremlagt på den tredje plenarforsamlings første del. Den henstillede til rådets medlemmer at overveje visse sagers behandling som politiske eller procedurespørgsmål. Endvidere foreslog den, at der ikke skulle være vetoret i afgørelser af, hvilken kategori et spørgsmål tilhørte – altså dobbeltvetorettens afskaffelse. Endvidere henstillede den generelt til indskærpelse af anvendelse af vetoretten, og endelig anbefalede den forsamlingen at overveje indkaldelse af en konference til revision af reglen.⁷⁵

Spørgsmålet blev henlagt til 1. udvalg, hvor USA, Storbritannien, Frankrig og Kina fremsatte et resolutionsforslag, der stort set svarede til Interimskomiteéns henstillinger.⁷⁶ Et punkt var dog særlig bemærkelsesværdigt: Forslaget anbefalede FN's medlemmer at drage omsorg for, at der i overenskomsten, der tillagde Sikkerhedsrådet særlige beføjelser, indføjedes bestemmelser, »... der i videst muligt omfang udelukker brugen af 'veto'...«.⁷⁷

Både dette tiltag samt udvalgets henstilling om at udelukke muligheden for dobbeltveto ville især ramme den sovjetiske politik.⁷⁸ Sovjetunionen fremsatte et modforslag, der sigtede på vetorettens bevarelse.

Danmark støttede fællesforslaget, der blev vedtaget med 33 stemmer. Seks (østlandene) stemte imod, og fire afstod.⁷⁹ Den danske regering var imidlertid meget skeptisk over for forslaget om afholdelse af en konference, der skulle diskutere ændringer i vetoretten: »Det anses for meget tvivlsomt, om spørgsmålet om indkaldelse af en generalkonference i henhold til charterets art. 109 er modent til afgørelse på nuværende tidspunkt...«.⁸⁰

75. *Beretning til Rigsdagen*, 1949, pp. 19-21.

76. *Ibid.*, p. 23. 1. udvalg var det udvalg, der overvejende tog sig af politiske og sikkerhedspolitiske spørgsmål.

77. Udenrigsministeriets Arkiv 119 H 2 d/1948-49 (Instruktion til dansk delegation til FN's plenarforsamling 1948): Instruktion for den danske delegation til De Forenede Nationers 3. plenarforsamling, 2. del, New York, den 5. april 1949, p. 3.

78. Jf. Udenrigsministeriet, 1968, pp. 18f.

79. *Beretning til Rigsdagen*, 1949, pp. 22f. Forslaget kom først til afstemning i forsamlingen på den næste plenarforsamling i foråret 1949, *ibid.*, p. 23.

80. Udenrigsministeriets Arkiv 119 H 2 d/1948-49 (Instruktion til dansk delegation til FN's plenarforsamling 1948): Instruktion for den danske delegation til De Forenede Nationers 3. plenarforsamling, Paris, september 1948, p. 13. Selv om den anden del af den tredje plenarforsamling blev afholdt i et tidsrum, der ligger uden for denne artikels afgrænsning, er materialet medtaget for at belyse Danmarks politik i perioden fra efteråret 1948 frem til foråret 1949.

Set i lyset af den uenighed, problemerne omkring vetoretten konsekvent havde symboliseret, er det ikke usandsynligt, at den danske regering betragtede en sådan konference som forum for potentiel kulmination af stormagtsuenigheden.⁸¹ Den tolkning, at det var i Danmarks interesse at imødegå en sådan, understøttes af instruksen med udtalelsen om eventuelt at ville indskrænke Interimskomiteéns mandat, hvis dette kunne virke opblødende på Sovjetunionen og østlandene.

I efteråret 1948 var den danske politik i vetospørgsmålet fortsat karakteriseret af ikke at ville gå sammen med vetorettens kritikere og søge en ændring af den regel, der i så stor udstrækning havde obstrueret Sikkerhedsrådets løsning af konflikter. Den danske vetopolitik udmøntede sig i stedet i en balancegang mellem de stridende stormagter. Politikken var præget af, som udgangspunkt, at støtte Vesten. Hvis Danmark ikke ønskede at blive associeret med østlandene, var der imidlertid ikke mulighed for andet, idet linierne efterhånden var blevet trukket så skarpt op. I forhold til Vesten var det tilsyneladende væsentligt for Danmark ikke at blive sat i bås med Østblokken. At den danske regering på den anden side fandt det nødvendigt at opveje den vestlige støtte med tilkendegivelser over for Sovjetunionen, forklares meget godt med en udtalelse, udenrigsminister Gustav Rasmussen fremsatte i Udenrigspolitisk Nævn angående Danmarks sikkerhedspolitiske orientering i forbindelse med en eventuel tilslutning til et vestligt militært forbund. Udenrigsministeren var overbevist om, at vestmagterne ikke var i tvivl om det danske sindelags vestlige sympatier. Derfor var det opportunt, at »... give vore udtalelser en 'vestlig farve', men således, at en erklæring ikke gav de østlige magter og i særlig grad Sovjetunionen noget holdbart påskud for at angribe os...«.⁸²

Citatet viser, at der herskede reel frygt for et russisk angreb. Denne kendsgerning forklarer, sammen med det faktum, at Danmark ikke nød nogen form for sikkerhedspolitisk beskyttelse, hvorfor den danske politik i vetospørgsmålet, hvor stormagterne var i kontinuerlig clinch, søgte en balancegang mellem den part, hvis sympati Danmark behøvede, og den part, der ikke måtte få et påskud for at angribe, i hvert fald ikke før Danmark gennem opnåelse af vestlig sympati kunne redde sig en sikkerhedspolitisk

81. Jf. Kauffmanns udtalelse den 16.1.1946 på anden del af første plenarforsamling.

82. Udenrigsministeriets Arkiv 3 E 92 (Referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn), mik. 02:2, film nr. 136: 6.2.1948.

garant. Influert af den sovjetiske »fremfærd« i Tjekkoslovakiet og Finland i februar 1948 lå dette den danske regering stærkt på sinde.⁸³

Regeringens frygt for et sovjetisk angreb tjener desuden til at forklare, hvorfor Danmark var skeptisk over for en generalkonference om ændringer i vetoretten. Da der var fare for en kulmination af stormagtsuenigheden, er det sandsynligt, at Danmark så en risiko for, at Sovjetunionen ville gå fra forhandlingsbordet. Hermed ville det kollektive sikkerhedssystem bryde sammen, hvilket i relation til frygten for et russisk angreb ville være katastrofalt, da Danmark ikke havde anden, hverken formel eller reel, beskyttelse end FN. Derfor var et væsentligt element i den danske politisk i vetospørgsmålet at undgå, at det kom til en endegyldig konfrontation mellem stormagterne.

Forarbejdet til FN's anden del af tredje plenarforsamling

På anden del af tredje plenarforsamling, der skulle begynde i april 1949, skulle Interimskomiteéns rapport underkastes en sidste behandling. Den 23. februar var der møde i Udenrigsministeriet med FN-delegationen. Der blev ikke talt meget om, hvorledes den danske delegation skulle stille sig til det foreliggende forslag fra Interimskomiteén. Dette forslag var det samme som det fællesforslag, et flertal af stormagterne havde fremsat i 1. udvalg på tredje forsamlings første del. Det forelå således stadig som en kritik af Sovjetunionen. Minister for særlige anliggender Per Federspiel bemærkede dog, at delegationen burde forholde sig afventende, samt at han var imod vetorettens ophævelse, der kunne få farlige konsekvenser.⁸⁴ Federspiels holdning fik dog ikke nogen indflydelse på den endelige instruks, som uden forbehold tillod delegationen at stemme for

83. Petersen 1978, pp. 199-235 behandler systematisk Danmarks muligheder for at få et sikkerhedspolitisk alternativ til FN. Et alternativ, der lå regeringens – særlig statsminister Hans Hedtofts – hjerte nær, var dannelsen af et nordisk forsvarsforbund. Diskussionerne omkring dette findes analyseret af Borring Olesen 1994 (b), pp. 151-178. Borring Olesen inddrager den indenrigspolitiske dimension og den interne splid i regeringspartiet, Socialdemokratiet, der hører med til forklaringen af, hvorfor regeringen havde vanskeligt ved at formulere et sikkerhedspolitisk ståsted. Se Borring Olesen 1994 (a).

84. Udenrigsministeriets Arkiv 119 H 2 b/1948-49 (Dansk delegation til 3. plenarforsamling 2. del): Referat af møde i Udenrigsministeriet med FN-delegationen den 23. februar 1949 kl. 15.

forslaget.⁸⁵ Der var således ikke længere noget i instruksen, der pegede på, at den danske politik skulle omfatte et hensyn til Sovjetunionens opfattelse af den danske støtte til Vesten. Instruksen var dog blevet til efter nogen usikkerhed og diskussion, hvilket antyder, at afskrivningen af hensynet ikke var sket med et entydigt ønske herom.

Dette kunne umiddelbart synes at være i uoverensstemmelse med den kendsgerning, at Danmark med tilslutningen til Atlantpagten havde opnået et sikkerhedspolitisk alternativ til FN. Det skulle derfor ikke længere være nødvendigt at lade særlige hensyn til Sovjetunionens opfattelse af Danmarks sikkerhedspolitiske orientering indgå i den danske politik i veto-spørgsmålet. Ser man nærmere på den socialdemokratiske regerings opfattelse af den sikkerheds garanti, som NATO-medlemskabet kunne byde Danmark, træder en forklaring på den usikre afskrivning af hensynet til Sovjetunionen dog frem. Af partiets gruppemødeprotokoller fremgår det tydeligt, at flertallet i partiet var yderst usikre på, hvorvidt alliancemedlemskabet overhovedet garanterede Danmarks sikkerhed. Regeringen havde under forhandlingerne om dannelsen af et nordisk forsvarsforbund haft Atlantpagten som en tilbagefaldsmulighed. Man havde således haft en klar præference for en nordisk løsning. På gruppemøderne i februar og marts 1949 var det statsministerens holdning, at Danmark måtte slutte sig til den atlantiske forsvarsaftale i tilfælde af, at Norge gjorde det samme. Hedtoft var dog yderst skeptisk over for, hvad der kunne komme ud af denne tilslutning. Han frygtede, at Sovjetunionen ville udøve et hurtigt overgreb på Danmark, så snart man officielt havde tilsluttet sig.⁸⁶ Som Nikolaj Petersen har hæftet sig ved, var regeringens forventning til et sikkerhedssystem, at dette skulle kunne yde en hurtig og effektiv hjælp i tilfælde af et væbnet angreb på Danmark. Det var en forventning, som ikke var i overensstemmelse med hele målsætningen omkring Atlant-systemet, der skulle have sin sikkerhedspolitiske funktion via en afskrækkende effekt.⁸⁷

85. Se Udenrigsministeriets Arkiv 119 H 2 d/1948-49 (Instruktion til dansk delegation til FN's plenarforsamling 1948): Instruktion for den danske delegation til De Forenede Nationers 3. plenarforsamling, 2. del, New York, den 5. april 1949, p. 24. 1. udvalgs resolutionsudkast citeres i instruksen. Spørgsmålet om afholdelse af en generalkonference om ændringer i vetoreglen var stillet i bero. Det er derfor ikke muligt at klarlægge den danske holdning til dette punkt. Se Udenrigsministeriets Arkiv 119 H 2 d/1948-49 (Instruktion til dansk delegation til FN's plenarforsamling 1948): Instruktion for den danske delegation til de Forenede Nationers 3. plenarforsamling, 2. del, New York, den 5. april 1949, pp. 2-4.

86. Folketingets Bibliotek og Arkiv. Socialdemokratiets Arkiv. Forhandlingsprotokol for den socialdemokratiske rigsdagsgruppe: 3.2.1949, 22.3.1949.

87. Petersen 1991, p. 34.

Med denne regeringens skepsis over for NATO-medlemskabets sikkerhedsværdi er det ikke usandsynligt, at den danske regering fandt det nødvendigt at bibeholde et hensyn til Sovjetunionen i FN-debatten om vetospørgsmålet. Når hensynet på trods af denne opfattelse ikke indgik i delegationens instruks, forekommer det sandsynligt, at dette grundede i den utroværdighed, det ville vække hos Danmarks nye alliancepartnere, hvis det på nogen måde kom frem, at Danmark tilrettelagde en bevidst hensynspolitik i forhold til Sovjetunionen.

Konklusion

Den overordnede linie i den danske vetopolitik var i hele perioden 1945-49 at balancere mellem de stridende stormagter. Politikken blev aldrig et svar på en dansk opfattelse af vetorettens betydning for FN som konfliktløser, men betinget af Danmarks strategiske placering i forhold til øst-vest-modsætningen. Denne balancegang var kontinuerligt til stede i Danmarks vetopolitik som et forsøg på at holde sig uden for eller neutrale i striden mellem stormagterne. Der kan således ses en kontinuitet i dansk neutralitetspolitik i hele den undersøgte periode.

Analysen af den danske vetopolitik afslører imidlertid også, at Danmarks reaktion på forslagene til ændring eller afskaffelse af vetoretten var i overensstemmelse med udviklingen i FN, tilspidsningen af konflikten mellem stormagterne og udviklingen i Danmarks eget forhold til stormagterne respektivt.

I 1945 støttede Danmark stormagternes krav om vetoret. Tilslutningen bundede i et ønske om at skabe en ramme for stormagtssamarbejdets vitale beståen. Desuden var den danske politik foranlediget af et ønske om at undgå dannelsen af en vestlig stemmefront mod Sovjetunionen. Dette forhold hang nøje sammen med ønsket om stormagtssamarbejdets beståen. Sovjetunionen havde allerede forladt samarbejdet én gang. Med tilstedeværelsen af en sovjetfjendtlig tone synes Danmark at frygte, at dette kunne gentage sig. Dertil bundede Danmarks forsøg på at undgå, at der opstod en vestlig stemmefront mod Sovjetunionen, i forholdet mellem Danmark og Sovjetunionen isoleret set. Ved ikke at indgå i en vestlig blok kunne Danmark imødekomme Sovjetunionens krav om ikke udelukkende at samarbejde til vestlig side. Dermed blev det tilstræbt ikke at give Sovjetunionen påskud for at hævde, at Danmark førte en uvenlig politik. Sammenhængen mellem den danske vetopolitik og Danmarks placering på det sikkerhedspolitiske verdenskort kommer til udtryk i endnu et ele-

ment, som lå til grund for vetopolitikken. Ved at lægge afstand til flertallet af små og mellemstore stater og tilslutte sig stormagterne søgte man at fastslå, at Danmark *var* en allieret nation. Med dette udgangspunkt kunne Danmark undgå at skulle definere et andet sikkerhedspolitisk tilhørsforhold end FN, hvilket ville være vanskeligt og risikofyldt i lyset af det tvedygtige tilhørsforhold, Danmark strategisk befandt sig i.

Også i 1946 tilsluttede Danmark sig indirekte Sovjetunionens afvisning af en revision af vetoretten. Dermed skilte Danmark sig fortsat ud fra flertallet, der gik imod vetoretten og imod Sovjetunionen. Vetoproblematikken havde dog fået et nyt element. Stormagtskonflikten var blevet konkretiseret i stor uenighed mellem Storbritannien og Sovjetunionen. Rammen for den danske politik havde dermed ændret sig fra de mindre staters kamp mod Sovjetunionen til eksplicit at udspille sig mellem de to stormagter. Det var fortsat de mindre lande, der førte an i kampen, men uenigheden mellem Storbritannien og Sovjetunionen skærpede i høj grad en blokopdeling. Når Danmark indirekte tilsluttede sig den russiske opfattelse indebar det over for Sovjetunionen ikke blot, at man kunne skille sig ud fra de mindre stater, der opponerede mod vetoretten. I lyset af den skærpede konflikt var det dertil en markering af ikke at tilhøre en vestlig blok. Dette kunne uden større vanskeligheder lade sig gøre uden at støde Storbritannien. Den danske tilkendegivelse over for Sovjetunionen var nok i strid med de mindre staters synspunkt, men ikke med Storbritanniens eget grundlæggende ønske om vetorettens bevarelse. Desuden havde Danmark en naturlig binding til Storbritannien, der efter krigen videreførtes med et uformelt militært samarbejde imellem de to lande. Den danske politik i vetospørgsmålet bar præg af at søge det bedste forhold til de relevante magter. Hermed var jorden gødet til at føre forhandlinger om udeståender mellem Danmark og de respektive parter, som netop udgjordes af Storbritannien og Sovjetunionen. Vetopolitikken blev et omdrejningspunkt, hvor Danmark betimeligt kunne kombinere tilvejebringelsen af et godt forhold til relevante parter og føre forhandlinger om diverse udeståender, inden det gode forhold til den ene part var influeret af mistro til for tæt samarbejde med den anden.

I efteråret 1947 skete der en ændring i den danske vetopolitik på den måde, at Danmark nu støttede et forslag, der tog sigte på at gribe ind over for vetorettens udbredte anvendelse. Politikken var dog udformet efter en opfattelse af vetorettens betydning for det kollektive sikkerhedssystem, men efter indflydelse af den stigende øst-vest-modsætning. Når Danmark støttede forslaget, skyldtes det, at det var et amerikansk forslag, og alt andet derfor ville have været en placering i Østblokken. Støtten blev dog

fortsat opvejet af tilkendegivelser over for Sovjetunionen, der sigtede på, at denne ikke skulle opfatte Danmark som en vestlig allieret. Det er vigtigt at understrege, at der med opvejningen af støtten til Vesten over for Sovjetunionen nok var tale om, at den danske balancegang blev fortsat. Vigtigt er det dog at hæfte sig ved den kendsgerning, at det var støtten til Vesten, der blev opvejet over for Sovjetunionen – ikke omvendt.

Først i foråret 1949 udeblev der i delegationens instruks formuleringer om hensyn til Sovjetunionen. Dette var dog sket efter så megen usikkerhed, at det, sammenholdt med regeringens manglende tiltro til Atlantpagtens sikkerhedsgaranti, synes forsvarligt at fremføre den fortolkning, at formuleringerne mest udeblev, fordi det ville virke utroværdigt over for Danmarks nye alliancepartnere, hvis det kom frem, at Danmarks politik fortsat indeholdt hensyn til Sovjetunionen.

På baggrund af et nationalstatsligt analyseniveau kan der således konstateres en tilstedeværelse af en overordnet kontinuitet, inden for hvilken der i Danmarks reaktion på den internationale udvikling, som vetoproblematikken med Kauffmanns ord var et symptom på, fandt flere brud eller kursskift sted.

Striden om Månstorp-godset

Kong Christian 2. og Torben Oxen mot Henrik Krummedike

Av Ole Jørgen Benedictow

I årene 1513-17 utspiltes en voldsom strid om det skånske gods Månstorp mellom adelsmændene Torben Oxen og Henrik Krummedike. Med kong Christian 2.s indblanding på Torben Oxens side blev striden eksplicit politisk. I det følgende argumenterer professor, dr.philos. Ole Jørgen Benedictow for, at striden om Månstorp-godset skal ses i sammenheng med de alvorlige spændinger, som fandtes mellem konge og aristokrati, og som brød ud i lys lue i 1517, da Torben Oxen blev henrettet.

Emne, problemstilling, perspektiv

Striden om Månstorp-godset er den største og voldsomste private godsstrid i dansk senmiddelalderhistorie. Den varte i samfulle fire år fra 1513-1517 og ble raskt intenst politisk betent. Hovedaktørene var Henrik Krummedike på den ene side og Torben Oxen og Christian 2. på den annen side, og med Niels Hack på skiftende sider. Begivenhetsforløpet gir holdpunkter for å anta at de veldige politiske motsetninger mellom konge og aristokrati som trådte åpent fram i 1517, var utkrystallisert i store trekk gjennom striden om Månstorp-godset de foregående år. »Dyveke-katastrofen« og halshuggingen av Torben Oxen skapte ikke motsetningsforholdet mellom konge og aristokrati, selv om hendelsen utdypet det, men utløste de akkumulerte politiske spenningene fra de foregående år. I denne politiske spenningskapende prosessen synes striden om Månstorp-godset å ha stått sentralt – og framstår derved også som en viktig begivenhet i dansk politisk historie.

Samtidig bringer striden om Månstorp-godset Henrik Krummedike igjen i fokus i tidens politikk, men i en ny og uvant konstellasjon – som kongens motspiller. Både hans far og han selv hadde alltid spilt rollene som de danske kongenes, spesielt Christian 1.s og kong Hans' lojalistiske talsmenn, rådgivere og informanter i forhold til Norge, og var for det blitt rikelig belønnet med norske len og høvedsmannsposter. De tjenester som de var villige til å yte kongemakten, overskred de overordnede aristokra-

tiske normkrav til standslojalitet og var sterkt konfliktskapende i forholdet til den norske adelen. Begge vakte oppsikt med hvert sitt vanærende drap på ledende politiske motstandere av den danske kongemakten, Erik Sæmundsson (1449) og Knut Alvsson (1502).¹

Reaksjonene på drapet på Knut Alvsson tvang Henrik Krummedike året etter til å flytte fra Norge til Danmark, og han mistet da hurtig mye av sin spesielle ekspertfunksjon i norske saker, og derfor og sin spesielle verdi for den danske kongemakten. Fra da av ble det danske aristokratiet en mye mer enhetlig og sterkere sosialgruppe for identifikasjon, interessefelleskap og solidarisk samhandling, enn før. Striden om Månstorp-godset satte sentrale aristokratiske verdier og interesser i fokus og avslørte Christian 2.s sanne ansikt som en konge uten personlig lojalitet til den aristokratiske rettsstatens prinsipper og uten respekt for aristokratiets riksråds-konstitusjonalistiske politiske program.

Smarte herrer handler gods

De eldste dokumentene i Månstorp-saken er bare kjent i form av register som Henrik Krummedike lot ta av de viktigste dokumenter fra årene 1512–1516. Det må tas forbehold både for unøyaktigheter og mer eller mindre partisk utvalg av dokumentenes innhold. Gjengivelsen av dem er forøvrig i flere tilfelle så knapp at tolkningen blir usikker. Regestene er delt i to grupper, én som gjengir Henrik Krummedikes brev og én som gjengir Johan Oxes brev.²

Det første dokumentet er fra 2. juli 1512: Torben Oxe lovet Nils Hack at om han eller hans barn ønsket å kjøpe (tilbake) Månstorp-godset av Hans Krafse eller hans arvinger for 5887 mk. innen sankthansdag 1513 til

1. Se f.eks. O.J. Benedictow, *Norges historie*, bd. 5, Oslo, 1977, 2. utg. 1987, s. 27, 45, 63-65, 249–271; O.J. Benedictow, »Drapet på Knut Alvsson og dommene over ham«, *Historisk tidsskrift* (Norge), 48, 1969, s. 181-219; O.J. Benedictow, »Knut Alvsson og hans vei til opprør«, *Historisk tidsskrift* (Norge), 53, 1974, s. 122-147; O.J. Benedictow, »Vincens Lunge, Olav Engelbrektsson og det norske riksrådet 1523-24«, *Collegium Mediaevale*, 1992/1-2, s. 73-104. Om Hartvig og Henrik Krummedikes rolle i unionens politiske system se min kommende artikkel »Hartvig og Henrik Krummedikes rolle i den dansk-norske unionens politiske system: Nye politiske perspektiver på veien fra Norges nedgang til Norges undergang«, *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, red. Ole Bay, Per Ingeman og Jens Villiam Jensen, Århus 1997.

2. Rigsarkivet, Henrik Krummedikes privatarkiv, H. 1516.

seg eller sine barn og ikke for å pantsette eller avhende det til andre, skulle godset komme ham i fri besittelse igjen.³ Tre dager senere bekreftet Nils Hack salget og forpliktet seg til å overholde de avtalte betingelser for gjenkjøp. Dessuten utferdiget han en erklæring om å ha mottatt Månstorp gård av Hans Krafse som et len fram til sankthansdag. Bak kjøpet lå en nærmere avtale. Det framgår av at Hans Krafse 9. juli i København unte Torben og Johan Oxe en tredjepart hver i godset.

Først den følgende sommer kom Henrik Krummedike inn i bildet. Det som skjedde, var at Nils Hack benyttet seg av sin gjenkjøpsrett til Månstorp-godset. Pengene ble betalt til Torben Oxe i København dagen før fristens utløp av Henrik Krummedike på Nils Hacks vegne, og Torben utstedte kvittering på beløpet (5887 mk.). Kort etter må det ha kommet Torben Oxe for øret at Henrik Krummedike hadde skaffet Nils Hack midlene til gjenløsningen og at et nytt salg var på trappene, denne gang til Henrik Krummedike. Men retten til gjenkjøp gjaldt uttrykkelig ikke dersom motivet var salg til andre. Torben Oxe nektet å utlevere godset. Henrik Krummedikes svar var å innhente erkebiskop Birgers stevning til Torben Oxe om å møte for riksrådet, slik at det kunne dømme i saken. Riksrådets kjennelse 8. juli lød på at da Torben tok imot pengene, gikk han også fra alle de vilkår som hans brev inneholdt. Handelen som var gjort mellom Niels Hack og Hans Krafse om Månstorp-godset, ble erklært for opphevet. Niels Hack skulle uten hindringer få tilbake godset.⁴ Tre dager senere solgte han det til Henrik Krummedike uten å forbeholde seg gjenkjøpsrett.

For å trygge kjøpet skaffet Henrik Krummedike seg i løpet av det følgende halvår ved minst tre anledninger erklæringer av Niels Hack der denne vedsto seg salget. Den første og trolig også den siste er utferdiget på Lund landsting.

Videre framgår det at Niels Hack fikk Månstorp-godset i forlening av Henrik Krummedike for tre år. Hvorledes lensforholdet var ordnet praktisk er uvisst. Det som lar seg konstatere, er at Henrik Krummedike etter å ha overtatt godset insatte en egen godsfogd, og at godsdriften fremdeles i oktober måned gikk sin normale gang.⁵

Status ved utgangen av 1513 var altså at Henrik Krummedike hadde

3. Henrik Krummedikes privatarkiv, I., Pergamentsbrev, 8/7 1513, København.

4. Ibid.

5. Henrik Krummedikes privatarkiv, B. a., Dirik Tøgersen (fogd på Månstorp) til Henrik Krummedike, 7/10 1513, Månstorp.

Månstorp-godset i tilsynelatende trygg besittelse. Overbevisningen om at alt var i orden gir seg også til kjenne ved at han bare et par uker etter kjøpet supplerte tilliggendet av leilendingsgods.⁶

Kong Christian viser sitt sanne ansikt – og striden begynner

Torben Oxes mistanker var berettiget. Det er imidlertid vanskelig å se hvordan han kunne unngå å bli utmanøvrert, når Henrik Krummedike hadde fått Niels Hack med på notene. Hvordan det gikk til, er noe usikkert, men det ser ut til at Niels Hack har stått i et gjeldsforhold til Henrik Krummedike, som han ikke maktet å betjene, og at det derfor har vært et tvangselement til stede.⁷ Hva det var som fikk Niels Hack til å ombestemme seg enda en gang, er enda mer uklart. For kort etter at han i desember for tredje gang skriftlig hadde vedstått seg salget til Henrik Krummedike, skiftet han igjen side. Det framgår av et brev fra Christian 2. til Henrik Krummedike tre måneder senere. Henrik Krummedike hadde anmodet kongen om å megle mellom dem, og dette lovet kongen å gjøre, dersom Niels Hack ville møte for ham.⁸

Begivenhetene utviklet seg den følgende tid hurtig. Første skritt var at Niels Hack 15. mars utstedte en erklæring på Månstorp om at Torben Oxe hadde stillt ham fullt tilfreds for at han ikke hadde villet la ham kjøpe tilbake Månstorp-godset.⁹ Bakgrunnen for Niels Hacks brudd med Henrik Krummedike angis ikke i kildene. Det antydes vel at Torben Oxe har fristet ham økonomisk til en ny giv, og det kan for så vidt være en tilstrekkelig forklaring. Men med den dom som forelå i saken, tjente ikke et slikt initiativ noen hensikt om det ikke fantest politiske forutsetninger for å skyve rettsspørsmålet til side: Den mellom adelsmenn diskrediterte Torben Oxe viste seg å være en av Christian 2.s yndlinger, i mai overtok han København slott. Dette er forklaringen på at Niels Hack noen dager senere i kongens nærvær kunne tilskjøte Torben Oxe og Hans Krafse Månstorp-godset med den begrunnelse at skjøtebrevet Hans Krafse hadde, var eldre enn Henrik Krummedikes.¹⁰ Mikkel Rud skrev samme dag til (sin

6. Henrik Krummedikes privatarkiv, E., 24/7 1513, København.

7. Jf. nedenfor s. 38-39.

8. Henrik Krummedikes privatarkiv, A. a. 2, Christian 2. til Henrik Krummedike, 2/3 1514, København.

9. Henrik Krummedikes privatarkiv, H., 1516

10. Henrik Krummedikes privatarkiv, H., 1516, 19/3 1514.

Utsnitt av flamlenderen Michel Sittows portrett av Christian 2. fra 1515. Da var kong Christian 35 år gammel. (Etter: Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, 7, 1989, s. 79).

svoger) Henrik Krummedike, fortalte hva som var foregått på slottet og advarte om hva som nå foresto: Torben Oxen ville straks begi seg over til Skåne og overta gården, »forholder edher ther vdi«. ¹¹ Mikkel Rud sikter her til at Niels Hack var høvedsmann på Lindholm slott i Månstorps nærhet, og derfor lett kunne sikre seg kontroll over Månstorp-godset.

Den nye politiske vilje i Danmark til å sette makt over rett var nå åpenbar. Hva kong Christian, Niels Hack og Torben Oxen utmerket godt visste, var at samme dag møtte landsdommeren i Skåne Sten Bille, Tryge Krabbe og Henrik Ågessøn, alle tre framtrepende riksråder, samt prosten i Dalby og to velrennomerte adelsmenn fram i Landskrona på kongens befaling for å dømme mellom Henrik Krummedike og Niels Hack. ¹² Som det framgår av det foregående, hadde Niels Hack annet for seg enn å møte fram på domskommisjonens stevning. Utfallet av saken ble det som alle parter i saken utmerket godt visste på forhånd at det måtte bli. Henrik Krummedike ble tildømt Månstorp gård og gods. ¹³

Umiddelbart bega han seg til København og presenterte domsbrevet for kong Christian. To dager etter at kongen hadde bevitnet Niels Hacks fornyede salg av Månstorp-godset til Torben Oxen og Hans Krafse, beordret han derfor Ove Knudssøn (Ged I) og fodermarsken Jens Torbenssøn (Rosensparre) til å ri for det på Henrik Krummedikes vegne. ¹⁴ 26. mars møtte de to fram på Månstorp og »esket« godset av Niels Hack. De erklærte at dersom noen våget å bruke Månstorp gård eller tilliggende gods etter at de nå hadde forbudt det, skulle det regnes for fullt voldsverk. ¹⁵ De overleverte dessuten Niels Hack et maningsbrev fra Henrik Krummedike og påså at han leste det og beholdt det hos seg. Det gikk ut på at Niels Hack innen tre dager skulle komme til København og holde ridderlig innlager i borgeren Willum van Bommels hus til han hadde nedbetalt gjeldsbrevene for de beløp Henrik Krummedike hadde ytt ham utover den summen han hadde

11. Henrik Krummedikes privatarkiv, B. a. Mikkel Rud til Henrik Krummedike, 19/3 1514, København.

12. Om flyttingen av Skåne landsting fra Lund til Landskrona se *Regesta diplomatica historica Danica*, 2. r., 12, nr. 9949, 10100, 10101.

13. Henrik Krummedikes privatarkiv, D. a. Christian 2.s ridebrev til Ove Knudssøn (Ged I) og Jens Torbenssøn (Rosensparre), 21/3 1514, København; *ibid.*, E., Ove Knudssøns og Jens Torbenssøns brev om at de har ridd for Månstorp, 28/3 1514, Ellinge; *ibid.*, I., Pergamentsbrev, Stadfestelse av Christian 2. på dommen av 19/3 1514, 18/6 1514, København.

14. Henrik Krummedikes privatarkiv, D. a. 21/3 1514.

15. Henrik Krummedikes privatarkiv, E., Ove Knudssøn (Ged I) og Jens Torbenssøn (Rosensparre), 21/3 1514, København. Jf. *Udvalg af gamle Danske Domme afsagte paa Kongens Retterting og paa Landsting*, utg. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, I, København, 1842, nr. 19, s. 25-26, 10/6 1495.

kjøpt Månstorp-godset for. Etter at maningsbrevet var kommet Niels Hack forskriftsmessig i hende, red de videre til landsbyene under setegården og forbød bøndene der å svare andre enn Henrik Krummedike.¹⁶

Opplysningen om maningsbrevet er særlig interessant. Maningsbrev ble brukt til å fremme oppfyllelse av gjeldsbrev ved å sette debitorens ære som adelsmann i fare ved forsømmelse.¹⁷ Det var under tidens forutsetninger en noe nær maksimal trusel.¹⁸ Maningsbrevet viser derfor for det første at Niels Hack hadde gjeld til Henrik Krummedike som han ikke maktet å innløse innen utløpet av den avtalte frist. Den umiddelbare muligheten for å sette inn et slikt pressmiddel peker dessuten mot at det kan ha vært inne i bildet alt tidligere.

En brevveksling mellom de to i 1511 viser at Niels Hack alt da sto i et problematisk gjeldsforhold til Henrik Krummedike.¹⁹ Beskyldninger for bedrageri og henvisninger til ære var alt i omløp. Dersom Henrik Krummedike har brukt truselen om maningsbrev for å tvinge Niels Hack til å selge godset til ham, blir Niels Hacks ambivalente holdning straks mer forståelig. Kan det være noe slikt Niels Hack sikter til, når han skrev at han merket annet lå under enn det Henrik Krummedike hadde gitt til kjenne i sitt brev? Det reiser i så fall spørsmålet om salget av Månstorp alt på dette tidspunktet var på trappene. Derfor blir det også interessant at Henrik Krummedike alt i mai 1510 kjøpte en gård i nærheten av Månstorp.²⁰ I betraktning av at Henrik Krummedike overhodet ikke eide annet gods i denne delen av Skåne, virker kjøpet overraskende når det sammenholdes med den godspolitik han ellers førte, som er preget av sterk arronderingsorientering og vilje til konsentrasjon av leilendingsbrukene om hovedgårder/setegårder. Sett på bakgrunn av kjøpet av Månstorp-godset noen år senere, gir kjøpet av gårdsbruket mening. Dermed reises et nytt

16. Henrik Krummedikes privatarkiv, E., 28/3 1514, Ellinge.

17. Axel Petersen, »Om Indmaning i Danmark indtil Christian V's Danske Lov«, *Germanistische Abhandlungen zum LXX. Geburtstag Konrad von Maurers*, 1894, s. 149-184; Christian L.E. Steman, *Den Danske Retshistorie indtil Christian V's Lov*, København, 1871, s. 558; Christen Osterssøn Veyle, *Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum*, København, 1652, s. 552.

18. Se f.eks. V.L. Simonsen, *Familie-Efterretninger om de danske Ruders for 200 Aar siden uddøde Adelslægt*, bd. 1, Odense 1845, s. 74f, 129f; C.F. Allen, *De tre nordiske Rigers Historie under Hans, Christiørn den Anden, Frederik den Første, Gustav Vasa, Grevefeiden 1497-1536*, III-1, København, 1867, s. 7-9; *Diplomatarium Norvegicum*, IX, 521.

19. *Missiver fra Kongerne Christian I's og Hans' Tid*, II, København, 1914, nr. 248, 16/4 1511; nr. 255, 9/7 1511; nr. 261, 19/12 1511; *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Medievalis*, 2. r., VI, nr. 11988, 19/12 1511.

20. *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Medievalis*, 2. r., VI, nr. 11593, 10/5 1510.

spørsmål. Kan salget til Hans Krafse og Torben Oxe sommeren 1512 gjenspeile uvennskap mellom Henrik Krummedike og Niels Hack det foregående år og dermed representere det første forsøk fra Niels Hacks side på å vri seg ut av et økonomisk tvangsgrep som Henrik Krummedike hadde på ham?

Hans Krafses og Johan Oxes navn forsvinner heretter fra sakens dokumenter. Formodentlig krevde det nye utspillet drøyerer kost enn de var villige til å servere. Slik saken nå sto, var den et klart opplegg til åpen feide.

Kong Christian og Torben Oxe går på offensiven

I den kritiske situasjonen som var oppstått, rådspurte Henrik Krummedike seg hos slekt og familie. Det gjorde ham ondt, skrev den vordende svigersønn Eske Bille, at (fetteren) Torben Oxe hadde ført seg slik i tretten med ham, og han hadde ikke gjort det med sine frenders og nærmestes råd. Alle som hørte om det var lei seg for det. Han hadde talt med kongen, hofmesteren Niels Erikssøn (Rosenkrantz) og flere andre. De uttalte alle at Månstorp aldri kunne komme Henrik Krummedike fra med noen rettergang. Alle rådet ham til å la saken bero en tid. Han ville da lettere få sin vilje med rettergang eller på annen måte.²¹

Samme situasjonsvurdering hadde Tyge Krabbe og Henrik Ågessøn (som begge blant annet hadde vært med på å tildømme ham Månstorp-godset i Landskrona). De advarte mot feide og rådet ham til å se saken an noen tid og ellers forfølge den rettslig. De mente at han hadde retten på sin side, og anså at det til syvende og sist ville avgjøre saken. Alvoret i den aktuelle situasjon kommer tydelig til uttrykk. Tyge Krabbe fortalte at Niels Hack og Torben Oxe skulle ha ført fullt opp av kanoner og krutt med seg fra København og til gården. Begge tilbød likevel sin hjelp, Henrik Ågessøn karakteristisk nok for situasjonen med forbehold for det han kunne forsvare med ære. Tyge Krabbe som nettopp hadde vært hos kongen,²² oversendte dessuten kongens stadfestelse på Landskrona-dommen.²³

Det kom likevel til en feidemessig episode. Da en av Henrik Krumme-

21. Henrik Krummedikes privatarkiv, B. b, Eske Bille til Anne Rud, 24/3 1514.

22. P.F. Suhm, *Nye Samlinger til den Danske Historie*, II 1-2, s. 132-133, 28/3 1514.

23. Henrik Krummedikes privatarkiv, B. b, Tyge Krabbe til Henrik Krummedike, 2/4 1514, Helsingborg; *ibid.*, Henrik Ågessøn til samme, 5/4 1514, Søborg.

dikes tjenere kort etter var i Malmö, forfulgte Torben Oxe ham gjennom gatene med sine svenner. Mot Henrik Krummedikes instruks spente tjeneren i panikk armbrøsten og skjøt mot Torben Oxe, men uten å treffe. Til sist greide han å søke tilflukt i Helligandsklosteret, der han ble beleiret av Torben Oxe, Niels Hack, Anders Hack og Oluf Pederssøn.²⁴ Etter alt å dømme slapp tjeneren heldig fra det, fordi beleiringen av klosteret beveget erkebiskop Birger til å gripe inn med megling. Dette resulterte i våpenstillstand fram til 1. mai.²⁵

Mot slutten av stillstandsperioden forberedte Henrik Krummedike seg på å dra over til København. Hans hustru skulle straks formidle videre råd som innløp fra deres »venner«, især Tyge Krabbes: »Jeck vil vel kenne hvat radh er eller ey«. Han hadde skrevet til landsdommeren Sten Bille og bedt ham gi en skriftlig erklæring om Niels Hacks ære tålte maningsbrevet.²⁶ En påskrift bakpå viser at det er blitt lest opp på Lund landsting 30. april, men noen erklæring fra Sten Bille er ikke bevart.

Henrik Krummedikes planer ble krysset av et kongelig initiativ. 29. april skrev kongen at han for å avverge ytterligere skade, hadde bedt erkebiskopen megle fred også utover 1. mai og til han selv om kort tid kom over til Skåne og kunne tale med partene. Kongen befalte ham å godta meglingen og avholde seg fra feide.²⁷ Brev med samme befaling ble også sendt til Torben Oxe og Niels Hack.²⁸ Samme dag utgikk det brev til Lund om at byen skulle besørge én natts underhold for kongen og hans folk.²⁹ Det kan tyde på at kongens reise kom brått på eller eventuelt ble framskutt.

Kong Christian dro fra København over til Malmö 4. mai med planer om å oppholde seg i Skåne i 12 dager og i løpet av denne tida blant annet å få en avgjørelse på Månstorp-saken.³⁰ Trolig visste Henrik Krummedike på dette tidspunkt at Eske Bille 1. mai var løst fra sin stilling som høveds-

24. Rigsarkivet, Håndskriftsamlingen, Klevenfeldts Samlinger, uten dag 1514, Malmö. Avskriften er gjort i 1752 etter en øyensynlig noe beskadiget original.

25. Henrik Krummedikes privatarkiv, A. a 2, Christian 2. til Henrik Krummedike, 29/4 1514, København.

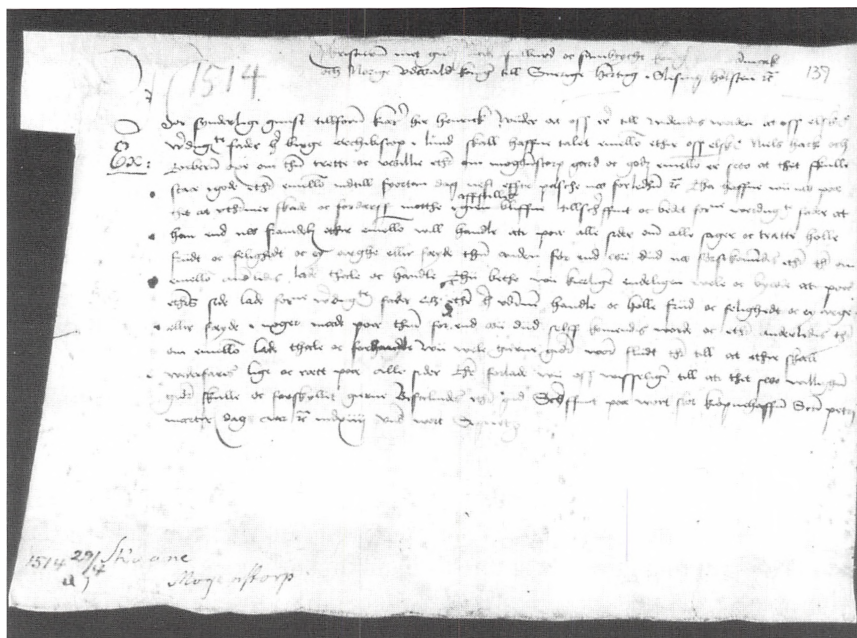
26. Ibid., B. b, Henrik Krummedike til Anne Rud, 26/4 1514, Ellinge.

27. Henrik Krummedikes privatarkiv, A. a 2, Christian 2. til Henrik Krummedike, 29/4 1514, København.

28. Rigsarkivet, Eske Billes privatarkiv, B. a 2, Kannik i Roskilde Hans Andersen til Eske Bille, 16/5 1514, Assens.

29. Suhm, *Nye Samlinger til den Danske Historie*, II, 1-2, s. 133.

30. Eske Billes privatarkiv, B. a 2, Kannik i Roskilde Hans Andersen til Eske Bille, 16/5 1514, Assens.

Brev fra Christian 2. til Henrik Krummedike 29. april 1514. (Foto: Rigsarkivet, København).

mann på København slott. Valget av Torben Oxen til hans etterfølger sammen med de foregående erfaringer var egnet til å gjøre Henrik Krummedike mistroisk om kongens hensikter med å ville avgjøre striden bare noen få uker før herredagen som var sammenkalt i København i anledning arveprins Christians kroning (11. juni). Det er derfor ikke overraskende å finne at Henrik Krummedike plutselig ble syk. I stedet for å møte fram personlig, valgte han gjennom et brev til kansleren Ove Bille å informere kongen om sitt sykdomsforfall og sitt syn på tretten med Torben Oxen og Niels Hack.³¹

Knappt noen tvilte på at den korrekte diagnose var kalde føtter. Det måtte Henrik Krummedike være oppmerksom på, og han kunne med god grunn bekymre seg for at total sabotasje av kongens initiativ ville med-

31. Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Saml. 1301 e. fol., Christian 2. til Henrik Krummedike, 5/5 1514, Malmö; *ibid.*, Ove Bille til Henrik Krummedike, 5/5 1514, Malmö.

føre sterkere favorisering av Torben Oxe. Gjennom et nytt brev til Ove Bille noe senere forhørte han seg derfor om han kunne møte kongen på tilbakereisen. Dessuten ba han om hans personlige vurdering i saken. Den ferske forlovelsen mellom kanslerens bror og hans egen datter ble utnyttet så langt den rakk. Ove Bille opplyste 11. mai at kongen nettopp var reist avsted til Malmö. Om Henrik Krummedike benyttet opplysningen, er uvisst, men den rettslige prøving av Månstorp-saken var alt utsatt til herredagen. Kongen hadde skrevet til ham og til Torben Oxe og Niels Hack og befalt dem å avstå fra all feide til den var over. Henrik Krummedike hadde vunnet første runde. Han noterte seg utvilsomt også med tilfredshet kanslerens rettslige vurdering. Ove Bille var overbevist om at når saken kom opp for kongen og riksrådet, ville avgjørelsen falle ut til hans fordel. Dette var ikke bare kanslerens personlige vurdering, alle som kjente saken sa det samme.³²

Samtida synes å ha vært enstemmig i sin oppfatning om at Henrik Krummedike hadde jusen på sin side i striden om Månstorp-godset. Det var derfor alminnelig ventet at rettsforhandlingene under herredagen ville bringe saken til ende med Henrik Krummedike som seierherre. Herredagene spilte en viktig rolle i Henrik Krummedikes strategi. Da ble Christians handlefrihet begrenset av det store antallet riksråder og andre framtreddende adelsmenn som var til stede.

Det første som skjedde, var at Christian 18. juni 1514 nok en gang stadfestet Landskrona-dommen.³³ Dessuten skaffet Henrik Krummedike seg en ny dom: Tre dager senere tildømte kongen og riksrådet ham Månstorp-godset på grunnlag av erkebiskopens dom fra foregående år og Niels Hacks skjøtebrev.

Men dommen inneholdt denne gang et forebehold: Niels Hack, heter det, skulle så snart råd var komme til København og være i rette med Henrik Krummedike om brevet som han skulle ha fått av ham på gjenkjøpsrett til godset i tre år, men som Henrik Krummedike hevdet var falsk. Under herredagen som var forsamlet i København året etter i samband med kong Christians bryllup, stevnet Torben Oxe Henrik Krummedike for kongen fordi Henrik Krummedike hadde beskyldt ham for å ha vært sammen med Niels Hack om å fabrikere dokumentet. Torben Oxe mente at en slik sak

32. Ny kgl. Saml. 1301 e. fol., Ove Bille til Henrik Krummedike, 11/5 1514, Gladsaxe; jf. *ibid.*, Ove Bille til Henrik Krummedike, 5/5 1514, Malmö.

33. Henrik Krummedikes privatarkiv, I., Pergamentsbrev, 18/6 1514, København.

skulle gå hans ære for nær, og erklærte at han ikke hadde hatt noe med det å gjøre. Henrik Krummedike svarte at hans signet var kommet fra ham og var blitt brukt til å besegle et brev uten hans vilje og viten. De som hadde vært med i råd og dåd, hadde ikke gjort det i god tro. Kongens kjennelse lød på at saken først kunne avgjøres når brevet Niels Hack hevdet å ha fått av Henrik Krummedike var blitt dømt falsk.³⁴ Kjennelsen gir et umiddelbart tilforlatelig inntrykk, men innebar i virkeligheten en foreløpig garanti mot videre rettsforfølgelse av Torben Oxe for falskneriet. Bakgrunnen var at Niels Hack nok en gang hadde skiftet side og nå samarbeidet med Henrik Krummedike. Henrik Krummedike ville ikke kreve noen dom over Niels Hack for det falske brevet, så lenge det varte.

Den nye vendingen i saken fant sted i dagene mellom kong Christians og riksrådets dom 21. juni og 1. juli, da Niels Hack, Anders Hack og Henrik Krummedike opptrådte sammen i København.³⁵ Niels Hacks motiver for igjen å skifte side uttales ikke eksplisitt i kildene, men han må ha vært i en meget trengt situasjon. Henrik Krummedike hadde spilt sine kort viselig. Han hadde skaffet seg et bunnsolid rettsgrunnlag gjennom dommer avsagt på landstinget, av kongen, erkebiskopen og riksrådet og hadde lagt sterkt press på Niels Hack ved å sette hans ære som adelsmann i fare gjennom maningsbrevet. Det falske brevet må ubetinget ha vært en alvorlig feilkalkulasjon fra Niels Hacks side, et desperat produkt av en situasjon som var i ferd med å bli uholdbar. Det er vanskelig å se noen annen vei ut av uføret for ham enn den han fulgte, å søke forlik.

Samtidig fant det sted en betydningsfull endring i Niels Hacks stilling som pantelensherre på Lindholm slott. Høvedmannsstillingen hadde gitt et stort militært overtak i striden om Månstorp-godset som lå i de underliggende herredene.³⁶ Det framgår klart av kildene at Henrik Krummedikes motparter hadde hånd om stridens eple. 27. juni ga kong Christian med Henrik Krummedike som relator også Axel Brahe pant i Lindholm slott.³⁷ Dermed var det to personer som kunne kalle seg høvedsmann på Lindholm slott, hvorav den ene var blitt hjulpet til stillingen av Henrik

34. *Handlingar till Nordens Historia*, Stockholm, 1967-1969, bd. 1, nr. 82, s. 89-90, 22/8 1515.

35. Rigsarkivet, Anders Bentsen Billes privatarkiv, I, Anders Hacks, Henrik Krummedikes og Knud Gøyes åpne brev, 1/7 1514, København.

36. K. Erslev, *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede*, København, 1879, s. 4; Henrik Krummedikes privatarkiv, E., 28/3 1514, Ellinge.

37. Suhm, *Nye Samlinger til den Danske Historie*, II 1-2, s. 140f. Jf. *ibid.*, s. 144, 16/10 1514.

Krummedike. Niels Hacks muligheter for å bruke slottets militære kapasitet mot ham igjen var blitt vesentlig redusert.³⁸ Denne utveien var foreslått av Henrik Krummedike for kongen første gang i begynnelsen av mai.³⁹ At kong Christian nå gikk med på forslaget, hang trolig sammen med at både Niels Hack og Torben Oxen var interessert i forlik for å unngå et rettsoppgjør om det falske brevet under herredagen. Også kongen opptrådte i denne sammenheng med forsiktighet.

I den nye situasjonen sluttet Niels Hack helhjertet opp om Henrik Krummedike. Det skyldtes utvilsomt i hovedsak at Torben Oxen ikke ville gi seg. Niels Hack måtte skrive til Henrik Krummedike og be ham sende flere svenner og penger, slik at han kunne bevare skinnet overfor Torben Oxen og hans svenner: Det gjaldt dem dog begge like meget. Kom det til oppgjør, så ville de like gjerne ete av hunden (Torben Oxen!) som hunden av dem. For sin del ville han nå gjøre etter hans vilje. »Ram mitth bæste Igenn som jeg gjør deg till och som dw haffwer loffwed och till saght megh«.⁴⁰

Striden om Månstorp-godset var altså ikke kommet til en slutt, til tross for dommene Henrik Krummedike hadde vunnet for seg og til tross for at Niels Hack igjen hadde sluttet seg til ham. Etter dommen i saken mellom Henrik Krummedike og Torben Oxen i slutten av august 1515 om det falske gjenkjøpbrevet,⁴¹ henvendte derfor Henrik Krummedike seg igjen til kongen om sin sak. Det eneste han oppnådde, var å bli henvist til Roskilde-bispen Lage Urne, formodentlig formelt på grunn av dennes stilling som øverste kansler.⁴² Når Lage Urne i sin redegjørelse for kongen åpner med å bedyre for Gud at han verken i denne sak eller andre saker ville følge annet enn rettferdighet, kan det nok forstås som en alminnelig arengapreget frase, med det ligger nærmere å se på formuleringen på bakgrunn av kongens partiskhet i saken. Lage Urne, liksom de øvrige som kommenterte saken, anerkjente forbeholdsløst Henrik Krummedikes klare rett

38. Jf. f.eks. Suhm, *Nye Samlinger til den Danske Historie*, II 1-2, s. 146, 2/3 1515; Anders Bentsen Billes privatarkiv, I, 1/7 1514, København; Henrik Krummedikes privatarkiv, B. a, Niels Hack til Henrik Krummedike, 17/5 1515, Lindholm.

39. Ny kgl. Saml. 1301 e. fol., Ove Bille til Henrik Krummedike, 5/5 1514, Malmö.

40. *Danske Magazin*, 3. r., II, s. 155; Henrik Krummedikes privatarkiv, B. a, Niels Hack til Henrik Krummedike, 17/5 1515, Lindholm. Jf. *Handlingar til Nordens Historia*, I, nr. 4, s. 4-5, 28/1 1515; jf. Anders Billes privatarkiv, B. a, Henrik Krummedike til Anders Bille, 22/2 1515, Ellinge.

41. Se ovenfor s. 42-43 og fn. 34.

42. W. Christensen, *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, København, 1903, s. 82-91.

til godset. Han rådet derfor kongen til »for eder nades egenn lempæ« at han fikk sin dom igjen. »Hanss vedderpart er sin rett alligener, effter then leylighed ieg nw forfoder i Køpenhaffen. falket er behendeligt etc.«⁴³

Kong Christian og Torben Oxe vinner overtaket

Det kan se ut til at Torben Oxe nå var i ferd med å gi opp. Vel én og en halv uke senere utstedte Niels Hack et åpent brev som ga Torben Oxe fullmakt til å oppebære 200 mark av summen Lindholm slott var pantsatt for på vilkår av at han brukte pengene til å stifte en messe for St. Anna.⁴⁴ Dette må springe ut av en mer omfattende avtale om forlik. En messestiftelse kunne partene saktens ha behov for. Som del av et forlik, ville den også gjøre et godt inntrykk på deres samtidige. En påskrift på dokumentets bakside med en hånd som etter alt å dømme er Henrik Krummedikes,⁴⁵ viser hvem som trolig trakk i trådene.

Etter at herredagen i København sommeren 1515 var overstått og etter at bryllupet med Elisabet av Habsburg var brakt vel i havn (12. august), hadde kong Christian mindre enn tidligere grunn til å vise måtehold. Hadde han kunnet holde sin hånd over Torben Oxe de foregående år, kunne han desto tryggere gjøre det i ettertid. Så lenge Torben Oxe hadde kongens særlige velvilje i behold, var det ikke noen grunn for ham til å gi seg.

Den følgende tid stevnet kong Christian på Torben Oxes vegne gang på gang Henrik Krummedike til å møte for seg. Omkring sankthanstid 1516 hadde Christian og kansleren fått unnskyldende svar fra Henrik Krummedike på deres tredje stevning – denne gang med sykdom som påskudd. Christian godtok tilsynelatende unnskyldningen,⁴⁶ men ventet heller ikke mer enn fire dager før han fyrte av stevning nummer fire. Henrik Krummedike fikk befaling om å møte fram for kongen 19. august. Han skulle ta med seg bevismaterialet på sin rett til godset og gjøre lov og rett for seg: »Oc ladher thet ingelwnne«.⁴⁷ Men Henrik Krummedike uteble like fullt. Neste skritt var forutsigbart: 13. september tildømte kong Christian Tor-

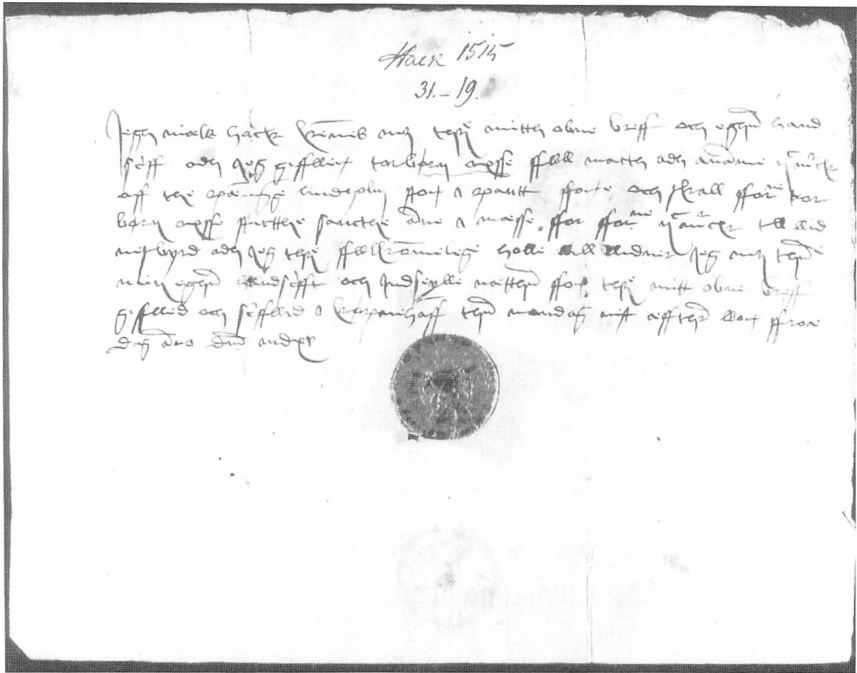
43. *Handlingar till Nordens Historia*, I, nr. 86, s. 92-93, 28/8 1515.

44. Rigsarkivet, Torben Oxes privatarkiv, Samlingspakke, Arkivnr. 1475, 10/9 1515, København.

45. »gelss breff ssom niels hack er torbern oxse sskyldig«.

46. *Handlingar till Nordens Historia*, I, nr. 257, s. 327-328.

47. *Handlingar till Nordens Historia*, I, nr. 260, s. 330.

Åpent brev av Niels Hack 10. september 1515. (Foto: Rigsarkivet, København).

ben Oxen Månstorp-godset inntil han og Henrik Krummedike møtte for rette i saken.⁴⁸

Kongens siste trekk er avslørende for det spillet som nå var i gang. 17. juni 1517 var det Torben Oxes tur til å få Lindholm slott i forlening. Overtakelsen skulle skje på den måten at han innløste Axel Brahes og Niels Hacks pant i slottet. Deretter skulle han beholde det med all kongelig inntekt i 12 år.⁴⁹ Når det i denne fasen av striden om Månstorp-godset var Torben Oxen som tok ut stevningene og Henrik Krummedike som unnlot å møte fram, hang det åpenbart sammen med at befalingsmennene på Lindholm slott nå sto på Henrik Krummedikes side, og at han derfor hadde full kontroll over godset.

Noen fyldestgjørende forklaring er dette ikke. Torben Oxen og kong

48. Henrik Krummedikes privatarkiv, H., 1516.

49. Suhm, *Nye Samlinger til den Danske Historie*, II 1-2, s. 172-173.

Christian må i det minste ha hatt et formelt juridisk grunnlag å fremme sine stevninger på. Det er også påfallende at Henrik Krummedike ikke møtte fram på dem. I hans omhyggelig oppbygde rettskrav på godset måtte det ha oppstått en bresje som hans mindre nøyeregnende motparter kunne benytte seg av. Det kan knapt være tale om noe annet enn det falske gjenkjøpsbrevet. Så lenge det ikke var dømt falsk, kunne det hevdes at det var ekte. Det betydde juridisk sett straks en anseelig styrking av Torben Oxes stilling. Henrik Krummedike måtte på sin side ta hensyn til det fornyede vennskapet med Niels Hack. Til grunn må ligge en avtale om at han skulle frafalle tiltalen mot Niels Hack for det falske gjenkjøpsbrevet og for unnlåtelsen av å oppfylle maningsbrevet mot å få Niels Hacks fulle støtte i striden om Månstorp-godset.⁵⁰ Dersom Henrik Krummedike hadde møtt fram på én av stevningene, ville han ha satt seg i en tvangssituasjon. Han ville ha hatt valget mellom å bevise at gjenkjøpsbrevet var falsk eller måtte regne med at godset ble tildømt Torben Oxe.

Så lenge Torben Oxe sto høyt i kong Christians gunst og kunne påregne dennes velvillige tolkning av alle sakens akter, ville det også komme inn et usikkerhetsmoment om utfallet av en rettergang om det falske gjenkjøpsbrevet. Det er ikke uten videre selvsagt at Henrik Krummedike kunne gi en så vanntett bevisførsel for brevets falskhets at kongen ikke kunne finne den minste svakhet å hake seg fast i. Et annet moment må ha vært at Niels Hack uunngåelig ville bli drevet i armene på dem som hadde interesse av å påstå dokumentets ekthet. Det kunne komme til å gjøre en rettsak enda vanskeligere å vinne. Han måtte dessuten regne med at et nytt uvennskap med Niels Hack ville sette den ubestridte kontroll med Månstorp-godset i fare, selv om Niels Hack ikke kunne utnytte slottets militære kapasitet på samme måte som i 1514.

Torben Oxe og kong Christian hadde klart å trenge Henrik Krummedike inn i en situasjon der han måtte velge mellom to hver for seg utiltallende og lite løfterike utveier for å forsvare sin besittelse av godset. Ved å ignorere stevningene hadde han i virkeligheten gjort et valg som bare kunne gi ham tidsgevinst. Men tiden arbeidet ikke for ham. I løpet av et forholdsvis begrenset tidsrom ville spillet uunngåelig munne ut i at Torben Oxe ble tildømt godset med det samme forbehold som sto i de dommer Henrik Krummedike tidligere hadde vunnet for seg, dvs. inntil begge par-

50. »Ram mith bæste Igenn som jeg gijør deg till och som dw haffwer loffwed och till saght megh«.

ter møtte for rette.⁵¹ Så langt var man kommet 13. september 1516. Dermed hadde Henrik Krummedike rettslig sett ikke lenger noe valg. Han hadde derimot mulighet for å vinne mer tid. Liksom Torben Oxe og Niels Hack hadde gjort i 1514, kunne han falle tilbake på sin militære overlegenhet i området der godset lå, og åpne feide med Lindholm slotts militære kapasitet i ryggen. Direkte kildebelegg for at det faktisk gikk slik til fins ikke, men forleningsbrevet på Lindholm slott til Torben Oxe sommeren 1517 er et sterkt indisium. Det er vanskelig å se annet enn at Henrik Krummedike med dette forleningsbrevet ble trent opp i et hjørne. Dermed må også jorda ha begynt å brenne under Niels Hack. Det avgjørende øyeblikk ville komme, da festningen skiftet hender.

For menn av Henrik Krummedikes og Niels Hacks kaliber og legninger fantest det likevel en tredje utvei. Torben Oxe overtok aldri Lindholm slott.⁵² I første omgang kan det bare bety at Henrik Krummedike og Niels Hack nektet å gi fra seg festningen til ham. Det var åpen insubordinasjon. Det må i såfall ha skjedd med henvisning til opprørsparagrafen i kongens håndfestning (§ 68), som gjorde opprør mot den aktivt urettsindige konge til en plikt- og æressak.⁵³

Henrik Krummedikes og Niels Hacks formelle grunnlag for å gå til et slikt skritt må ha vært vel egnet. Hele det aristokratiske politiske miljø, kongens fremste rådgivere og landets øverste rettsorganer, landsting og riksråd, hadde anerkjent Henrik Krummedikes rett i Månstorp-saken. Men det var et skritt med lett overskuelige og drastiske konsekvenser, dersom kongen var villig til å ta den politiske belastning som en militær aksjon ville medføre. Og her var det i beste fall tale om en langvarig beleiring, som ville gi reaksjonene god tid til å vokse i styrke og omfang. Det må være i slike vurderinger at Henrik Krummedike og Niels Hack så muligheten for å slippe fra saken.

Det ser da også ut til at kongen nølte. I et brev til Henrik Krummedike

51. Jf. Henrik Krummedikes privatarkiv, H., 1516, 21/6 1514; *ibid.*, I., Pergamentsbrev, 18/6 1514.

52. Etter Torben Oxes død er det broren Johan Oxe som opptrer som høvedsmann på festningen i tidsrommet 1517-1522. Det viser at han har innløst pantene, dvs. 2460 mk., 5 lødige mk., 1000 gl. for Niels Hacks del og 1000 gl. for Axel Brahes del. O.J. Benedictow, »Bemerkninger til Torben Oxe-saken«, *Middelalderforum – Forum mediaevale*, 13, 3/4, 1986, s. 100, 103; K. Erslev, *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede*, København, 1879, s. 4. Med Torben Oxe ryddet av veien var også striden om Månstorp-godset uten av verden, og verken Niels Hack eller Axel Brahe så noen grunn til å motsette seg at pantene ble innløst av Johan Oxe.

53. *Aarsberetninger fra det Kgl. Geheimearchiv*, II, København, 1855-1859, s. 64.

kort etter utnevnelsen av Torben Oxe, henviste kongen til en reise han ville foreta til Halland eller Skåne.⁵⁴ Reisen ble etter alt å dømme utsatt. I det minste trakk den lenge ut. På et tidspunkt da krigen med Sverige bandt alt det vesentlige av Danmarks militære styrker, hadde kongen også god grunn til å utvise forsiktighet med å ferdes i en landsdel hvor høvedsmanden på dens sterkeste festning hadde satt seg opp mot ham. Det store danske nederlaget i midten av august gjorde det vel også naturlig å skyve et eventuelt oppgjør om slottet noe fram i tiden.

Seier ved avgrunnens rand: Dyvekekatastrofen ex machina

Så langt hadde Henrik Krummedike og Niels Hack vært heldige. På dette tidspunktet må de likevel ha sett nederlaget i hvitøyet – enten det nå lot seg lirke til som en minnelig løsning eller det utspant seg i et fullt militært oppgjør. Det skulle vise seg at de var mer enn rimelig heldige. 27. september, tre måneder etter at han hadde varslet Henrik Krummedike, fant kong Christian tida inne til å reise over til Skåne.⁵⁵ Da var den store katastrofen alt et faktum, 21. september døde kongens elskede Dyveke plutselig.⁵⁶ På hvilken måte det kan ha berørt Torben Oxes stilling i første omgang er usikkert. Ifølge Svanings framstilling, greide Torben Oxe først noenlunde å rense seg for mistanken om giftmord, men uten at kongen helt kunne slippe den fra seg. Mistanken skal således straks ha hvilt på ham. Beretningen er problematisk som kilde, men den passer som hånd i hanske inn i begivenhetsforløpet til oppgjøret om Lindholm slott. En plutselig distanse mellom Christian 2. og Torben Oxe kan ha gjort det lettere for kongen å nærme seg Henrik Krummedike og Niels Hack med henblikk på å løse den alvorlige konflikten i minnelighet. At Torben Oxe kort tid forut hadde lagt seg ut med kongens nye rikshofmester Mogens Gøye, kan også ha hatt betydning. Kongen distanserte seg i det minste kraftig fra Torben Oxes opptreden, og insisterte – påfallende nok – på at den var skjedd uten hans viten og vilje.⁵⁷ Det er en reaksjon

54. *Handlingar till Nordens Historia*, I, nr. 420, s. 512, 26/6 1517.

55. Suhm, *Nye Samlinger til den Danske Historie*, II 1-2, s. 175.

56. J. Hvidtfeldt, *Danmarks historie*, bd. 5, København, 1963, s. 235.

57. Tycho de Hofman, *Historiske Efterretninger om velfortiente Danske Adelsmænd*, bd. 2, København, 1778, s. 162, Anm. e: »... Som i [Mogens Gøye] oss tilscrifve at oss elskelig Torben Oxe haffwer ladhet gribe en ethers thienere log uforwundhen, thaa wile wij forscriffwe thil forne oss elskelig Torbern Oxe. at hand ladher samme ethers tienere til borghen, oc ær thet oss altingest uwitterligh, oc nar wor Cantzeler kommer til stede, tha wille wy gifffe ethers steffning offver forne Torben Oxe. In Cristo valet...« (9/8 1517).

som blir lett forståelig om han umiddelbart forut var blitt drastisk konfrontert med konsekvensene av sin vidtgående og, slik samtida så det, urettmessige støtte til Torben Oxe i Månstorp-saken ved påminnelse om opprørsparagrafen og alminnelig respektert insubordinasjon.

Noe sikkert er det ikke mulig å si. Selv om Torben Oxe fortsatt fem og en halv måned etter utnevnelsen til høvedsmann på Lindholm slott ikke hadde overtatt slottsloven, skulle det kunne argumenteres uavhengig av Svanings meddelelser med å vise til det danske militære engasjementet i Sverige og ettervirkningene av nederlaget. Fremdeles 24. november var Torben Oxe i normal virksomhet.⁵⁸ Først en av de følgende dager skylte katastrofen inn over ham. Det ble mestermannen som kom til å sette punktum for den årelange striden om Månstorp gård og gods.

Etterspill

Umiddelbart etter henrettelsen av Torben Oxe ga kong Christian Henrik Krummedike et nytt og enda bedre slottsløn. Det må utvilsomt sees som en kompensasjon for den foregående tids fortred, og har etter alt å dømme vært del av et mer omfattende forlik som også omfattet Niels Hack og Johan Oxe i egenskap av sin brors arving. Det ser ut for at Henrik Krummedike på sin side har gått med på å yte Johan Oxe økonomisk kompensasjon. Det første avdraget som Johan Oxe betalte på brorens gjeld til kongen 27. mars 1518, har i det minste fått en spesiell ordlyd. Det heter at Johan Oxe hadde fått en kvittering av Henrik Krummedike som lød på at Henrik Krummedike hadde lovet kongen 500 mk. på hans vegne og at kongen derfor erklærte ham og hans arvinger kvitt og fri for denne summen.⁵⁹ Dessuten gikk Niels Hack og Henrik Krummedike med på at Johan Oxe fikk innløse pantene på Lindholm slott og å overlate slottsloven til ham.⁶⁰ På sin side anerkjente Johan Oxe uforbeholdent Henrik Krummedikes rett til Månstorp-godset.⁶¹ De følgende år viser Henrik Krummedike i ubestridt besittelse av det.

58. Hvidtfeldt, *Danmarks historie*, bd. 5, s. 236; Benedictow, »Bemerkninger til Torben Oxe-saken«, *Middelalderforum – Forum mediaevale*, 13, 3/4, 1986, s. 103.

59. P.F. Suhm, *Samlinger til den Danske Historie*, II 2, København, 1781, s. 83.

60. O.J. Benedictow, »Bemerkninger til Torben Oxe-saken«, *Middelalderforum – Forum mediaevale*, 13, 3/4, 1986, s. 97–108.

61. Henrik Krummedikes privatarkiv, B. a, Johan Oxe til Henrik Krummedike, 28/4 1518, København. Årstallet framgår av at Johan Oxe kort etter sammen med Holger Gregerssøn (Ulfstand) bega seg ut på pilegrimsreise til Det hellige land, som han ikke vendte tilbake fra før ettervinteren følgende år. *Kirkehistoriske samlinger*, 5.r., I, s. 484–492.

Henrik Krummedike og den store politiske metamorfosens tid

Striden om Månstorp-godset viser at forholdet mellom Henrik Krummedike og kong Christian var preget av dyp mistillit. Det framgår tydelig av korrespondansen med Ove Bille og Henrik Krummedikes opptreden forøvrig at han alt tidlig i 1514 forholdt seg til kongen med dyp skepsis. Ove Billes råd til ham om å gi seg hardt inn til kongen, falt på stengrunn. I stedet satset han på de store herredagene i årene 1513-1515. Mistillitsforholdet har derfor tydeligvis røtter tilbake i tida, muligens til prins Christians norgesferd 1506-1507, muligens lenger. Denne situasjonen måtte for Henrik Krummedike understreke betydningen av å bygge opp en politisk plattform innen adelen for å kunne verne om sine lensøkonomiske interesser etter det tilstundende tronskiftet. Kong Hans' død og Christians suksjon betydde den definitive slutt på et lukrativt, fortrolig og nært samarbeidsforhold til kongen. Fra da av satset han helhjertet på adelen som sosialgruppe og riksrådsveien til prestisje, innflytelse og økonomisk gevinst. Overfor en konge han så som motspiller, søkte han å spille på den sosiale og politiske kontekst herredagene utgjorde. Det fungerte godt, men ikke tilstrekkelig.

Skulle Henrik Krummedike vinne fram til en respektert og framtredende stilling innen den danske adelen, måtte han »fri seg« fra de »stigma« som lå på ham, især etter drapet på Knut Alvsson, og vise sitt verd for den. Slik kong Christian engasjerte seg i striden om Månstorp-godset, måtte den egne seg ypperlig for et slikt formål. Her var det tale om en årelang konflikt mellom Henrik Krummedike og kong Christian og Torben Oxe, der Torben Oxe dels opptrådte på egne upopulære vegne, dels som kongens upopulære forlengede arm. I denne striden sto Henrik Krummedike på rettsprinsippet og forfulgte sin sak for landstinget og riksrådet. Sett fra en annen kant betyr dette at Henrik Krummedike sto fram som eksponent for adelens og riksrådets pretensjoner om å inneha en overordnet stilling i samfunnets rettspleie som også kongen måtte bøye seg for. Når kongen ikke respekterte de dommer som Henrik Krummedike vant for sin rett, utfordret han samtidig noen av aristokratiets politiske hovedprinsipper, rettsstaten som det stabile og forutsigbare grunnlaget for deres særlig privilegerte samfunnsstilling og mest livsviktige funksjoner. Fra adelens synspunkt måtte saken fortone seg som en alvorlig konflikt mellom prinsippet om den aristokratisk garantert rettsstat og et vilkårlig enevelde, et kongelig tyranni. I denne konflikten fikk Henrik Krummedike anledning til å innta en iøyefallende lederstilling som forsvarer av aristokratiets prinsipper og rettigheter. Den lot han ikke gå fra seg. Han kan sy-

nes å ha fulgt aristokratiets ideelle program like til dets logiske ytterste konsekvens, henvisning til opprørsparagrafen i kongens håndfestning som begrunnelse for åpen insubordinasjon.

Den psykiske komponent det tales om ovenfor dekkes i vesentlige hen-seender av begrepet mot, dvs. »a demonstrated capacity to run large risks«. Siden »courage is potentially a social viture – that is, functional for the persistence and development of groups in accord with ultimate values – it elicits respect...«. ⁶² Betydningen av fenomenet mot skal framheves i denne sammenheng. Adelen var en sosialgruppe som kombinerte en stilling som høystatusgruppe – dvs. at den hadde mye å forsvare – med funksjon som militær elite. Usedvanlig mot på slagmarken var da også i følge håndfestningen den eneste anledning som ga kongen rett til å utdele adelskap, uten først å innhente riksrådets samtykke (§ 28).

Når vi igjen møter den ekstreme, usedvanlige handling fra Henrik Krummedikes side, var det i en kontekst som hans samtidige kunne se på med uforbeholden respekt og beundring. Det skulle stort mot til for å stå opp mot kongen som Henrik Krummedike gjorde det.

Hans organisasjonsmessige og juridiske talenter ble også overlegent demonstrert under striden om Månstorp-godset. For en sosialgruppe som i høy grad forsvarte sin særlige stilling i samfunnet ved å utgjøre rekrutteringsmiljøet for landets administrative elite, var instrumentelle egenskaper av denne art naturlig nok høyt vurdert.

En slik opptreden hadde også sterke *signalfunksjoner*. Fra slik opptreden gikk det knapt noen vei tilbake. Hans lojalitet overfor gruppen og hans tilslutning til dens verdier var bekreftet på en demonstrativ og overbevisende måte. For Henrik Krummedike var derfor Christian 2.s regjeringstid den store metamorphoses tid. I sin tid hadde han vært en framtre-dende representant for kongemaktens interesser i Norge. Etter et forsiktig mellomspill de siste syv til ti årene av kong Hans' tid, søkte han nå en ny politisk posisjonering som en framtre-dende forkjemper for aristokratiets interesser. For dette formålet måtte nettverket av sosiale og politiske rela-sjoner omdannes. Dette var det striden om Månstorp-godset ga ham anledning til å gjøre. Denne bakgrunn – dette behov – gjør også de mer dra-stiske aspekter ved hans opptreden lettere å forstå.

62. R. Merton. »Continuities in the theory of reference groups and social structure«, i *Social Theory and Social Structure*, New York and London, 1968, s. 366. Jf. P.M. Blau, *Exchange and Power in Social Life*, New York, London and Sydney, 1964, s. 137.

Mannen Henrik Krummedike

Striden om Månstorp-godset har atskillig å gi også i biografisk sammenheng utover det prosessuelle og godshistoriske. På det individualpsykologiske nivå møter vi igjen mannen som finner seg en sosial konstellasjon som gir anledning til stor utfoldelse av aggressivitet. Etter Torben Oxes befatning med Næsbygård-affæren kan Henrik Krummedike knapt ha nært noen illusjoner om hva slags motpart han hadde å gjøre med. At han selv var ute med avansert smartheit, måtte snart gå opp for noen og enhver – »falket er behendeligt«, som Lage Urne uttrykte det. Sterke reaksjoner fra Torben Oxes side måtte være en overbevisende sannsynlighet.

Henrik Krummedikes turnering av konflikten virker imponerende for ettertida og var det sikkert også for samtida. Her er mannen som kan konflikt, som trives med konflikt, som handler effektivt og målbevisst under press og i konfrontasjon. Også et annet personlighetstrekk kan skimtes – sansen for høyt spill. Dersom deduksjonen om at han nektet å utlevere Lindholm slott til Torben Oxe er holdbar, må det ha vært en balansegang over avgrunnen. Niels Hack hadde også sans for slike handlinger, som hans senere løpebane viser. Av de tre kombattanter var Henrik Krummedike den eneste som ikke mistet sitt hode for bøddeløksen. Også den fjerde hovedaktøren kan nevnes, Christian 2. Hans sans for høyt spill førte ham i landsflyktighet og i fengsel på Sønderborg slott de siste tiår av hans liv

Noen gjør slike handlinger, andre ikke. Vi har å gjøre med psykiske komponenter som fungerer som dragninger mot farefulle situasjoner og anledninger for konfrontasjon og aggresjonsutfoldelse. Kombinert i moderat dose med høy kalkulasjonsevne kan en konfliktsøkende og konflikttrivende personlighetstype fungere særlig godt med henblikk på å oppnå mange kulturelt bestemte verdier. I sterkere dose og kombinert med lavere kalkulasjonsnivå kan en slik personlighetstype virke undergangssøkende: Det søkes konflikt av typer, intensitet og omfang som vil utfordre ekstreme reaksjoner. Det er noe ved Christian 2.s, Torben Oxes og Niels Hacks biografier som avgjort peker i en slik retning. Henrik Krummedike kunne nok være hard, voldsom, til og med drastisk i valg av midler, men de var i ganske annen grad underlagt kalkulasjon, hensiktsmessighetsvurderinger og situasjonsberegning.

Knud Fabricius og den monarkiske bølge

Nogle kommentarer til de statsretlige brydninger i 15-1600-tallets Danmark

Af Leon Jespersen

I 1920 hævdede Knud Fabricius i sit værk om Kongeloven, at denne var påvirket af Henning Arnisæus' ideer, og at Danmark i årene op mod enevældens indførelse oplevede en monarkisk bølge, der også greb unge adelsmænd på Sorø Akademi. Denne opfattelse har siden da stort set præget dansk historieforskning. I denne oversigt sætter forskningsstipendiat, lic.phil. Leon Jespersen spørgsmålstegn ved Fabricius' tese, idet han argumenterer for, at der i perioden før enevældens indførelse var en bred vifte af statsretlige ideer.

Indledning

Enevældens indførelse i 1660-61 fremstår som et vendepunkt i dansk historie. Især i ældre forskning samlede interessen sig om begivenhederne på det forudgående stændermøde, der førte til forfatningsændringen. Uoverensstemmelsen mellem mødets formål og resultat blev taget til indtægt for et kup og blev yderligere understreget af de kun glimtvis oplyste konspiratoriske forbindelser mellem kongemagt og understænder samt af militære foranstaltninger såsom mobilisering af borgervæbning og lukning af Københavns porte og havn, indtil rigsrådet havde accepteret arverettens indførelse. Også forskellen mellem forslag om øget stændermagt og kongens udnyttelse af det upræcise løfte om at erstatte den kasserede håndfæstning med en ny »reces« til at indføre enevælden giver indtryk af en pludselig, kupagtig retningsændring. Spørgsmålet om kongens juridiske eller moralske bundethed ved udformningen af den nye reces synes mindre væsentligt, når Frederik 3. under militære trusler aftvang det indespærrede og – i strid med håndfæstningen – ukomplette rigsråd forfatningsændringer.

Stændermødet indkaldtes for at løse »fredens problem«: betalingen af udgifter til hæren og hofholdningen og til nedbringelse af statsgælden.

Med misforholdet mellem skattebehovet og et svindende beskatningsgrundlag som følge af forarmelse og privilegiesystemet kom adelens privilegier, dens modydelser samt kvalifikationer i søgelyset. På stændermødet i 1660 forsvarede adelen sin skattefrihed, ikke så meget på grund af byrden, men af principielle grunde. Den var villig til ofre, men baseret på frivillighed. Omvendt fastholdt understænderne, at adelen skulle omfattes af den foreslåede konsumtionsafgift, og denne fastlåste principdiskussion blev den ydre anledning til forfatningsændringen.

Det voksende behov for skatter kunne føre til en magtkoncentration hos stænderne, idet de efter Kejserkrigen (1625-29) blev inddraget i bevillingerne for at lette udtagningen af ressourcer og befri rigsrådet for eneansvaret; men det kunne også fremme ønsket om en styrket kongemagt som en højere og i princippet uvildig instans, der fordelte byrderne. Stænderne forsøgte at øge deres magt under håndfæstningsforhandlingerne i 1648 og igen under stændermødet i 1660. Håndfæstningsforhandlingerne i 1648 medførte hverken en magtkoncentration til fordel for stænder eller kongemagt, men styrkede rigsrådet – formelt som fælles stænderrepræsentation – inden for rammerne af *monarchia mixta*. Stændernes medvirken ved bevilling og oppebørsel samt deres krav i 1648 om øget indflydelse røbede, at rigsrådet reelt havde udspillet rollen som fælles stænderrepræsentation. På stændermødet i 1660 medførte stændernes principdiskussion, at de – i separate henvendelser til monarken – overbød hinanden. Kongen fremstod som en opmand, der imidlertid udnyttede modsætningerne til egen fordel og dermed illustrerer det fænomen, Norbert Elias kaldte »kongemekanismen«.¹ Tidens politiske teorier svarede til disse forhold, idet de groft forenklet begrundede og forsvarede en magtkoncentration hos henholdsvis folket og fyrsten eller forskellige typer blandingsformer.

I sin nu hundrede år gamle fremstilling *Adelsvældens sidste Dage* (1894) fremhævede J.A. Fridericia en række længerevarende strukturændringer inden for demografi, økonomi, uddannelse, statsret m.m., der undergravede adelsvælden, ligesom han opererede med stændermødets kupagtige karakter. Senere undersøgelser af længerevarende konjunkturændringer har bidraget til at udviske stændermødets skelsættende karakter. Længst i den retning gik Johan Jørgensen, der reducerede statsomvæltningen til statskreditorenes overtagelse af fallitboet. Kreditorerne interesse-

1. Norbert Elias, *The Civilizing Process*, vol. 2, New York 1982, s. 171 (orig. Basel 1939).

rede sig blot for deres tilgodehavender, og i denne tolkning spillede politiske teorier ingen rolle og blev ganske sigende henvist til en fodnote.²

Den danske enevældes idéhistoriske forudsætninger blev for alvor inddraget, da Knud Fabricius i 1920 med spørgsmålet »Hobbes eller ikke Hobbes?« ville afklare, om enevældens »grundlov«, Kongeloven 1665, havde danske eller udenlandske forlæg. Under overskriften »Den monarkiske Tankes Vækst inden for Naturretten« gav han et rids af europæisk statsret, og da han opdagede, at dansk statsvidenskab forud for enevælden var udforsket, påtog han sig pionerarbejdet at give »et indgaaende Overblik over den som Baggrund for vor egentlige Opgave, Enevældeideernes Vækst med deres Kulmination i Statens Grundlov«. Med dette teleologiske sigte påviste han en tilsvarende vækst i den monarkiske tanke inden for dansk statsvidenskab, en monarkisk bølge.³ Han tog udgangspunkt i 1500-tallets – Niels Hemmingsens og Arild Huitfeldts – forsvar for modstandsretten. Omkring 1620 plæderede matematikeren Christoffer Dybvad for, at kongen burde besidde de magtbeføjelser, der indgik i franskmændens Jean Bodins suverænitetsdefinition, ligesom Knud Fabricius nævnte Christian 4.s enevældetendenser i 1620'erne, der kronologisk faldt sammen med ansættelsen af livlægen Henning Arnisæus, der i skriftet *De jure maiestatis* (Frankfurt 1606) havde forsvaret en stærk fyrstemat.

Med et ordvalg hentet fra naturfænomener beskrev Fabricius udviklingen inden for dansk statsvidenskab. Christian 4.s nederlag i Trediveårskrigen bremsede denne monarkisme, og i 1630'erne blæste »Vinden ikke i Øjeblikket ... gunstigt for Kongemagten«. Tidens statsretslærde tilpassede deres ideer til det eksisterende *monarchia mixta*. Vejrliget skiftede

2. Johan Jørgensen, *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark*, København 1966, s. 73f., note 1.

3. Knud Fabricius, *Kongeloven. Dens Tilblivelse og Plads i Samtidens natur- og arveretlige Udvikling*, København 1920/1971, s. 1, 21, 73. Bogen blev godt modtaget ved sin fremkomst; jf. M. Pappenheims anmeldelse i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Bd. 50, 1921, s. 444-453 og E. Arups anmeldelse i *Historisk Tidsskrift* (:HT) 9. rk. II, 1921-23, s. 386-397, der begge accepterede den monarkiske bølge; men Arup understregede, at Griffenfeldts valg af inspirationskilder var begrænset af på forhånd afstukne, monarkiske magtbeføjelser. Tidligere havde K. Fabricius i *Griffenfeldt, Historisk illustreret*, København 1910, s. 90-91, med ordene »Hobbes eller Grotius!« afvist J.A. Fridericias opfattelse af Thomas Hobbes som inspirationskilde og peget på nederlænderen Hugo Grotius. I sin anmeldelse i HT 8. rk. III, 1911, s. 206-209 af Griffenfeldtbiografien fastholdt Fridericia sin opfattelse og fandt, at Fabricius' emnevalg var uheldigt, at bogen var præget af en »kunstlet Stræben efter Originalitet«, og at den ikke bragte noget afgørende nyt med hensyn til Griffenfeldts personlighed.

snart, og fra begyndelsen af 1640'erne begyndte der at »blæse en ny Vind ... gunstigere for Kongemagten«. Ved Frederik 3.s tronbestigelse i 1648 var »Strømkæntingen i fuld Gang, og den monarkiske Bølge var atter i Færd med at stige«. 1640 synes at danne en overgang med Rasmus Vindings forsvar for arveretten. Men tesen underbygges især ved »Sorøskolen«, hvor unge adelsmænd »i selve den danske Adels faste Borg«, Sorø Akademi, ikke fulgte deres læremester Henrik Ernst, men blev grebet af monarkismen. Denne kom også til udtryk i kroningstalen i 1648, hvor biskoppen – i modsætning til tidligere kroninger – hævdede, at Gud kaldte kongerne for guder.⁴

Vendt mod J.A. Fridericias opfattelse af Thomas Hobbes som inspirationskilde for Kongeloven pegede Fabricius på indenlandske forlæg, og han måtte derfor påvise en egentlig dansk statsvidenskab – fra omkring 1620⁵ – ligesom han så den statsretlige litteratur som en god strømpil og et barometer for de reelle magtforhold. Et par eksempler kan vise, at Fabricius tillagde det stor vægt, hvad der frit kunne siges. Kongens livlæge, Henning Arnisæus, blev af Fabricius tilkendt det åndelige fadderskab til Kongeloven.⁶ Dateringen af en dansk statsvidenskab til 1620'erne hang sammen med Sorø Akademis grundlæggelse, Arnisæus' ophold i Danmark og hans indflydelse på den statsvidenskabelige litteratur. Således var Niels Pedersens skrift *Enchiridion politicum* (1625) påvirket af Arnisæus, men tilpasset danske forhold, så han modsat »Fusentasten Kristoffer Dybvad«, der i 1619 var blevet fængslet på grund af sine adelsfjendtlige udtalelser, ikke lagde sten på sin fremtidsbane: »Danske Kancelli var jo under Kansleren Kristen Friis' Styrelse«. ⁷ Også Rasmus Vinding måtte i 1640 i sit forsvar for arveriget tage hensyn til hjemlige myndigheder, »hvis han ikke vilde udsætte sig for at dele Dybvadernes Skæbne«. Derfor bagatelliserede han afstanden mellem arve- og valgriger, idet arveriget i praksis allerede eksisterede i Danmark, medens den franske arvekonge ifølge Bodins teori også var bundet af visse love.⁸ Biskop Jesper Brochmands teokratiske anskuelser i værket *Universæ theologiae systema* (1633) kaldes »homespun«, affødt af Danmarks særlige forhold. Og på Sorø Akademi, der ifølge Fabricius fik større betydning for udviklingen

4. Fabricius, anf.arb. (1920), s. 89, 96, 100, 106f.

5. Smst., s. 78.

6. Smst., s. 82, 315.

7. Smst., s. 85.

8. Smst., s. 86, 95, 103-105, 107.

af en dansk statsvidenskab end udenlandske universiteter, forenedes Arnisæus' ideer med monarkomakernes af professor Henrik Ernst, der skabte en dansk statslære, som passede til dyarkiet.

Med denne »monarkiske bølge« konkluderede Fabricius, at øksen allerede lå ved adelsvældens fod før enevældens indførelse. Fabricius' resultater er stort set blevet accepteret og indgår nu oftest i en forklaring af enevældens indførelse som et resultat af såvel længerevarende strukturændringer som af begivenhederne på stændermødet i 1660. Ydermere er monarkismen blevet tillagt en afsmittende effekt på omlægningen fra kancelli- til kollegieforvaltning.⁹ Men omvendt er der blevet sat spørgsmålstegn ved nogle af Fabricius' resultater. Frede P. Jensen tilbageviste tesen om en stigende monarkisme i kroningstalerne, idet kroningstalen i 1596 rummede samme teokratiske indslag som den i 1648. Undertegnede var skeptisk ved unge adelsmænds monarkiske holdninger på Sorø Akademi, idet disse kunne indgå i øvelser, hvor indholdet ikke var afgørende, ligesom tesoerne kunne være formuleret af læreren og ikke af eleven. Og noget upåagtet har Horst Dreitzel betvivlet Kongelovens afhængighed af Henning Arnisæus' ideer.¹⁰ Der er derfor grund til at diskutere Knud Fabricius' tese.¹¹

Rigsrådet og forfatningsdebatten i 15-1600-tallet

Statsretlige ideer opstod ikke i et tomrum, men ledsagede, forklarede og begrundede holdninger – især under konflikter. Ikke overraskende kom ti-

-
9. Knut Mykland, *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge i tiden fra omkring 1630 og inntil Frederik den tredjes død*, 3. udg., Oslo-Bergen-Tromsø 1974, s. 54.
10. Frede P. Jensen, »Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning. Et teokratisk indlæg«, HT 12. rk. III, 1966-67, s. 375-394; Leon Jespersen, »Teokrati og kontraktlære. Et aspekt af de statsretlige brydninger ved Frederik 3.s kroning«, Carsten Due Nielsen m.fl. (red.), *Struktur og funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Odense 1994, s. 171; Horst Dreitzel, *Protestantischer Aristotelismus und absoluter Staat. Die »Politica« des Henning Arnisæus (ca. 1575-1636)*, Wiesbaden 1970, s. 408-411; Kersten Krüger, »Absolutismus in Dänemark – ein Modell für Begriffsbildung und Typologie«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Bd. 104, 1979, s. 171-206, har sat Kongeloven ind i en europæisk sammenhæng.
11. Det følgende, der af pladmæssige grunde får karakter af en skitse, bygger på dele af min utrykte licentiatafhandling *Aptare se tempori summa est prudentia. De statsretlige brydninger i 15- og 1600-tallets Danmark*, Odense Universitet 1983, på diverse artikler samt på foredrag holdt ved Forum for Renæssancestudier på Københavns Universitet 1987 og ved symposiumet »State Formation: Scandinavia in a European Context, 1200-1800« på Schæffergården, København 1995. Jeg takker professor E. Ladewig Petersen for at have kommenteret teksten.

dens statsretlige ideer især fra Frankrig, der 1562-98 blev hærget af opgøret mellem katolikker og huguenotter, fra Nederlandene, der 1568-1648 kæmpede mod det spanske overherredømme, fra England, der i midten af 1600-tallet oplevede en borgerkrig og monarkiets afskaffelse, og fra Tyskland, hvor såvel forholdet mellem kejser og fyrster samt mellem disse og undersåtterne kunne udløse en række spændinger. Såvel Machiavellis, Bodins som Hobbes' tanker om en stærk fyrstemagt blev formuleret på tidspunkter, da statens eksistens var truet. Nederlændenes kamp mod Spanien var den længstvarende i tidlig-moderne tid, og skønt Nederlandene også var repræsenteret blandt tidens fremtrædende statsretslærde, har man indtil for nylig betragtet store dele af den nederlandske, statsretlige debat som et ekko af den franske. En gennemgang af det omfattende nederlandske pamfletmateriale har imidlertid understreget nederlændernes selvstændige bidrag til debatten.¹²

I adelsvældens tid (1536-1660) foretog mange danske adelsmænd udenlandsrejser, der havde en stor kulturformidlende betydning, bl.a. ved studiet af udenlandske samfunds- og statsforhold. Også diplomatiets udvikling og andre kommunikationsformer gjorde tidens politiske ideer til almeneuropæisk tankegods. Danmark-Norges rolige forfatningsudvikling i adelsvældens tid skabte ikke noget akut behov for forfatningsdiskussioner, og en dansk statsvidenskab eksisterede for så vidt kun i form af receptionen af europæisk tankegods, tilpasset til danske forhold og – efter oprettelsen af Sorø Akademi – inden for institutionelle rammer. Ideologiske manifestationer knytter sig ofte til magtpolitiske opgør, og i Danmark rummer især den forfatningsmæssig turbulente periode før reformationens indførelse flere vigtige statsretlige udtalelser, medens de i den efterfølgende, rolige periode bl.a. fremkom i forbindelse med tronskifte, der afspejlede forfatningssystemets mekanik. Rigsrådets eller rigsråders udtalelser kan samtidig illustrere forsvaret for det eksisterende forfatningssystem samt imødegåelse af synspunkter, der styrkede kongemagten.

Christian 2.s regeringstid indrammes således af principielt vigtige udtalelser. Et skrift – formentlig fra Christian 2.s valg i 1513 og tillagt ærkebiskop Birger Gunnarsen – rummede advarsler mod til stadighed at vælge regerende konges søn samt en understregning af, at kongen blot var en øverste embedsmand, en forvalter, der fik tildelt magten på visse betin-

12. Martin van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590*, Cambridge 1993; samme, *The Dutch Revolt*, Cambridge 1993.

gelsler og derfor kun havde en brugs-, men ikke en ejendomsret til riget.¹³ Denne folkesuveranitetssideologi var påvirket af den italienske statsretslære Bartolo de Sassoferato. Undersåtternes oprørsret mod en konge, der overtrådte beføjelserne og ikke lod sig undervise, blev praktiseret ved afsættelsen af Christian 2. i 1523, hvor formalia i øvrigt ikke blev efterlevet.¹⁴ Valgrettens reelle karakter af en dynastisk byrdsret fremgik ved det efterfølgende valg af Christian 2.s farbroder, Frederik 1.¹⁵ Ved dennes død i 1533 blev kongevalget udskudt, formelt korrekt for at også det norske rigsråd kunne deltage, men reelt nok så meget af magtpolitiske grunde. Et enkelt medlem, den fynske biskop Jens Andersen Beldenak, forsvarede ikke blot rådernes frie valgret, men også retten til ikke at vælge en konge.¹⁶ Rigsrådets håndtering af interregnet blev efterfølgende set som årsag til Grevens Fejde 1534-36.

Ved Christian 3.s tronbestigelse efter nedkæmpelsen af oprøret i 1536 skabte valgbrevet, 1536-recessen, der var en kontrakt mellem kongen og stænderne, og håndfæstningen et kompromisbetonet grundlag for en udsoning og en rolig forfatningsudvikling, »et bestandigt regimente«. Borgerkrigen blev udlagt som Guds straf for, at bisperne ikke »udi rette Tiidt, som the well ellers skulle haffue giordt«, havde valgt en konge, og for »saadant Untt betimeligen att forekomme« enedes parterne om i Christian 3.s levetid at udvælge hans ældste søn, ligesom de for at undgå nye oprør og sikre opretholdelsen af lov og ret formulerede »en menige Riigens Constitution, Sett oc Skickelsse oc Ordinantz«. Kongen ville opgive al mistanke mod stænderne, der omvendt lovede lydighed, og fordømmelsen af oprør går som en rød tråd gennem recessen.¹⁷

Rigsrådets ret til ikke at vælge en konge havde formentlig aldrig haft større tilslutning; men Birger Gunnersens advarsler mod valgriget som en dynastisk byrdsret blev her fejlet til side i en ordning, der krævede valg af

13. *Aarsberetninger fra Geheimearchivet*, II, København 1856-60, s. 42f.

14. E. Ladewig Petersen, »Revolution og reaktion december 1522-marts 1523: Et diskussionsbidrag«, Karsten Flødelius m.fl. (red.), *Middelalder; metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*, København 1981, s. 279-295; samme, »Omkring herredagsmødet i København 1533. Studier over mål og midler i det danske rådsaristokratis politiske holdning«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1972, s. 24-57.

15. Om den dynastiske byrdsret jf. E. Ladewig Petersen, »Norgesparagraffen i Christian III's håndfæstning 1536. Studier over det 16. århundredes fortolkning«, HT 12. rk. VI, 1972-73, s. 393-462.

16. H. Knudsen (udg.), »Nogle Artikler angaaende Kongevalget efter Frederik 1.s Død...«, *Danske Magazin* 3. rk. I, 1843, s. 41.

17. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge (udg.), *Samling af gamle danske Love*, Fjerde Deel, København 1824, s. 160-161, 168.

regerende konges ældste søn *vivente rege*. Hvis denne døde inden faderen, skulle næstældste søn vælges, og hvis en sådan ikke fandtes, fik kongen medindflydelse på kongevalget. Oprørsretten forsvandt ligesom den militære myndighed over fæstningerne (slotslovsmyndigheden), der kan opfattes som en garanti for kongens udstedelse af en håndfæstning. Nu skulle den tilfalde tronfølgeren og kun i nødtilfælde rigsrådet.¹⁸

Rigsrådet accepterede dette tilbageskridt for det »frie« kårerige for at undgå nye oprør og sikre en stabil politisk udvikling. Men omvendt opnåede rådet, at embederne som kongens kansler, rigens marsk og rigens hofmester skulle besættes med rigsråder og aldrig måtte stå ledige, ligesom netop disse rigsebedsmænd skulle fungere som undersåtternes klageinstans i tilfælde af monarkens magtmisbrug. Valg *vivente rege* forudsatte endvidere et løfte fra tronfølgeren om udstedelse af en håndfæstning, og den danske adel opnåede tillige et politisk monopol, da rådets gejstlige medlemmer forsvandt ligesom det norske rigsråd, og da stænderforsamlingens, rigsdagens, højeste myndighed blev overflyttet til Danmarks krone, bestående af konge og rigsråd. Kongemagt og adel havde en fællesinteresse i dette kompromisbetonede samarbejde, der dels sikrede en rolig dynastisk udvikling, dels byggede på en respektering af adelens retlige, økonomiske og politiske privilegier.

Efter Christian 3.s død underskrev Frederik 2. i 1559 en håndfæstning, hvori rigsrådet atter besad slotslovsmyndigheden; men ellers bibeholdt man bestemmelserne fra 1536. Frygten for oprør og ønsket om ubrudt tronfølge sad så dybt i rigsrådet, at det i 1575 overvejede at tage en af kongens svigersønner til konge, da der på dette tidspunkt endnu ikke var født en søn. Tre år efter prins Christians fødsel blev han i 1580 udvalgt til tronfølger på betingelse af, at han ved tronbestigelsen udstedte en håndfæstning. I rigsrådets valgbrev omtalte det, i hvilken elendig tilstand, uenighed og tvedragt riget kunne komme, hvis der ikke i kongens levende live blev udvalgt en efterfølger. Hvor langt havde man da ikke fjernet sig fra folkesuverænitetssideologien i Birger Gunnarsens fortolkning og opgivet den statsretlige konsekvens til fordel for politisk stabilitet.¹⁹ Uenighed

18. *Aarsberetninger fra Geheimearchivet*, II, s. 89, art. 49.

19. Helge Kongsrud, »Fritt kongevalg og fastlagt tronfølge: Aktstykker som belyser den danske adels konstitusjonelle dilemma i tiden fra reformasjonen til eneveldet«, (norsk) *Historisk tidsskrift* 1981, s. 50-68, se især s. 60, 67f. I sine håndfæstningskommentarer fra o. 1660 nævnte rigsråd Otte Krag såvel episoden i 1575 som valg af tronfølger mod revers; jf. Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling 634c, folio, Friderich III's Haandfæstning ... med Anmærkninger af Rigsraad Otte Krag, fol. 29v, 32v.

mellem konge og råd drejede sig ikke om forfatningssystemet, men om dagsaktuelle spørgsmål, primært udenrigs- og forsvarspolitik.

Hvor stor var ikke forskellen mellem rådets håndtering af interregnet i 1533-36 og interregnerne i 1588-96 og 1648. Ved Frederik 2.s død i 1588 fandtes en mindreårig tronfølger, og rigsrådet dannede et formynderstyre; men når rådet i 1588 omtalte indbyggerne som »uden hofvit och ret styrelse« og i 1648 som herre- og hovedløst, opfattede det situationen som unormal. Rådet udtalte i 1588 videre, at da der ikke var nogen konge til at beskytte fattige og undertrykte og til at sikre enighed, måtte rådet udfylde opgaven. Rådet gengav for så vidt blot den kristne konges pligter, som genfindes i kongeidealskildringer, men bidrog til at underbygge forestillingen om kongen som en øverste, uvildig og retfærdig instans.²⁰

Medens rådet i 1588 arbejdede for en kontinuerlig udvikling, genoplivede den udenråds adel omvendt interregnets revisionsfunktion, da den bl.a. krævede en ændring af håndfæstningen samt af nogle af den afdøde konges dispositioner med lenene. Rådet imødegik flere af klagerne og svarede generelt henholdende, men nævnte principielt vigtigt, at det ikke sømmede sig at forandre kongens udgivne breve.²¹ Adelen gemte sine klager til de senere håndfæstningsforhandlinger; vi hører ikke mere til dem, og Christian 4.s håndfæstning i 1596 blev stort set enslydende med faderens. Rigsråderne delte tydeligvis ikke standsfællernes ønske om forfatningsændringer, men snarere rådskollegaen, rigskansler Arild Huitfeldts opfattelse i hans samtidige *Danmarks Riges Krønike*, hvori han fremhævede det vanskelige i at blive styret af ligemænd.²²

Den udeblevne revision af håndfæstningen afspejlede rigsrådets ønske om en kontinuerlig udvikling, men hindrede naturligvis ikke fortolkningsproblemer. Christian 4.s regeringstid var kendetegnet ved nogle mindre forfatningsspørgsmål, ved kongens vide fortolkning af sine beføjelser, der fik ham til at bevæge sig på det forfatningsmæssige overdrev, men også ved domænestatens reelle sammenbrud. Det øgede behov for skatter aktualiserede spørgsmålet om adelens skattefrihed, rigsrådets politiske monopol, dets bevillingsret, kontrollen med oppebørsel osv. Mindre forfatningsdiskussioner opstod ved rådets valg i 1627 af en udenråds marsk, hvis håndfæstningssikrede medlemskab af rådet underminerede

20. Kr. Erslev (udg.), *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadet og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, København 1883, I, s. 8.

21. Smst., s. 23.

22. Arild Huitfeldt, *Danmarks Riges Krønike. Frederik 1.s Historie*, København 1597/1977, fortalen, upag.; jf. samme citat hos Otte Krag, anf.arb., fol. 34v.

kongens frie valg af råder, samt ved kongens forsøg i 1631 på at svække rådet ved at kræve enkeltvota af råderne i stedet for rådets samlede resolution, hvor eventuel dissens ikke kom frem. Rådet afviste kravet, men ejendommeligt nok i form af enkeltvota.²³ Også Christian 4.s optagelse af sine svigersønner i rigsrådet var et forsøg på at splitte dette. Svigersønnepartiet og modsætningerne mellem de adelige rigsråder og standsfællerne uden for rådet var baggrunden for de adelige landkommissærers medbestemmelse ved udpegning af kandidater til rigsrådet fra 1645.

Større betydning havde det, at Christian 4.s personlige økonomi frem til 1620'erne og hans stilling som holstensk hertug tillod ham en række selvstændige udenrigspolitiske aktiviteter, der neutraliserede håndfæstningens begrænsninger og rigsrådets magt, ligesom de aktualiserede spørgsmålet om grænsen mellem kongens og rigets opgaver. I 1611 truede Christian 4. således med at erklære krig i egenskab af holstensk hertug, og i 1625 gjorde han alvor af truslen. Skønt Kejserkrigen formelt ikke vedkom Danmark, anvendte kongen også danske soldater og ressourcer, og ved besættelsen af Jylland interesserede den tyske kejser sig åbenbart ikke for denne statsretlige detalje. Med dette *in mente* hindrede rigsrådet ved sin økonomiske politik i 1630'erne en ny kongelig kapitalakkumulation. Og i 1641 ønskede adelens repræsentanter, at kongens kansler fik øget indsigt i Tyske Kancelli, samt at kongen blev ledsaget af to rigsråder under ophold i Glückstadt eller andre steder uden for riget.²⁴ Nok så interessant fralagde stænderne under fredsforhandlingerne i 1645 sig ethvert ansvar for Torstenssonfejden og foreslog, at eventuelle landafståelser blev begrænset til »kongens arvelande«.²⁵

Tilsvarende kunne det indskrænke rigsrådets magt, hvis kongen havde en særlig stilling i forhold til Norge. Frem til 1536 var Danmark og Norge formelt ligeberettigede unionspartnere; men dette år ophørte Norge med at være »et rige for sig«, et selvstændigt rige, så det fik samme status som øvrige landsdele. Derfor forsvandt det norske rigsråd, og som en logisk konsekvens måtte også »Norges krone« forsvinde. Herefter bestod kun »Kronen« eller »Danmarks Krone«. Det danske rigsråd skulle herefter ikke frygte et særnorsk valg; en anden fare lurede imidlertid i forestil-

23. J.A. Fridericia, »Nogle Bemærkninger om Rigmarskerne og Rigmarskembedet, især under Christian IV.«, HT 4. rk. III, 1872-73, s. 578-609; Erslev, anf.arb., II, s. 278-292.

24. Smst., II, s. 585.

25. Smst., III, s. 137.

lingen om Norges karakter af arverige. De gottorpske og sønderborgske hertuger havde til stadighed tituleret sig »arving til Norge«; men arveretten fik fornyet aktualitet ved midten af 1600-tallet med fremkomsten af skrifter, der plæderede for Norges karakter af arverige. Skrifterne synes at have forbindelse til kongehuset, og spørgsmålet om arveretten blev et tema i den politiske diskussion.²⁶

Ifølge den svenske gesandt Magnus Dureel spillede Norges stilling en stor rolle under håndfæstningsforhandlingerne i 1648.²⁷ Den udenråds adel fremlagde flere håndfæstningskrav, der skulle ligestille Norge med øvrige landsdele,²⁸ og med en underforstået henvisning til det norske generalkommissariat skulle Norge ikke have nogen speciel øvrighed, ligesom adelens repræsentanter ønskede at øge rigsrådets indsigt i norske forhold.²⁹ Af økonomiske og magtmæssige grunde ønskede rigsråd og adel at fastholde den forfatnings- og forvaltningsmæssige kontrol med Norge, så det ikke indtog en særstilling. I forlængelse heraf blev arveretten naturligvis også underkendt. Men i forhold til målet var deres sprogbrug inkonsekvent.

I traktater med fremmede magter, underskrevet af rigsrådet, oprådt »rigerne« Danmark og Norge, og selv i håndfæstningen tituleredes monarken fortsat som konge over Danmark og Norge, medens øvrige landsdele ikke blev nævnt. Formelt blev Norge således ikke ligestillet med øvrige landsdele. Adelen repræsentanter, landkommissærerne, talte ikke blot om rigerne Danmark og Norge,³⁰ men opererede også med Norges Krone!³¹ Hertug Frederik titulerede sig »arving til Norge«, og arveretsspørgsmålet afspejlede sig i de indkaldelser til stændermødet i 1648, som

26. Helge Kongsrud. *Den kongelige arveretten til Norge 1536-1661. Idé og politisk instrument*, Oslo-Bergen-Stavanger-Tromsø 1984. I 1647 ville Christian 4. have Norges kansler Jens Bjelke til at finde breve om kongeslægtens arvekrav på Norge og om unionen »hvorvidt noget findes limiteret de jure hæreditario«.

27. C. Rise Hansen (udg.), *Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid*, København 1959, I, s. 96: »Sol hertzog Friederich keine præntension auff Norwegen als ein erbherr. sondern nur als ein erwelhter gleichwie alhier in Denemarck«; s. 98: »Dass er dass ius hæreditarium über Norwegen vndt Holstein resigniren«; jf. s. 101, hvor det i referatet af rigsrådets forhandling med adelen hedder, at hertug Frederik skulle vælges til disse kongerigers herre og konge.

28. Smst., I, s. 67: »at Norgis rige er och bliffuer vnder Danmarck, som et lemb vnder cronen, som det altid weret haffuer«; jf. smst., s. 84, pkt. 16.

29. Erslev, anf.arb., III, s. 409, pkt. 2; Rise Hansen, anf.arb., I, s. 111.

30. Jf. Erslev, anf.arb., III, s. 344, 441; Rise Hansen, anf.arb., I, s. 94.

31. Erslev, anf.arb., III, s. 230: »efterdi correspondens met Norgis rige hvor paa begge disse croner høyeste mact paaligger«; s. 420: »begge croners Danmarckis och Norgis« (1647).

Danske Kancelli, adelens højborg, udsendte. Også i nogle af stændernes fuldmagter figurerede arvetitlen,³² men ikke i fuldmagterne fra Sorø Akademi. Hvis Akademiet og »Sorø-skolen« var arnestedet for ideer om en friere kongemagt, viste det sig i hvert fald ikke på dette punkt. I 1648 optrådte rigsrådet på kronens vegne; det er derfor interessant, at rådet åbenbart opfattede en tvetydighed i kronebegrebet, da det modsatte sig kongens ønske om, at tronfølgeren Christian (5.)s valg i 1650 skulle lyde på »denne krone«. I stedet foretrak rådet formuleringen »til disse riger og lande«. Skønt tronfølgerens arveret til Norge mødte modstand i rådet, indeholdt såvel rådets eget valgbrev som kongens revers arvetitlen.³³

Når kongen i 1648-håndfæstningen skulle dele en række magtbeføjelser på det økonomiske, militære og udenrigspolitiske område med rigsrådet, afspejlede det en udvikling, hvor stænderne som følge af den offentlige sektors vækst nu måtte erstatte en summarisk herskerkontrakt med et detaljeret forfatningsdokument.³⁴ Men det afspejlede naturligvis også en utilfredshed med Christian 4.s fortolkning og udøvelse af håndfæstningens beføjelser. Utilfredsheden ulmede ikke mindst hos den udenråds adel, der forgæves søgte at udnytte interregnet til at skrue tiden tilbage med kravet om indføjelse af en række gamle håndfæstningsbestemmelser. Frederik 3.s håndfæstning indebar en magtforskydning; men den holdt sig inden for dualismebegrebets rammer, der var foreneligt med en stor variationsbredde med hensyn til magtdeling.³⁵ I Christian 4.s regeringstid havde konge og rigsråd drøftet nogle forfatningsspørgsmål af mindre rækkevidde. »Forfatningskampen« og rådets utilfredshed med kongens dispositioner viste sig i bevillingspolitikken og i kampen om forvaltningsapparatet. Men fra 1640'erne måtte rådet ikke blot hævde sig over for kongen, men også over for stænderne (landkommissærerne), der søgte at udnytte skattebehovet og deres forvaltning af stænderkontributioner til at tilkæmpe sig en politisk-administrativ indflydelse. Ved håndfæstningsforhandlingerne i 1648 lykkedes det rigsrådet at forsvare sit politiske monopol over for stænderne og at begrænse kongemagten; men i 1650'erne fik rå-

32. Således i Københavns Universitets valgbrev; Rise Hansen, *anf.arb.*, I, s. 95.

33. *Smst.*, I, s. 338, 342; *Aarsberetninger fra Geheimearchivet*, II, s. 123f.

34. Gerhard Oestreich, »Vom Herrschaftsvertrag zur Verfassungsurkunde. Die 'Regierungsformen' des 17. Jahrhunderts als konstitutionelle Instrumente«, Rudolf Vierhaus (hrsg.), *Herrschaftsverträge, Wahlkapitulationen, Fundamentalgesetze*, Göttingen 1977, s. 45-67.

35. Ulrich Lange, »Der ständestaatliche Dualismus – Bemerkungen zu einem Problem der deutschen Verfassungsgeschichte«, *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 117, 1981, s. 311-334.

dets kamp mod en styrkelse af henholdsvis stænder- og kongemagten karakter af en overlevelseskamp.

I 1650'erne var rigsrådet præget af effektivitetsproblemer, og for at løse disse skabtes i 1657 et rådsudvalg, der permanent skulle opholde sig i København. I strid med forfatningen rådførte kongen sig i slutningen af 1650'erne med »de fremmede«, formentlig udenlandske militærpersoner. I denne prekære situation, hvor rådet samtidig var udsat for kritik fra stænderne, fremsatte det i foråret 1658 forslag, dels om oprettelse af en kollegieadministration, dels om formaliseret stænderindflydelse ved bevillinger. Begge dele har tilknytning til den statsretlige debat.

Stigende offentligretlige byrder og ledsagende fordelingsproblemer kunne medføre en magtkoncentration til fordel for fyrstemagten eller stænderne. Begge udviklingslinjer kom til udtryk under håndfæstningsforhandlingerne i 1648; men da tiltog rigsrådet sig – formelt som repræsentant for alle stænder – de øgede magtbeføjelser på kongens bekostning. Det var blot uheldigt, at rigsrådet under interregnet samtidig optrådte på kronens vegne og distancerede sig fra stænderne, bl.a. ved underskrivelsen af håndfæstningen. Da rigsrådet i 1658 accepterede en kodificeret stænderindflydelse ved bevillinger, rummede det en – noget overset – erkendelse af, at det ikke længere var en fuldgyldig repræsentation for stænderne.

Rigsrådet ville effektivisere forvaltningen ved indførelsen af en kollegieadministration, og ikke uvæsentligt beroligede det kongen med, at selv de mest absolutte konger befandt sig godt med kollegier.³⁶ Udtalelsen afspejler, at kollegier ikke må opfattes som uforenelige med adelsvælden og forbindes med absolutisme. Tværtimod ville en administration, der gennem instrukser og regelsæt kunne fungere relativt selvstændigt uanset kongens tilstedeværelse, være en trussel mod absolutismens principielt personlige og vilkårlige karakter. Det underbygges af udviklingen i Sverige, hvor Gustav 2. Adolf i 1620'erne vægrede sig mod en skriftlig nedfældelse af den eksisterende kollegieadministrations regelsæt, og da en sådan fremkom i 1634 efter hans død, besatte rigsråder og adelige ledende embedsposter. I absolutismens tid omgik både den danske og svenske monark kollegieadministrationen.

Forslagene i 1658 om kollegieadministration og stænderbevillinger afspejlede et ubeslutsomt, forbigået og udskældt rigsråd. I slutningen af

36. Knud Fabricius, »Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660-1680«, Aage Sachs (red.), *Den danske Centraladministration*, København 1921, s. 164.

1658 påpegede rigsråd Christen Skeel i et brev til rådskollegerne det forfatningsstridige i kongens forbigåelse af rådet. Brevet var ikke blot udtryk for en almindelig utilfredshed, men et første skridt i effektueringen af 1648-håndfæstningens undervisnings- og »modstandsret«. ³⁷ Medens råderne tilsyneladende sad opfordringen overhørig, må en memoire fra årsskiftet 1658-59, der er blevet tilskrevet rigsråd Gunde Rosenkrantz, opfattes som en reaktion på kritikken. Med forbillede i den svenske 1634-års regeringsform opridsede han en dansk kollegieplan, der skulle genskabe rigsrådets politisk-administrative position og – med udelukkelse af fremmede – sikre adelens fortrinsstilling. Dele af planen var klart urealistiske, og han fremstår nærmest som en fudentast i eftertidens bedømmelse. Denne er imidlertid farvet af hans senere fallit og desperate opgør med kongen, der førte ham i landflygtighed. ³⁸ »Nationalismen« delte han med andre i samtiden, og når memoiren viser sig at være en kompilatorisk samarbejdning af den svenske 1634-års regeringsform med den danske adelsoppositionens synspunkter fra 1640'erne, og desuden gengav indtryk fra 1650'ernes rådsdebat, afspejlede den mere samtidens politiske holdninger – set fra adelens og rigsrådets standpunkt – end en enkeltmands synspunkter.

Gunde Rosenkrantz' anden memoire, der synes udarbejdet i foråret 1660, rummede mere monarkiskvenlige synspunkter. ³⁹ Det kan skyldes hans ambitioner om udnævnelse til den ledige kanslerpost eller politisk-taktiske indrømmelser for at komme ud af den fastlåste politiske situation; men hans ofte citerede sætning, at kongen skulle opnå det, som ingen tidligere monarker havde haft, refererer ikke til forfatningspolitiske ændringer, men til bevillinger. Gunde Rosenkrantz præsenterede sin første memoire for at andre – formentlig rådskollegerne – kunne kommentere den. Vi kender ingen reaktion fra rådskollegerne på Gunde Rosenkrantz' første memoire og på Christen Skeels brev. Efter alt at dømme var det netop den manglende reaktion på brevet og sygdom, der lå bag Skeels ønske om at udtræde af rigsrådet.

37. Leon Jespersen, »Christen Skeel og adelsvælden. Kildemateriale – personalhistorie – strukturændringer«, *Historie* 1990, s. 219-247; P.F. Suhm (udg.), »Christen Skeels tvende Skrivelser 1658 og 1659«, *Nye Samlinger til den Danske Historie*, bd. I, København 1792, s. 299-310.

38. Gunde Rosenkrantz, En dansk Patriots Velmeente Raad og Betenkende.... Det kongelige Bibliotek, Ny kgl. Samling 2699, kvarto; jf. Chr. Bruun, *Gunde Rosenkrantz. Et Bidrag til Danmarks Historie under Frederik den Tredie*, København 1885.

39. Rigsarkivet, Håndskriftsamlingen IV H 25: Underdanigste och tro Hiertig Erindring och betenhende om Fire vichtige och fornøden Spørsmål.

Derimod kender vi det ukomplette og indesluttede rigsråds henholdende svar i oktober 1660 på understændernes arveretforslag, der er kommet til at overskygge stændermødets andre forslag.⁴⁰ Arveret er naturligvis ikke identisk med absolutisme; men i lyset af de fastkørte bevillingsforhandlinger får forslaget mening, hvis forslagsstillerne forbandt arveret med øgede magtbeføjelser for monarken. Hvad de konkret havde forestillet sig, er vanskeligt at sige. Således peger ingen af de mange forslag på mødet i absolutistisk retning. Stænderne fremlagde flere forslag til en stænderforfatning med repræsentanter for borgerstand og gejstlighed i rigsrådet samt andel i/ophævelse af flere adelsprivilegier.

De fleste råder var modstandere af forslaget om arveret. Rigsrådets svar af 10.-11. oktober 1660 var formelt korrekt, idet det ukomplette råd ønskede sagen udskudt til et efterfølgende møde; men allerede den 12. oktober måtte det acceptere forslaget. Og på udvalgsrådet den 13. oktober – med repræsentanter for stænderne – bevirkede den indbyrdes uenighed, at sagen måtte overlades til kongen. På stændermødet fastholdt adelen sine privilegier, og adelens »postulata« fra 17. oktober viser, at forfatterne ikke forbandt arverettens indførelse med andre ændringer, men blot reviderede håndfæstningen med hensyn til valgrigeklausulerne. Som jeg vender tilbage til, må man desuden sætte spørgsmålstegn ved den udenråds adels påståede reformvenlighed.

Et af rådets medlemmer, Otte Krag, viste sig i nogle kommentarer til håndfæstningen som en hårdnakket modstander af indrømmelser og ændringer. Han er således kendt for bemærkningen, at ingen kan beklage sig over det, han selv har indvilget i at underskrive.⁴¹ Men kommentarerne afspejler ikke blot en konservativ adelspolitiker, men også forfatterens kendskab til den europæiske, statsretlige litteratur og til forholdene i en række europæiske lande. Otte Krag henviser bl.a. til Althusius og Hotman, ligesom han i detaljer sammenligner danske forfatningsforhold med Gustav 2. Adolfs kongeforsikring og den tyske kejser Ferdinand 3.s valgforskrifter. I kommentarerne inddrager han forfatningsforholdene i Böhmen, England, Skotland, Frankrig, Spanien, Ungarn, Polen, Nederlandene, Pommern, Kur-Brandenburg, Pavestaten, Venedig og andre italienske stater. Fokuseringen på forfatterens konservative synspunkter har

40. Med hensyn til forslagene fra stændermødet i 1660 henvises generelt til C.O. Bøggild-Andersen, *Statsomvæltningen i 1660. Kritiske Studier over Kilder og Tradition*, København 1936/Århus 1971, der rummer udførlige referencer.

41. Otte Krag, *anf.arb.*, fol. 16r.

overskygget kommentarernes værdi som kilde til adelens kundskabs- og dannelsesniveau.

Statsretlige strømninger

I Knud Fabricius' fremstilling forstærkes 1600-tallets monarkiske bølge ved, at han tog afsæt i teologen Niels Hemmingsens værk *De lege naturae* (1562), hvori forfatteren forsvarede undersåtternes lydighedsnægtelse ved love, der stred mod Guds lov. Det placerede ham ifølge Fabricius nær Calvins standpunkt og kun et lille skridt fra monarkomakernes.⁴² Men som fremhævet af Ditlev Tamm, der inddrog andre skrifter af Hemmingsen, gjaldt lydighedsnægtelsen kun *decreta impia*, ikke *onera iniusta*, ligesom væbnet modstand var forbeholdt rigsrådet. Tamm betegnede et af disse skrifter som det første i en række danske kongespejl.⁴³

Nogle år tidligere udkom imidlertid hofpræst Niels Nielsen Coldings kongespejl, som Frederik 2. ønskede gennemset af teologer, og der kan muligvis være flere. Ud fra bibelsteder skildrede han *rex justus*-idealet og understregede den kristne fyrstes forpligtelser, blandt andet til at beskytte undersåtterne og at dømme uvildigt. En fyrste måtte undertiden tåle uret fra undersåtternes side; men skulle blot afvente Guds hjælp. Det var helt i overensstemmelse med de eksisterende forfatningsforhold, når kongen skulle undgå uenighed om tronfølgen, ved at der blev udpeget en efterfølger *vivente rege*. Skriftet blev afsluttet med undersåtternes daglige bøn for kongen, rigsrådet og alle dem, der var »skickede vdi nogen Øffrigheds stat«.⁴⁴ Også i Jens Damgaards og Jens Schaffboe's kongespejl fra

42. Fabricius, anf.arb. (1920), s. 75. Niels Hemmingsens værk, der var tilegnet juristen og rigsråden Erik Krabbe, foreligger nu i dansk oversættelse: Niels Hemmingsen, *Om naturens lov 1562*, oversat og med indledning og noter ved Richard Mott, forord af Henrik Frandsen, 1.-3. del, København 1991-93; *Kommentarhæfte*, ved Richard Mott med en Hemmingsen-bibliografi ved Henrik Frandsen, København 1995.

43. Ditlev Tamm, »Nolo falcem in alienam messem mittere. Der dänische Theologe Niels Hemmingsen (1513-1600) aus juristischer Sicht«, Inger Dübeck m.fl. (red.), *Med lov skal land bygges og andre retshistoriske afhandlinger*, København 1989, s. 181-182. Tamm henviser til Hemmingsens skrift *Assertiones de magistratus civilis et subditorum mutuis officiis*, København 1570. I en postil fremhævede Hemmingsen undersåtternes pligt til lydighed mod øvrigheden, hvis det ikke stred mod den kristne religion og den naturlige lov; også en ond øvrighed skulle adlydes, hvis dens befalinger var ærlige; jf. *Postilla eller forklaring offuer euvangelia ... skreffuen paa latine ... aff Niels Hemmingsson D., ... udsæet paa danske aff Rasmus Hansen R.*, København 1600, s. b 286, jf. s. b 277.

44. Niels Nielsen Colding, *De besynderligste Historier...*, København 1567, fol. 19r, 23r, 26r, 71r, 241v-242r. Skriftet rummede en fortale af Niels Hemmingsen.

1590'erne, som omtales nedenfor, fremhæves *rex justus*-idealet. Ud fra en manikæisk tankegang kæmpede repræsentanter for henholdsvis det gode og det onde om kongens sind, og skønt omtalen af kongens guddommelige karakter fremhæves mere hans pligter end rettigheder. Ingen af disse kongespejl går i forfatningsmæssige detaljer; men formentlig kan de med betoningen af en konges behov for gode rådgivere opfattes som forsvarende det bestående system.⁴⁵

Også rigskansler Arild Huitfeldts fortaler til *Danmarks Riges Krønike* havde karakter af kongespejl. Sandsynligvis på eget initiativ havde Huitfeldt, der gennem sit arbejde inden for centradministrationsen havde adgang til en række dokumenter, i en årrække selv indsamlet yderligere materiale til sin fremstilling, hvis udgivelse han åbenbart forcerede i konkurrence med den udnævnte kongelige historiograf, Niels Krag. Medens initiativet og arbejdet formentlig var en privatmands værk, måtte synspunkterne i kraft af hans stilling som rigskansler være rigsrådets officielle.⁴⁶ Arild Huitfeldt forsvarede i krøniken det eksisterende forfatningssystem, og i modsætning til Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning 1596 kaldes kongen ikke en gud; men kongedømmet af guds nåde skildres med fremhævelse af valgriget og Guds ind- og afsættelse af konger. Han forsvarede ikke en folkelig modstandsret, men udelukkende en modstandsret for *eforerne*, rigsrådet – åbenbart som en del af den gudsgivne øvrighed. Hans synspunkter har interesse, ikke blot fordi de i modsætning til 1590'ernes andre kongespejl blev offentliggjort, men også fordi de indgik i en Danmarks historie, der fandt vid udbredelse, selv om den ikke var affattet på latin. Skønt Peder Vinstrups teokratiske tanker blev udtalt offent-

45. Jens Schaffboe, *En ung prins oc uduolde kongis Underuisening oc Lærdom christeligen at Regiere Lande oc Riger...*, Anno 1590, Det kongelige Bibliotek, Gammel kgl. Samling 386, folio; jf. afskrift i Det kongelige Bibliotek, Thott 873, kvarto, dat. 1592; Jens Damgaard, *Alithia ... Et Konge spejel...* Anno 1597, Det kongelige Bibliotek, Thott 875, kvarto; en afskrift i Landsarkivet for Fyn, Karen Brahes Bibliotek. Håndskriftsamlingen E III, 9. På omslaget af skriftet findes oplysninger om, at forfatteren opholdt sig to – et andet sted stod der tre – uger hos kongen for at diskutere indholdet. Skriftets indledning rummer følgende vers: »Eders rigens raad oc adel god/ som faste kieder erre. At holde sammen met it frit mod / i kiærlighed, glæde och ære« og »Herre Gud bewar wor koning mild ... ochsaa wort raad och adell gild, i kiærlighed sammen at bliffve«.

46. Astrid Friis, »Nogle Betragtninger over Arild Huitfeldt og Danmarks Riges Krønike«, Hans H. Fussing (red.), *Til Knud Fabricius 13. august 1945*, København 1945, s. 71ff. Arild Huitfeldt var ikke blot påvirket af monarkomakerne, men også af Machiavelli; jf. Harald Ilsøe, »Af Machiavellis historie i Danmark i femhundredåret for hans fødsel«, *Fund og Forskning* XVI, 1969, s. 7-30; samme, »Arild Huitfeldts krønike konfronteret med Anders Sørensen Vedel og eftertiden«, *Fund og Forskning* XIV, 1967, s. 23-58.

ligt over for en forsamling af bl.a. danske adelsmænd og udenlandske potentater, var de udeladt i den trykte kroningsbeskrivelse, der over for et inden- og udenlandsk publikum skulle bevare mindet om begivenheden. Det var muligvis udtryk for censur; men en snes år senere forelå et klart eksempel på, hvad der ikke kunne udtales offentligt.

I 1615 kritiserede matematikeren Christoffer Dybvad i et skrift adelsvælden og forsvarede enevælden. Nogle år senere hævdede han, at Danmark altid havde været et arverige, og at monarken burde besidde de af Jean Bodin opregnede majestætsrettigheder. Med en noget makaber målestok ville det koste to læster blod at gennemføre forfatningsændringen.⁴⁷ Fængslingen af Dybvad afslørede både, at han havde overskredet grænsen for, hvad der offentligt kunne siges, og at kongen ikke støttede ham. Det er ikke blot vanskeligt at vurdere Christian 4.s eventuelle andel i den teokratiske kroningstale i 1596, men også det sammenhængende system af symboler for arveret og en teokratisk begrundet kongemagt, som findes i Frederiksborg Slotskirke. Slottets mange buer og statuer af mytologiske eller historiske personer fra antikken flettede bevidst Danmarks nationale fortid sammen med antikken og gav den indtrædende fornemmelsen af et romersk triumftog. En engel, der rakte kejserkronen frem, er blevet tolket som Christian 4.s egne imperiale planer i forbindelse med Trediveårskrigen.⁴⁸ Det var også i 1620'erne, at Christian 4. heraldisk anvendte lukkede kroner, der er blevet opfattet som et symbol på arveret og absolutisme.⁴⁹ Man skal nok være varsom med at tillægge disse symboler stor realpolitisk betydning. Formentlig opfyldte de et prestige- og statusbetonet repræsentationsbehov og markerede mere et ideologisk ståsted og et ideal end reelle og aktuelle politiske planer.⁵⁰ Under alle omstændigheder støttede kongen hverken fortalerne for en styrket kongemagt eller udnyttede de samfundsmæssige spændinger, der kunne svække adelsvælden.

Under det jyske borgerrøre i 1629 efter nederlaget i Trediveårskrigen fremsatte jyske borgerrepræsentanter en række klager. Materialet er kor-

47. H.F. Rørdam (udg.), »Efterretninger om Jørgen og Christoffer Dybvad«, DM 4. rk. II, 1873, s. 105-144, 211-264.

48. Hugo Johannsen, »Regna firmat Pietas. Eine Deutung der Baudekoration der Schlosskirche Christians IV. zu Frederiksborg«, *Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art 1974*, København 1976, s. 67-119; Steffen Heiberg, *Christian 4. Monarken, Mennesket og Myten*, København 1988; Leo Tandrup, *Christian i krig og kærlighed*, Viby 1988, s. 138f.

49. Gudmund Boesen, *Danmarks Riges Regalier*, København 1986, s. 82; jf. Ote Krag, anf.arb., fol. 14r.

50. Johannsen, anf.arb., s. 116; jf. Leon Jespersen, anmeldelse af Steffen Heiberg, »Christian 4.«, *1066*, 18. årg. 5, 1989, s. 27-32.

rumperet, og skønt fundet af en ny kilde synes at vise, at de skarpeste udfald mod adelen og dens privilegier stammede fra slutningen af 1630'erne og begyndelsen af 1640'erne, udnyttede Christian 4. ikke stændermod-sætningerne.⁵¹ Klagerne gik bl.a. på adelens misbrug af privilegierne og misforholdet mellem privilegier og modydelser. Skønt adelens politiske monopol ikke nævnes, ville en offentlig diskussion let komme til at omfatte dette, og borgernes direkte henvendelse til monarken i 1629 var et vidnesbyrd om, at det adelige rigsråd ikke tilstrækkeligt varetog deres interesser. I 1632 fik borgerlederne en kongelig reprimande. Noget tilsvarende skete i 1650 under Frederik 3., da Københavns magistrat ønskede, at adelen betalte øl- og vinaccise til militære formål som andre. Også her gav kongen lederne en opsang.⁵²

Under borgerrøret i 1629 plæderede borgerne for en indskærpelse af det funktionelt opdeltede stændersamfund; men fra 1630'erne, da skattestaten slog igennem, ønskede det ved flere lejligheder en byrdemæssig ligestilling og gav udtryk for en meritokratisk holdning. Borgerne fremlagde i 1630'erne ikke et forfatningspolitisk program, men pillede indirekte ved adelsvældens forudsætninger, idet de diskuterede privilegier, modydelser og byrdefordeling.

Adelsvælden blev sat til debat i et anonymt skrift fra Torstenssonfejdens tid. Tonen er slået an, når forfatteren så adelen som den største årsag til Danmarks fordærvelse. Der rettes skarpe angreb på adelens kvalifikationer, dens modydelser for privilegierne, adelsværdighedens arvelighed og håndfæstningen, som der skulle udrives flere sider af, og der slås til lyd for et meritokratisk adelsbegreb, samt at andre stænder fik noget at sige. Konkret nævnes inddragelse af borgere og bønder ved beskatning.⁵³ Under håndfæstningsforhandlingerne i 1648 mødte rådet krav om en uddelegering af magtbeføjelser til stænderne, og på stændermødet i 1660 blev der præsenteret flere borgerstandsforslag om en stænderforfatning, hvor rigsrådet blev udvidet med medlemmer fra borgerstanden og gejstligheden. Året før – i 1659 – havde Københavns borgere aftvunget konge og

51. Leon Jespersen, »Ryresolutionen og den jyske borgerbevægelse 1629«, *Historie* 1987, s. 1-34.

52. P.F. Suhm (udg.), »Rigsraad Christen Skeels Dagbog, ført i Rigsraadet 1649-1659«, DM 3. rk. IV, 1854, s. 62f, 105-108; Fridericia, *Adelsvældens sidste dage*, København 1894, s. 132ff.

53. Det kongelige Bibliotek, Ny kgl. Samling 616c IV, folio: Huad aarsage Danmarchis Rige dag for dag forarnes, Commerciens undertrøchis, och bönderne ødeleggis (1646). Skriftet kendes kun i en senere afskrift. Af Hans Gram er det dateret til 1646; men det synes snarere at være skrevet under Torstenssonfejden.

rigsråd privilegier, der på flere områder ligestillede hovedstadens borgere med adelen. De skulle endvidere høres i rigsvigtige sager og have direkte adgang til kongen; efter Karl Gustav-krigene forsøgte borgerne at omsætte løfterne til praksis. På stændermødet i 1660 søgte andre købstadsrepræsentanter under betegnelsen »de konjugerede under Københavns frihed« at opnå samme rettigheder, og borgernes krav om ikke længere at stå under en adelig lensmand var et udtryk for den ønskede ligestilling med adelen.⁵⁴

Efter at have fulgt borgerstandens krav, som kongemagten først synes at udnytte i 1660, kan vi vende tilbage til andre statsretlige skrifter. I 1625 forsvarede Niels Pedersen valgkongedømmet i skriftet *Enchiridion politicum*. I Birger Gunnarsens ånd frarådede han for ofte at tage kongsemner fra samme familie og at foretage tronfølgervalg *vivente rege*. I lighed med Sorøprofessoren Henrik Ernst forsvarede han de bestående forfatningsforhold, men underkendte modstandsretten. I den følgende tid meldte der sig flere fortalere for en styrket kongemagt. Næsten samtidig med, at Johannes Meursius d.y. hævdede, at folket ikke altid besad den højeste magt, idet denne kunne være overdraget fyrsten ved en betingelsesløs magtafhændelse (*translatio*), kom Rasmus Vindings forsvar for arveriget.⁵⁵ Han drog konsekvensen af de gentagne kongevalg inden for samme slægt, som Birger Gunnarsen og senest Niels Pedersen havde advaret mod, da han karakteriserede det danske valgkongedømme som en reel arvefølge, men hvor kongens magt begrænsedes af såvel forfædrenes love som af rigsstænderne. Vinding dedicerede sit skrift til Jesper Brochmand, hvis teokratiske lære rummede en underkendelse af modstandsretten. Adelsmanden Gabriel Knudsen Akeleye forsvarede i midten af 1640'erne en absolutistisk teokratisk lære, der placerede den ufejlbarlige og alvidende fyrste over lovene og afviste modstandsretten. Fyrsten – eller rettere det guddommeligt indstiftede fyrsteembede – skulle adlydes.⁵⁶

Vindings og Akeleyes skrifter var afgørende for Fabricius' skel i 1640'erne. Men eksempelvis fremkom i 1641 nordmanden Falquor Alexanderss. Chants lille skrift, der var dediceret til Christian 4., prins Chri-

54. Københavns privilegier findes senest behandlet i Leon Jespersen, »Den københavnske privilegiesag 1658-1661 og magtstatens fremvækst. Nogle udviklingslinjer«, N.E. Villstrand (red.), *Kustbygd och centralmakt 1560-1721. Studier i centrum-periferi under svensk stormaktstid*, Helsingfors 1987, s. 157-183.

55. Rasmus Vinding, *Oratio de regno hæreditario et electivo* (uden år og sted); jf. Fabricius, anf.arb. (1920), s. 100-107.

56. Gabriel Akeleye, *25 Exercitationes sive ...*, Sorø 1646.

stian samt rigsråd og adel, hvor forfatteren ikke blot taler om konger, men om øvrigheder, og hvor han kraftigt understregede en konges behov for rådgivere. Med henvisning til Moses, der blev bistået af 70 rådgivere, opfattes disse som underregenter og som en del af øvrigheden. Chants skrift afsluttedes med en bøn for konge og rigsråd: »Gud gifu' kongen / samt rigens raad / oc all' som høy' embed' for'staae...«. Som jeg vender tilbage til, gav både Chant og Carolus vom Hagen (i 1648) en udlægning af øvrighedens guddommelighed, der var forenelig med det danske forfatningssystem.⁵⁷

Til støtte for sin tese nævnte Fabricius adelsmanden Marcus Gøye, der skildrede en mådeholden teokratisk enevælde, hvor adelige interesser var fremtrædende. Også han afviste modstandsretten og så kongens magt som stammende umiddelbart fra Gud. Der synes her at være tale om en pragmatisk begrundet magtkoncentration begrundet i Sveriges magttilvækst. I et par juridiske afhandlinger fra 1648 fremhævede Jacob Hasebard og Jørgen Jessæus kongens person på bekostning af lovene. Gabriel Akeleye betragtede kongen som løst fra lovene, ligesom Tage Krabbe blot nævnte kongens moralske pligt til at overholde egne love. Hertil kan føjes Christian Schultes og Otte Skeels lovprisning af kongemagten i midten af 1650'erne.⁵⁸

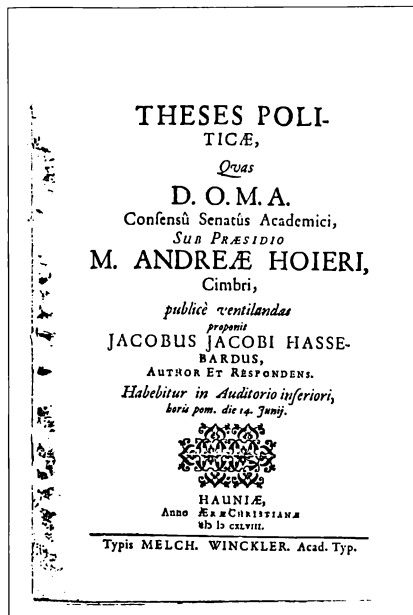
Efter oprettelsen af Sorø Akademi i 1623 blev der doceret statsretlige emner fra flere lærestole. Johannes Meursius havde et professorat i historie og statsvidenskab; Henrik Ernst blev professor i *jurisprudens* (retsvidenskab) og etik, ligesom undervisningen i *eloquentia*, veltalenhed, havde karakter af latinsk filologi i forbindelse med statslære. Professor i latin Steffen Hansen Stephanius fremhævede i en tale i 1633 de boglige kundskaber fremfor legemlige øvelser og nævnte, at adelen, der skulle styre landet, måtte være i stand til at påvirke folket ved ordets magt.⁵⁹ Med re-

57. Falquor Alexanderss. Chant, *Magistratus consiliarius...*, København 1641, fol. A viij (v), C iij (v) – C iiij (v), Y ij (v); Carolus vom Hagen, *Cato Aulicus*, Hamburg 1648.

58. Marcus Gøye, *De optima regendæ reipublicæ forma*, Sorø 1653; Jacob Hasebard, *Theses politicae*, København 1648; Geo. Jessæus, *De lege in genere*, København 1648; Tage Krabbe, *De fide publica...*, København 1651; Chr. Schulte, *De prudentia regnandi*, Tübingen 1654; Otte Skeel, *Monarchiæ dignitas*, Tübingen 1655. Sidstnævntes skrift sluttede med Tacitus-citatet: »Multos imperitare malum, Rex unicus esto«.

59. William Norvin, »Undervisning og Studieliv«, *Sorø. Klostret – Skolen – Akademiet gennem Tiderne*, I, København 1924, s. 600, 609f, 674 note 13; Fabricius, *anf.arb.* (1920), s. 86. I 1602 havde adelsmanden Godske Lindenov i Franeker hævdet, at adelsrettighederne ikke knyttede sig til krigstjenesten, men til den stand, der besatte de øverste embedsposter; jf. S.M. Gjellerup, »Nogle Bemærkninger om Samfundsforholdene, især Opdragelsen hos den danske Adel i Tidsrummet 1536-1660«, HT 4. rk. IV, 1873-74, s. 37-42.

Titelbladet til Jacob Hasebards »Theses politicae«, 1648.

næssancens humanistiske dannelsesideal og de studerede emners tilknytning til oldtidsvidenskaben var der et betydeligt sammenfald i fagområderne. Stephanius' eget skift i 1630'erne fra et professorat i latin til et i historie eksemplificerer netop de flydende faggrænser. Interessen for antikens historie omfattede dens statsforhold, og tidens statsteorier indeholdt en del tankegods fra antikken. Et egentligt statsretligt studium opstod ikke med akademiets oprettelse i 1623, men snarere i 1630'erne, da Henrik Ernst fik professoratet i retsvidenskab. Historikerne William Norvin og Knud Fabricius syntes enige om, at Henrik Ernst var mere monarkisksindet, end han gav udtryk for i sit skrift *Catholica juris* (1634); men der spores en ikke uvæsentlig forskel i deres synspunkter.

Ifølge Knud Fabricius omformede Ernst sine ideer for at imødekomme tidens krav med rigsrådets øgede magt i 1630'erne efter Christian 4.s nederlag i Trediveårskrigen: »Henrik Ernst var mere end villig hertil«! Det nævnes videre, at Ernst havde et godt forhold til eleverne og gjorde indtryk på dem; men senere – i 1640'erne – hedder det, at eleverne ikke fulgte ham, og at Sorø-skolen arbejdede i monarkisk retning: »Mest Vægt har det dog, at selv de unge Adelsmænd i Sorø viste sig grebne af den voksende Bevægelse«. I den forbindelse nævnte Fabricius Akeleyes, Gøyes og Krabbes skrifter, der dannede grundlag for hans opfattelse af en mo-

narkisk bølge, en »Strømkæntring«, der henføres til 1640'erne og 1650'erne.⁶⁰ Men i så fald var Ernst altså ikke vendt tilbage til sin oprindelige monarkisme, og vanskelighederne med at få greb om Fabricius' præsentation af Henrik Ernst rejser nogle generelle metodiske spørgsmål om forholdet mellem den lære, der blev doceret ved undervisningsanstalter, og elevernes skrifter.

William Norvin mente derimod, at det ikke var uden forbindelse med Ernsts lærervirksomhed, at der fremkom »flere højst interessante soranske Disputatser, der med Rette er betegnede som karakteristiske for Bevægelsen hen imod Afklaring af en ren Enevældens Theori«. Hans tilføjelse, »Ganske klart er Forholdet med et Par andre soranske Disputatser af ganske unge akademister, Tage Krabbe og Markus Gjøe«, rejser spørgsmålet om disputatsernes karakter.⁶¹ Ganske vist stod Tage Krabbes navn på forsiden af hans disputats som »Aut. & Resp.« – på samme måde som eksempelvis Hasebard og Jessæus; men det synes foreneligt med tidens diskussionsform, at respondenten stod som forfatter, skønt forfatter-skabet lå hos læreren.⁶² Tage Krabbes disputats bestod af en række teser, der afslørede en belæsthed, der er vanskelig at forene med hans kun 18 år.

Tvivlen nagede også Knud Fabricius, der fandt, at de unge adelsmænds senere optræden ikke harmonerede med disse udtalelser.⁶³ Det synes da også problematisk automatisk at tillægge adelsmændene en monarkistisk holdning. Der kunne være tale om øvelsesskrifter, hvis primære formål var opøvelse af retoriske færdigheder ved at forsvare diverse teser, medens indholdet kunne være underordnet og muligvis skal tillægges læreren, der ofte havde formuleret teserne og var den egentlige »author«. Temavalget kunne naturligvis have forbindelse med aktuelle spørgsmål, og f.eks. Marcus Gøyes frygt for Sveriges voksende magt kunne vise dette.⁶⁴ Vi savner imidlertid undersøgelser af forholdet mellem undervisning og skrifter, af skrifternes autenticitet og funktion, om deres indhold havde

60. Fabricius, anf.arb. (1920), s. 88f, 100, 106f.

61. Norvin, anf.arb., s. 607-608.

62. Jf. diskussionen hos J.O. Andersen, *Holger Rosenkrantz den Lærde*, København 1896, s. 27ff; Fritze Smith, *Doktoridsputatsens Historie ved Københavns Universitet*, København 1950; jf. Dreitzel, anf.arb., s. 16ff. I skriftet, *Corrvptelis veræ doctrinæ de magistratv politico...*, 1646, »respondebit Esbernvs Georgii Slangendorpio«; men han nævnes ikke som forfatteren.

63. Fabricius, anf.arb. (1920), s. 113.

64. For Sveriges vedkommende er de statsretlige skrifter undersøgt af Nils Runeby, *Monarchia mixta. Maktfordelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*. Studia Historica Upsaliensia VI, Uppsala 1962.

en reel eller mere instrumentel betydning osv. Men hermed bliver grunden usikker både under den stigende monarkisme blandt unge adelige og under skrifternes karakter af barometer for det forfatningspolitiske klima.

Kildekritiske overvejelser over disputaterne kan let føre til et andet resultat end Knud Fabricius'. Hans formål var i positivistisk ånd at følge de sejrende tanker med henblik på at efterspore Kongelovens inspirationskilder, og man kan derfor næppe klandre ham for den selektive materialeudvælgelse; men når han dels ville give en »indgaaende Oversigt«, dels ud fra sit materialeudvalg konkludere, at øksen lå ved adelsvældens fod, er der en disharmoni mellem problemstilling, kildeudvalg og konklusion. Knud Fabricius behandlede primært de skrifter, der i *Bibliotheca Danica* var opført under statsvidenskab; men under andre rubrikker findes flere skrifter af relevans for emnet.⁶⁵

Adelsmænd, der var afhængige af kongemagten med hensyn til embede og indtægter, har sikkert ønsket denne styrket, ligesom man omvendt har set reformvenlige adelsmænd bag forslag om en stænderforfatning under stændermødet i 1660. Flere af argumenterne for denne adelige reformiver bygger imidlertid på formodninger eller fejl. Et enkelt eksempel kan illustrere en lille, men nok så afgørende skrivefejl. C.O. Bøggild-Andersen mente således, at reformvenlige adelige medvirkede ved et indlæg fra 10. oktober, og at de søgte at vinde understænderne ved forslag om optagelse af gejstlige og borgerlige i rigsrådet. Indlægget præges ellers af en adelsfjendtlig tendens, og det gennemgående synspunkt var, at landet først kunne bringes på fode, når samtlige stænder var repræsenteret i regeringen. Opfattelsen af adeliges medvirken byggede på følgende formulering: »Menss adelen bliffwer saa viit ved Meningen at aff alle stænder oc aff huer provintz nogle maatte andordniss oc tilmeldiss, nemlig 2 aff geistlig stand oc 4 aff Borgerstand aff huer de 3 største provintzer Rigenss Raadss tall med at formere.«⁶⁶ Det kan umiddelbart forbavse, at ikke-adeliges optagelse i rigsrådet her fremstod som et adeligt krav. En gennemgang af afskrifter på Herlufsholm Kostskole giver en mere plausibel forklaring. Ifølge Herlufsholm-manuskriptet står der ikke »adelen«, men – idet man vil forbigå, hvorledes adelen har forholdt sig – »allene« forbliver

65. *Bibliotheca Danica*, bd. I, København 1887/1961, s. 296f. Eksempelvis under rubrikken »Den christelige Moral« og under rubrikken »Øvrighedens og de Undergivnes gjensidige Pligter« findes relevante skrifter; jf. endvidere *Danske Provinstryk 1482- 1830. En bibliografi*, af Grethe Larsen under redaktion af Erik Dal, bd. I: Sjælland, Lolland, Bornholm, København 1994 (opslag under Sorø).

66. Bøggild-Andersen, anf.arb., s. 93, note 249.

ved kravet om ikke-adelige råder.⁶⁷ Denne formulering giver mening, og hermed bortfalder et af de få argumenter for adelens reformvenlighed, ligesom også andre forslag på mødet synes fejlplacerede. De senere års behandling af stændermødet i 1660 har haft karakter af afprøvning af diverse teser på grundlag af C.O. Bøggild-Andersens kildeanalyser; men eksemplet understreger blot behovet for, at det kombineres med nye kildekritiske undersøgelser.

Stændermødet ebbede ud uden en afslutning. Et stænderudvalg, nedsat af kongen, kunne 13. oktober blot enes om, at håndfæstningen skulle kasseres og kongen udforme en ny »reces«. Håndfæstningens kassation fulgte umiddelbart efter, medens den nye reces først forelå fem år senere med Kongeloven i 1665. Hvad der var i vente, fik man et indtryk af i enevoldsarveregeringsakten af 10. januar 1661, da enevælden reelt blev indført. Medens arveretten blev indført under kupagtige former, er der næppe tvivl om, at forfatningsresultatet ikke modsvarede forventningerne. Under stændermødet blev der fremlagt forslag dels til en stænderforfatning, dels til bevarelse af den eksisterende adelsvælde.

Den teokratiske tanke

I middelalderen var kongedømmet af guds nåde foreneligt med folkelige rettigheder, herunder en oprørsret, idet den folkelige legitimation var en forudsætning for den guddommelige.⁶⁸ Over for den folkelige sættes ofte den teokratiske tankes guddommelige og transcendent begrundelse af magten. Teokrati er imidlertid et flertydigt begreb, ligesom der kan skelnes mellem en teokratisk øvrigheds lære og kongelære. Hvis sidstnævnte defineres, som at fyrsten umiddelbart havde fået magten fra Gud, og at han udelukkende var ansvarlig for Gud for sin regeringsførelse, levnes der ikke plads til det folkelige element. Frede P. Jensens undersøgelse viste, at der ikke – som Knud Fabricius mente – var tale om en stigende monarkisme, når man sammenlignede kroningstalerne fra 1596 og 1648, da det udtales, at Gud selv kaldte kongerne for guder.⁶⁹ Det rejser spørgsmålet om forholdet mellem det danske valgmonarki, Luthers indskærpelse af

67. Herlufsholm Kostskoles bibliotek, manuskriptsamlingen: Knud Wolff, *Instrumenta paa aldt hvis sig haver tildraget udj Kiøbenhavn paa dend moede stænderne vare forskrevne til den 8de septembris anno 1660...* Jeg takker skolen for adgang til dette materiale.

68. Alf Ross, *Dansk statsforfatningsret*, I, 2. udg., København 1966, s. 75.

69. Fabricius, *anf.arb.* (1920), s. 96.

lydighedspligten mod den guddommeligt indsatte øvrighed samt præsentationen af kongen som en gud. I nyere forskning har man set en stigende spænding mellem rådskonstitutionalismen og den teokratiske tanke frem gennem Christian 4.s regeringstid.⁷⁰

Med Luthers indskærpelse af lydighedspligten over for en gudsindsatte øvrighed blev oprørsretten indgående debatteret af europæiske statsretslærde. I 1530'erne forsvarede Luther under visse forhold de tyske fyrsters ret til modstand mod kejseren. Andre lutheranere udstrakte oprørsretten til lavere embedsmænd, idet deres magt ligeledes var indstiftet af Gud. På et andet grundlag blev denne lære optaget af calvinisterne og fandt i en række skrifter under 1500-tallets franske religionskrige vej til et europæisk publikum og gav tilhængerne navnet monarkomaker (dvs. kongemagere).⁷¹

I Danmark blev oprørsretten slettet i Christian 3.s håndfæstning 1536 efter Grevens Fejde og reformationens indførelse for i modificeret form at vende tilbage i Frederik 3.s håndfæstning i 1648. I rigskansler Arild Huitfeldts *Danmarks Riges Krønike* fra årene omkring 1600 optræder som sagt *eforenes* (dvs. rigsrådets), men ikke folkets modstandsret side om side med bibelcitater, at Gud ind- og afsatte konger. Rigsrådet opfattede sig som en del af den gudsindsatte øvrighed, og i slutningen af 1650'erne karakteriserede to rigsråder sig som sat dertil af Gud og mennesker.⁷² Træk fra kroningsceremonierne understøtter opfattelsen af rigsrådet som en del af denne gudsindsatte øvrighed og som stående uden for det almindelige undersåtforhold.

I værket *Universæ theologiæ systema* (1633) forbandt biskop Jesper Brochmand teokrati med begrænset lydighed fra undersåtternes side.⁷³ Da disse mere skulle lyde Gud end mennesker, indrømmede biskoppen undersåtterne en passiv modstand, hvis fyrstens befalinger var i strid med Guds lov, medens han underkendte en aktiv modstandsret. Brochmand fastslog, at øvrighedsmagt ordineres af Gud, men at den kunne udvælgelse på forskellige måder.⁷⁴ Ligesom en gejstlig persons udvælgelse var regen-

70. Heiberg, anf.arb. (1988), s. 14. Det følgende bygger hovedsageligt på Jespersen, anf.arb. (1994), s. 169-186.

71. Jf. Quentin Skinner. *The Foundations of Modern Political Thought*, vol. II, Cambridge 1978, s. 195ff.

72. Suhm, anf.arb. (1792), s. 305; Det kongelige Bibliotek, Gammel kgl. Samling 2699, kvarto, fol. 54v-55r.

73. Skriftet blev et lutheransk hovedværk, der vandt stor anseelse og blev optrykt i udlandet; jf. *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., bd. II, s. 534-538.

74. Fabricius, anf.arb. (1920), s. 92f.

Frederik 3. krones, idet to hænder fra oven sætter kronen ned på hans hoved. Titelblad fra Jesper Brochmands kroningsbeskrivelse, »Den Stormægtige Høybaarne Førstis oc Herris Her Friderich dend Tredies ... Kongelige Kroningh«, 1650.

tens opdelt i flere faser (*mandatum*, *ordinatio*, *electio* og *confirmatio*), hvor *mandatum* og *ordinatio* tilkom Gud, men hvor der også var plads til et folkeligt element. Ved kroningen i 1648 udtalte Brochmand ikke blot, at Gud kaldte kongerne for guder, men også at Gud havde udvalgt, indsat, salvet og kronet Frederik 3., ligesom den detaljerede udlægning af salvingsens betydning understregede den guddommelige handling. Forsiden på Brochmands kroningsbeskrivelse viser et par hænder, der fra himmelen sætter kronen på kongens hoved. Samtidig træder den »folkelige« medvirken frem under kroningsceremonien.

Arild Huitfeldt skrev i *Danmarks Riges Krønike*, at der i begyndelsen ikke var nogen konge; men at folket valgte den, der der var mest dydig og forstandig. Efter den udvalgte prins Christians død i 1647 fremhævede Christian 4. rigsrådets frie valg; men at der ikke var nogen grund til at forbi hans (nu ældste) søn, hertug Frederik. I 1648 understregede råd og stænder, at hertug Frederik blev valgt på grund af sine dyder og kvaliteter.⁷⁵ Det samme gjorde biskop Brochmand under kroningen, idet han vi-

75. Erslev, anf.arb., III, s. 442; Rise Hansen, anf.arb., I, s. 61, 72f, 75.

ste med en noget søgt analogi til kong David, der var den yngste i søskenflokket, at rigsrådet ved at vælge Frederik, der var næstældste søn, havde valgt ud fra indre kvaliteter. Illusionsnummeret var ideologisk vigtigt. I diverse kongespejl fremhævedes, at medens Guds valg byggede på indre kvaliteter, valgte mennesker ud fra ydre kriterier. I 1648 bad kansler Christen Thomesen Sehested derfor Gud om hjælp, så de fulgte hans retningslinjer, og deres valg måtte blive hans.⁷⁶ Og under kroningen udtalte kansleren, at Gud havde bevaret hertug Frederik, så stænderne kunne udvælge ham til konge.⁷⁷ Skønt det under kroningen hed, at kongen var blevet udvalgt af Gud, var der således tale om et indirekte valg, og biskoppen nævnte videre, at såvel kroning som salving skete på rådernes anmodning.⁷⁸ Det var også dem, der medvirkede til at krone ham – en symbolsk illustration af den folkelige og guddommelige magttildeling – og som krævede, at håndfæstningen blev læst op i kirken. Med hånden på bibelen måtte kongen over for Gud love at holde de løfter, han havde givet rigsrådet på folkets vegne. Håndfæstningen var en kontrakt mellem konge og folk; hertil føjede sig nu en kontrakt mellem Gud og kongen og implicit en kontrakt mellem Gud og rigsrådet som del af den gudsgivne øvrighed. Rådet blev forpligtet til over for Gud at sikre overholdelsen af de løfter, kongen afgav over for Gud og folket. Modstandsretten mod den gudsgivne øvrighed antog hermed karakter af en religiøs pligt.⁷⁹

Når kansler Christen Thomesen Sehested under kroningen udtalte ønsket om, at Gud ville lade det, der i dag forrettes, og som vi holder for hans eget værk, således være aftalt, stadfæstet og velsignet i himmelen, får kroningsceremonien nærmest karakter af en guddommelig sanktion af

76. Rise Hansen, anf.arb., I, s. 73.

77. Jesper Brochmand, *Den Stormectige Høybaarne Førstis oc Herris Her Friderich dend Tredies ... Kongelige Kroningh*, København 1650, fol. G iiii (v).

78. Når Brochmand i indledningen til sin kroningsbeskrivelse nævnte, blad A (r), at hertug Frederik »vaar ordentlig bleffven udvald« til konge, mente han formentlig, at man havde fulgt valgforskrifterne og Guds retningslinjer. Jf. Colding, anf.arb., fol. 49v, der advarede mod at trænge sig ind i regimentet, men vente til man »Lowlige oc rettelige der til kaldis/ aff de Medel/ huilcke Gud haffuer der til forordineret«. Smst., fol. 50v-52r, beskriver Colding, hvorledes Gud bemyndigede Samuel til at salve Saul som konge over Israels folk. Carsten Bach-Nielsen, »Christian den Fjerdes foliobibel og dens ikonografi«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1990, s. 61-90, har vist, at motivet med Samuel – og Guds indirekte valg (gennem rigsrådet) – prydede forsiden på Christian 4.s foliobibel fra 1633.

79. I bibelen træffes adskillige kontrakter; jf. G. Oestreich, »Die Idee des religiösen Bundes und die Lehre vom Staatsvertrag«, W. Berges und C. Hinrichs (hrsg.), *Zur Geschichte und Problematik der Demokratie. Festgabe für Hans Herzfeld*, Berlin 1958, s. 11-32.

rigsrådets tidligere valg, hvor Gud ordinerer øvrigheden, men hvor denne kunne vælges på forskellige måder, sådan som biskop Brochmand havde udviklet i 1633.⁸⁰ Denne opfattelse møder vi også i et samtidigt skrift, der udkom i Hamburg i 1648, dediceret til Frederik 3., hvor *inauguratio* (Einweihung) og *coronatio* (Krönung) blev udlagt som »fast nichts anders als nur eine eusserliche/ prächtige und herzliche bekräftigung und bestätigung... dessen/ was bereits dem erwehlten und angehenden Regenten durch die Wahl oder geleistete Huldigung gegeben und zugelegt ist«. Og Hagen nævner, at de fleste kristne fyrster må underskrive »capitulationibus«, og at påstanden om at »Glauben halten sey kauffmännisch und nicht fürstlich« lyder »gut Türckisch«.⁸¹

Man har tillagt karakteristikken af kongen som en gud vidtrækkende betydning. Men umiddelbart efter denne karakteristik nævnte biskop Brochmand kongens forpligtelser, og hans begrænsninger ses ikke mindst ved oplæsningen af håndfæstningen. Biskop Brochmand omtalte imidlertid ikke blot kongen som en gud, men også dette guddommelige embede, og vægten synes mere lagt på embedet end på personen. Biskop Peder Vinstrups kroningstale i 1596, da kongen ligeledes omtaltes som en gud, havde en del til fælles med et par kongespejl fra 1590'erne, der atter var afhængige af Erasmus af Rotterdam. I det ene kaldes kongen for mere lig Gud end mennesker; for den ånd, han regerer med, er af Gud og ikke af mennesker. Kongen var imidlertid et menneske, der kunne være syndigt og ondt; han var Guds redskab og tilsynsmand, uden ejendomsret til riget, der var forlenet ham. Det var guddommeligt at være en god konge, fordi en god konge var Guds levende billede, medens en tyrann var Satans billede.⁸²

I et andet kongespejl fra 1590'erne nævnes, at en konge kaldes en gud på jorden, fordi han stod i Guds sted til at straffe det, der bør straffes, og forsvare det, Gud har kært. Han var imidlertid et menneske, og i fødselens time var der ingen forskel på en konge- og en bondesøn. Da den ene bonde ikke skulle dominere den anden, burde kongen være større og af fyrstelig stamme og mere forstandig end sin menighed. Kongenavnet sømmer sig ikke for en tyrann; men kongen burde overgå sin menighed i en

80. Brochmand, anf.arb., fol. G iij (v)-H (r).

81. Carolus vom Hagen, anf.arb., s. 9, 11, 16; Chant, anf.arb., fol. F iij v-r, talte om øvrighed, som af gud og anden høj-øvrighed er betroet det dommerembede og anden regimente og bestilling.

82. Schaffboe, anf.arb., fol. 74r, 75v.

række dyder, der opremses. Sådanne konger, Guds billeder og instrumenter, land og rigers far og forsvarer var kong David, Josaphat, Ezechias, Christian 3. og Frederik 2.

Under opremsningen af kongens pligter nævnes bl.a. pligten til at holde fred i det land, som er antvordet til ham af Gud og mennesker. Forfatteren gengiver fortællingen om nogle bønder, der mødte tre æsler, lastet med henholdsvis kul, mask og helligdom. De bøjede sig og tog hatten af for det tredje æsel, der gjorde sig hovmodig over det. Men de svarede, at de kunne se på dets lange ører, at det var et æsel, og at det var helligdommen, de ærede. På samme måde var det ikke en konges person, de gjorde ære, men det høje og store embede og befaling, som han af Gud og menigheden var antvordet. For han er af naturen så vel en synder som andre mennesker...«. ⁸³ I denne udlægning var embedet guddommeligt, medens embedshaveren kun var en gud på jorden og Guds billede i den udstrækning, Guds ånd var indplantet i ham og han regerede kristeligt. Det guddommelige forbindes med pligter og dyder. En lignende udlægning gav nordmanden Falquor Alexanderss. Chant i 1641 med udtalelsen: »Icke saa at forstaa / at de ere aff naturen guder / eller i guddommelige essentz oc værelse med gud: men at de kaldes guder / det skeer først for deris embedis skyld / at de sidde i guds sted som hans egne tienere oc commissarier her paa jorden / oc øfuer dom iblant menniskene...«. ⁸⁴ Der var her en forskel i forhold til Akeleyes udlægning. Nok så vigtigt skrev i 1650'erne også en af adelsvældens fortalere, rigsråd Gunde Rosenkrantz, at Gud anså regenter for guder. De var ganske vist mennesker, men guder på grund af den ret og myndighed, de forestod, og som stammede fra Gud. ⁸⁵ Adelsvældens og valgrigets forsvarere kunne ikke blot opfatte kongerne som valgt og indsat af Gud, men omtale dem som guder. Deres funktion, myndighed og embede var guddommeligt, og med opfattelsen af rigsrådet som en del af den gudsgivne øvrighed, blev det lovligt, ja nærmest en pligt at bremse en konge, der overtrådte sine magtbeføjelser.

83. Damgaard, anf.arb. Temaet findes i Æsops fabler, jf. Émile Chambry (udg.), *Ésope, Fables*, Paris 1967, s. 118, nr. 266.

84. Chant, anf.arb., fol. A iij (r). Forfatteren anførte en række andre benævnelser for øvrigheden: guds engle, tjenere, ombudsmænd, levende billede, staldbrødre, statholdere, folkenes hyrde, beskærmere, fædrelands far m.m.

85. Gunde Rosenkrantz, *De Helligis Bønner, Davids Psalmebog...*, Sorø 1655, s. 359. I margenen står: »Øffrighed er Guder«; bogens indledning er forsynet med vers af flere adelsmænd, bl.a. af rådkollegaen Christen Skeel, der ligesom Gunde Rosenkrantz betragtede råderne som en del af den gudgivne øvrighed.

Også biskop Brochmand indskærpede det guddommelige embedes pligter for en kristen fyrste. Og ved kroningsceremonierne blev den teokratiske kongelære forenet med den teokratiske øvrighedslære og adelsvældens folkesuverænitetsideologi. Bl.a. måtte som nævnt kongen i kirken love at overholde håndfæstningen, der gav rigsrådet ret til at forordne det nødvendige, hvis kongen overskred sine beføjelser.

Øksen ved adelsvældens rod?

Det danske valgmonarki var en anomali i 1600-tallets Europa, og med fare for en kontrafaktisk problemstilling kan man spørge, om absolutismen var den uundgåelige og forudsigelige løsning på de samfundsmæssige problemer i adelsvældens sidste år. Som anført kan der sættes spørgsmålstegn ved den voksende »monarkiske bølge« i Danmark. Påstanden om en stigende monarkisme i kroningstalerne blev modsagt med Frede P. Jensens analyse, og såvel ud fra teori som praksis kan der argumenteres for, at den teokratiske tanke lod sig forene med rådkonstitutionalismen. Også opfattelsen af en stigende monarkisme blandt unge adelsmænd på Sorø Akademi kan problematiseres ved en kildekritisk vurdering af materialet og dets autenticitet.

Henning Arnisæus' åndelige fadderskab til Kongeloven gjorde det vigtigt for Knud Fabricius at påvise en dansk statsret før 1660. Med oprettelsen af Sorø Akademi blev der skabt institutionelle rammer for en sådan; indholdsmæssigt eksisterede den for så vidt kun i form af tilpasningen af udenlandske teorier til danske forhold. Med hensyn til Arnisæus' tilknytning til dansk statsvidenskab kom han i 1620 fra Helmstedt til Danmark for at virke som Christian 4.s livlæge. Hans statsvidenskabelige skrifter daterede sig til tiden før opholdet i Danmark. De øvede indflydelse på danske skribenter; men argumenterne for hans statsvidenskabelige arbejde i Danmark er ret tvivlsomme.⁸⁶ Hans indflydelse på Kongeloven blev draget i tvivl af Horst Dreitzel, der ikke fandt lighederne mellem Kongeloven og Arnisæus' ideer slående. De indskrænkede sig til suverænitetsrettighederne, absolut monarki, agnatisk primogeniturret, statsområdets

86. Fabricius, *anf.arb.* (1920), s. 82f. På baggrund af Christian 4.s enevældetendenser i 1620'erne pegede Fabricius på Arnisæus' interesse for Danmarks historie og statsform, at han skulle have skrevet et (ikke dokumenteret) værk om arveretten til Norge, og at Arnisæus vanskeligt kunne have påvirket dansk statsvidenskab uden at have påvirket kongen!

udelelighed samt andre almindeligheder, der var gængse i den statsretlige litteratur. I de dele af Kongeloven, der havde karakter af en huslov, er en påvirkning fra Arnisæus sandsynlig; men omvendt stod Kongelovens særtræk i modstrid med Arnisæus' ideer.⁸⁷

Medens der kan rejses tvivl om flere af elementerne i den monarkiske bølge, kan såvel stigende skattebyrder og deres fordeling, voksende gruppers afhængighed af indtægter fra offentligt embede som frygten for Sveriges magttilvækst have fremmet interessen for en styrket kongemagt. Der kan også spores en interesse for arveret, og på mødet i 1660 forbandt understænderne muligvis arverigeforslaget med øgede kongelige magtbeføjelser, der skulle løse de fastlåste bevillings- og fordelingsspørgsmål. Skønt rigsråd og adel formelt forsvarede det frie kårerige, støttede de i praksis opfattelsen af valgretten som en dynastisk byrdsret. Denne uoverensstemmelse kan forklares ud fra ønsket om politisk stabilitet og frygt for spændinger ved en uafklaret tronfølge. Også kongemagten havde vænnet sig til den reelle arvefølge. Da rigsrådet i 1647 efter prins Christians død meddelte Christian 4., at det ville være omsonst at indkalde til tronfølgervalg, hvis ikke kongens netop gennemførte lensreformer blev annulleret, svarede kongen først nedladende, at »den discurs, uy haffde sammen Om myn Søns waal huos Adelen ... at uere god tiil at Iage Børnen y skole med«; men hans efterfølgende opgivelse af reformerne afslørede valgrettens reelle betydning.⁸⁸

Men der fandtes også en række andre statsretlige strømninger, bl.a. i form af forslag om en stænderforfatning. Om disse forslag var realisable, forbliver uklart; men når senere historikere har opfattet Fabricius' undersøgelse af Kongelovens inspirationskilder som et dækkende billede af den statsretlige debat i Danmark og drog mere vidtrækkende konklusioner, end undersøgelsen kunne bære, er Fabricius ikke uden skyld i denne forveksling, idet hans oversigt over den statsretlige litteratur, men reelt teologisk anlagte undersøgelse af de sejrende tanker mandede ud i konklusionen, at øksen lå ved adelsvældens rod. Knud Fabricius udførte et imponerende og arbejdskrævende pionerarbejde, hvis resultater i det store og hele har stået uantastet i et par menneskealdre. Ovenstående, der ligeledes har karakter af en skitse, har blot skullet understrege behovet for et mere nuanceret syn og for fornyede kildekritiske undersøgelser.

87. Dreitzel, anf.arb., s. 408-410.

88. C.F. Bricka og J.A. Fridericia (udg.), *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*, bd. VI, København 1885-86/1970, s. 354.

Historisk essay

Frits Clausen i Hitlers spejl

Et biografisk forsøg

Af John T. Lauridsen

Det danske nazistpartis leder Frits Clausen betjente sig fra først til sidst af efterligningen af Hitler og det tyske nazistparti. Hvorfor så ikke forsøge at sammenligne de to personers baggrund, personlighed og karriere? I en eftersøgning af mulige indgangsvinkler i en planlagt biografi af den danske nazifører undersøger forskningschef, dr.phil. John T. Lauridsen, om man får en bedre forståelse af politikeren Frits Clausen ved at se ham i Hitlers spejl.

Indkredsninger og valg

Enhver der sætter sig for at skrive en biografi, kommer til at overveje den mest hensigtsmæssige organisering af materialet. Fra fødsel til død-fremstillinger er stadig populære, men der er set mange forsøg på at variere og forny genren. F.eks. ved at bryde den kronologisk fremadskridende orden op og indlede med et dramatisk højdepunkt eller et dybt nederlag. Det første gør Thorkild Hansen i *Jens Munk* (1965), hvor vi springer lige ind i overvintringen og dødsfaldene i Vinterhavn. Eller der laves en overvejende tematisk biografi, en sagsfremstilling. Dette ses ofte for personer, hvis ydre liv ikke opviser den store dramatik. Tag Morten Borups bundsolide, men knastørre biografi af Christian Molbech (1954) som eksempel. Nogle fremstillingsformer jager kun effekten og lader tit emnet i stikken i forsøget på at holde på læseren. Her markerer en række populære danske skønlitterære forfattere sig. Men det optimale må være en biografisk form, der både tilgodeser emnet og læseren på et fagligt forsvarligt grundlag. Hvis ikke det søges, vil genren som en af de mest populære blive slidt op. Ebbe ud på den genkommende forudsigelighed, når man er blevet træt af kluntede og ahistoriske tildigtninger og absurditeter med forudbestemte skæbner, astrologi og stjernetegn.

Jeg er i gang med at skrive et portræt af Frits Clausen og den danske nationalsocialisme 1930-47. Det skal hverken være en traditionel biografi

eller en ren partihistorie. Ingen af dem fortjener det særskilt. Føreren og partiet skal ses på baggrund af de skiftende politiske konjunkturer. Det er de i særlig grad velegnede til. Om noget enkeltfænomen i nyere dansk politisk historie, har vi her den prügelnabe, som alle andre har slået på i mere end et halvt århundrede. Den største landsforræder siden Corfitz Ulfeldt og nazist. I det mindste det sidste kan selv ethvert skolebarn reagere imod i dag, og adskillige ungdomsorganisationer har antinazisme på dagsordenen. Det er ikke dårligt, men opgaven kan i sig selv ikke være at levere endnu et slag. Det er uinteressant. Men hvordan undgå at ende i de givne – utilfredsstillende – sort/hvid-positioner og komme videre i forsøget på at opnå indsigt i stedet for udelukkende fordømmelse? Det sidste hindrer det første.

Hvordan skyde sig ind på emnet igen og finde en tilgangsvinkel med nogle nye perspektiver? En måde er at postulere en sensationel afsløring, der appellerer til medierne og dermed læserne. Knebet er hårdt prøvet, og flere faghistorikere er sluppet dårligt fra det. Det ligger slet ikke til mit temperament og opfylder ikke mine ambitioner. Ordet postulat burde være tilstrækkeligt til at signalere min indstilling. Kollegerne afslører let hulheden i det overfladisk nye. Der er en fælles videnskabelig standard at leve op til, også når det gælder biografier (og partihistorier). Hvis altså ikke det i første række drejer sig om medietække. Egentligt står biografen på et tidligt tidspunkt med valget. Skal indgangsvinklen være en, der appellerer til massemedierne og den journalistiske præsentation, eller skal forsøget på at formidle ny indsigt uanset de mediemæssige muligheder være afgørende. Det er nødvendigt at komme overens med sig selv og sit forlag om det. Kun i heldigste fald kan man regne med at levere en biografi, hvis målgruppe vil strække sig fra den almindeligt interesserede læser til andre historikere. Det er imidlertid gjort flere gange i de senere år med stort og velfortjent held. Jeg tænker her på Kristof Glamanns *Bryggeren* (1990) og Kurt Jacobsens *Aksel Larsen – en politisk biografi* (1993).

Ambitionen i dette rent biografiske *forsøg* er langt mindre. Det er netop som undertitlen angiver af prøvende karakter. Det er en *skitse*. Jeg vælger en indgangsvinkel og undersøger dens muligheder, før den egentlige biografi skal tage form på baggrund af et langt større materiale.

Forsøget med en anden biografisk tilgang bliver gjort gennem parallelisering. Det er oplagt at gøre det, ikke spor originalt. Frits Clausen betjente sig af efterligningen af Hitler og NSDAP fra først til sidst. Hvad vil da være mere oplagt end at sammenligne de to karrierer – Frits Clausens og Hitlers – den ene næsten betydningsløs på vej mod glemsel i et lille

land, mens den anden har indskrevet sit navn med undertrykkelse og død i verdenshistorien. Allerede her viser sammenligningen sin værdi. Vi får gjort nogle proportioner klart. Dem er det altid godt at holde fast i. De vil tit være mindre iøjnefaldende end her. Ofte ser man forfattere til biografier forstørre den biograferede i forhold til omgivelserne. Det er som regel en grundlæggende fejltagelse. Dansk historie kan opvise groteske eksempler på overdrivelsen af biograferede personers indflydelse. C.O. Bøggild-Andersen kunne nærmest indskrive hele Danmarks historie i Hannibal Sehesteds biografi under devisen intet uden for eller ved siden af Sehesteds indflydelse omkring midten af 1600-tallet.

»Jo, det gaar trods alt nok an at tage Heroerne fra et Folk! Meget værre er det med Kæltringerne! Det er en højst alvorlig sag, hvis man ogsaa vil tage dem fra os. Dem kan vi ikke give slip paa. De spreder nemlig kun Hygge. Dem har vi alle brug for. Ved siden af dem kommer vi alle til at tage os ud til vores Fordel. Saadan en rigtig sjofel og lurvet Person – især da, om han stammer fra vort eget Milieu eller er en anset Mand i Samfundet – kan varme helt ind i Sjælen.«

Hal Koch: »Om Heroer og Kæltringer«, aftrykt i *Jeg anklager Rigsdagen*, 1947, s. 79-81.

Hvorfor Frits?

Frits er en vej til viden om DNSAP og den danske nazisme 1930-47. Det er et forsøg på at komme bag om de mange verbale overfald og se nærmere på fænomenet. Det vækker opmærksomhed, hvis ikke direkte mistænksomhed, at Frits i den grad har skullet være prügelnabe. Jeg vil søge tilbage og finde årsagerne til det. De reelle, ikke de udtalte. Det er også et forsøg på at besvare spørgsmålet, hvorfor der overhovedet var en nazisme i Danmark.

I dansk politisk kultur bryster man sig af, at man har undgået at blande privatlivet og personlige forhold ind i politiken. Tages Frits og hans partikammerater som udgangspunkt, holder det ikke. Over for denne politiske modstander har intet middel være oprøvet, heller ikke efter nederlaget. Der blev også sparket til den liggende. Mens det første kan være forståeligt – det var en politisk kamp på ulige vilkår –, er det bemærkelsesværdigt, at det har skullet fortsætte med stort set uformindsket styrke indtil to generationer efter hans død. Det er min hypotese, at Frits som politiker ikke har været mere uduelig end så mange andre danske politikere,

I Hitlers spejl. Partifører Frits Clausen ved skrivebordet med sit forbillede på væggen. Fotografiet er taget i arbejdsværelset i DNSAP-hovedkvarteret i Rosenvængets Allé i København. Opstillingen er i sig selv en efterligning af fotografier af Hitler ved arbejdsbordet i hans kontor i det »Brune Hus« i München – med den ikke ubetydelige forskel, at Hitler i nogle tilfælde havde et billede af sig selv på væggen. (Foto i Museet for Danmarks Frihedskamp).

men han har skullet gøres uduelig og hans følge til psykopater for at dække over andre, mere sårbare politiske forhold. Og så har det varmet. Det har virkelig varmet helt ind i sjælen. Hal Koch skuede også på det punkt langt.

Men er det ikke »kun« historie? Nej, der er adskillige nutidsperspektiver. Frits og DNSAP var i forhold til tiden et moderne politisk fænomen. Der blev gjort mere ud af formen end det politiske indhold. Det var show og performance, stillen sig i positur. Specielle scener og optrin blev indstuderet til ære for presse og fotografer. DNSAP's Pressetjeneste blev næppe overgået af noget andet partis. Hvordan Frits ville have virket i de elektroniske mediers tidsalder, lader sig ikke afgøre. Men han er også interessant som forløber for de partier og politikere, hvor mediemedvirken og/eller stjernestatus i sig selv har ført ind i det politiske liv. Adskillige fremtrædende nuværende politikere fandt en medieform, før de fandt en politik. Samtidig falder interessen for den aktive politik, hvilket modvirkes af politisk show. Politikken truer med at blive indholdstom. Drøftelse af det politiske indhold er ofte erstattet af overvejelser over partikombinationer og mandattal. Det er en forskydning fra politik til politisk taktik. Medierne har helt overtaget den dagsordenssættende rolle, og politikerne løber fra sag til sag. DNSAP passer først nu ind i den politiske kultur. Frits modtog også i høj grad de sager, han tog stilling til. Ikke fra journalister, men fra Adolf. Det gør ikke den store forskel. Eller gør det?

»Fritz Clausen bør have smukke Mindeord med paa vejen. Han har gjort Danmark større Tjenester, end nogen af os i Dag er i Stand til at gøre op. Man tør ikke tænke den Tanke til Ende, at Nazisterne i Danmark i Sejrens og Medløbets Aar 1940-41 skulde have haft en Politiker som Fører – ja, om Fritz Clausen blot havde været et Mandfolk, jævnt intelligent, sober og renvasket, vilde det have været en Katastrofe. Vi kan ikke være taknemmelige nok for, at han var et Subjekt, der ikke turde omgive sig med ustraffede Personer over Intelligensminimum. Alene dette, at han har sørget for, at der ikke i Partiet eksisterer nogen Efterfølger, er en Gerning, hans Fædreland bør være taknemlig for. Fred være med Fritz i det Drankerhjem, hvor han hører hjemme.«

Information 5.-8. maj 1944.

Parallele liv

Adolf blev født i 1889, Frits fire år senere, i 1893. De var stort set jævnaldrende, og begge mistede de en forælder som små, Hitler endda begge sine, før han var 18 år. Frits lærte ikke sin far at kende. Faderen døde samme år, som Frits blev født. Det blev senere i den værste udhængning til, at gammelmandsbarnet Frits var døbt ved faderens kiste. Faderen døde som 43-årig. Gammelmandsbarn? Adolfs far var 52, da han blev født. Det er ikke blevet brugt mod ham, men anlægges den betragtning, var han i endnu højere grad et gammelmandsbarn. Begge udsprang de af den lavere middelstand. Adolfs far var toldembedsmand i Braunau am Inn i nærheden af Linz, Østrig, og Frits' havde været købmand i Åbenrå. Drengene var således født i hver sit kejserrige og kom begge til tidligt at lære nationalitetskonflikterne at kende. Frits gennem spændingen mellem dansk og tysk, Adolf gennem modsætningerne mellem de mange folkeslag, der var samlet i Habsburgermonarkiet.

Adolf nåede at opleve sit livs store sociale skuffelse før Første Verdenskrigs udbrud. Det lykkedes ham ikke at komme på kunstakademiet i Wien. Han ville have været kunstner. I stedet hutlede han sig igennem til verdenskrigens udbrud. Han flyttede til München i 1913. Af politiske grunde påstod han senere, men intet tyder på en politisk bevidsthed hos ham før 1918. Det gik anderledes for Frits i social henseende. Han blev student i 1913 i Flensborg og begyndte at studere medicin ved tyske universiteter. Sidst i Heidelberg.

Sættes Adolfs erfaringer i storbyerne Wien og München over for Frits' i Flensborg, springer flere forhold i øjnene. Adolf isolerede sig i storbyerne. Han besøgte ikke hjemegnen og familien efter 1908, mens Frits kun havde kort mellem Åbenrå og Flensborg og bevarede nærhed og kontakt til både stedet og familien. I Flensborg fyldte den socialdemokratiske arbejderbevægelse ikke i gaderne med kæmpeoptog og marcher. Det var helt anderledes provinsielt end det kosmopolitiske Wien, hvor mange folkeslag mødtes, og den politiske agitation var intensiv. Adolf fik nye indtryk og erfaringer, mens Frits mødte meget af det samme i Flensborg som i Åbenrå. Politisk og kulturelt kom han ikke ret langt hjemmefra.

Begge fik de til gengæld deres livsbaner afbrudt af Første Verdenskrigs udbrud. Frits blev indkaldt til tysk krigstjeneste i 1914, mens østrigeren Adolf meldte sig som frivillig til samme. Hvor det for Frits var tvang, var det for Adolf en tilskyndelse, siden stærkt betonet af ham selv. Frits' krigsdeltagelse blev kun kort, da han blev taget til fange på østfronten i 1915 og tilbragte resten af krigen i russisk fangeskab, mens Adolf gjorde

hele forløbet med, blev såret flere gange og avancerede til korporal. For Frits var krigen kun en afbrydelse og parentes. Den afstak ikke hans videre livsbane eller afsatte en autoritær mentalitet. Han hørte nok til krigsgenerationen, men trådte ikke ind i freden med en frontkæmpermentalitet som korporal Adolf. I stedet begyndte han straks som student at læse medicin igen.

Verdenskrigen kom til at danne grundlag for et par af de første »førermyster«. Sådanne må nødvendigvis omgive virkelige eller indbildt karismatiske lederskikkelser. For Hitler var krigsudbruddet ifølge ham selv en ekstatiske stund. Det gav ham lov til i gerning at bevise, at den nationale begejstring ikke var en tom illusion. Han tøvede ikke med at melde sig for at deltage i nationernes heroiske livskamp. Det var noget dybtliggende for ham, forsikrede han siden selv. Senere undersøgelser har vist, at han fra december 1913 bevidst unddrog sig indkaldelse til militærtjeneste i det østrigske kejserrige og bl.a. fik sig erklæret utjenestedygtig. Hans adfærd var ikke lutter heroisme, selv om han siden med dette ville dokumentere sin tyske nationalisme.

Krigens heroisme måtte få en anden drejning for den dansksindede Frits i tysk krigstjeneste. Han kæmpede nødtvunget for en sag, der ikke var hans. Fangenskabet var i sig selv ikke videre heroisk, hvortil kom onde tungers påstand om, at han selv skulle være rendt over til russerne. På det foreliggende grundlag kan dette ikke udelukkes. Alligevel lykkedes det senere at få stablet en helterolle op omkring ham, nemlig at han med sit initiativ skulle have sørget for de danske krigsfangers hjemførelse fra fangenskabet over Finland og til København. Det var en dansk dåd at redde danske mænd fra russiske kløer. Hvor Adolf under krigen udviklede sin tyske nationalisme, viste Frits sin dybe danskhed. Et blandt mange eksempler, som Frits langt senere omtaler, er, hvordan han efter lang tids fangenskab modtager et brev, som bl.a. indeholdt små Dannebrogssflag og at de straks kom til at smykke pladsen over hans briks som et »lille stykke Danmark« i den russiske vinter.

Det tyske kejserriges nederlag var for Adolf et dolkestød, mens Sønderjyllands genforening med Danmark var en lykke for Frits. Han læste medicin i København, da genforeningen og dermed hans fødebys tilbagekomst til Danmark fandt sted. Dolkestød mod nationen over for national genforening. Det måtte bidrage til at uddybe forskellene i de i forvejen ikke helt parallelle livsforløb. Det frustrerede over for det mere satte. Adolf gik ind i politik i München, Frits nøjedes med som student at være aktiv i Dannevirkebevægelsen, han agiterede i Sønderjylland for den gamle »folkegrænse«, som han betegnede det. Han blev læge i Åbenrå

Partifører Frits Clausen paa Talerstolen.

Efter at SA. havde sunget: „Rejs jer, Arbejderfolk i Norden“, stod Føreren paa Talerstolen. Publikum rejste sig og Bifaldet syntes ingen Ende at ville tage.

Føreren taler!

Hærdebred stod han der som en sand Søn af den danske Muld. Det er ingen politisk Taskespiller, vi her staar over for. Det er en Mand, hvis første Ungdomsaar prægedes af Livets Alvor, hvis hele Ungdom formørkedes af den store Krigs sorte Slagskygge.

Det var Frits Clausen, der stred Sønderjydernes Sag, medens de sad i det russiske Fangenskab. Det var ham, der sørgede for, at Fangelejrene fik organiseret en Lægetjeneste til Hjælp for de syge og saarede, og det var ham, der midt i et Land, der kogte i Marxistrevolutionens Blodrus fik sine sønderjydske Kammerater ført hjem til deres Kære, der i Længsel og Angst ventede paa dem.

Lige saa lidt som Krigens fire Aar gik sporløst hen over Frontsoldaten Adolf Hitler, lige saa lidt er de gaaet spurøst hen over Frontsoldaten Frits Clausen. Han blev hærdet af Granaternes Hvislen, og Maskingeværernes tørre Hosten; hans første Manddomsværk var Kampen for de danske Kammerater, der led Nød og Savn i det store Rusland. Sin anden Manddomsgerning har han viet sit Folk. At frelse det fra Nød og Undergang, at garantere det Fred og gengive det dets Selvrespekt, det gæl-

der hans Kamp idag.

Frits Clausen talte om, hvorledes det ofte er vanskeligt for

Partifører, Dr. Frits Clausen.

Nationalsocialismen at finde Forstaaelse hos Befolkningen, fordi dette at være National-socialist ikke times den, der ikke har oplevet gamle Danmark, oplevet den umiddelbare Glæde over at være Dansk, at føle Dansk og tro paa gamle Danmarks Fremtid.

Maaske er Ordene ikke saa fine, saa skolede, som dem, vi hører fra anden Kant, fra Folk, hvis hele Liv kun har været evneløs Snakken, men de kommer fra Hjertet og de gaar til Hjerterne hos alle, der endnu formaar at føle Dansk, at tro paa Danmarks Fremtid! Og er det ikke, ligesom vi i disse jævne Ord mærker den sønderjydske Frontkæmpers Glæde over at komme hjem, hjem til Danmark efter fire Aars Kamp for en Sag, der ikke var deres, men som en tung og uafvendelig Skæbne havde drevet dem ind i!

Partiføreren Frits som en sand søn af den danske muld, ikke en taskespiller, men frontsoldat parallelt med Adolf. Referat i National-Socialisten 6. november 1937.

1923, året efter i den lille by Bovrup efter at have følt mange uretfærdigheder over for sønderjyske studenter. Han var vedblivende optaget af nationale spørgsmål. På det tidspunkt havde Adolf været partifører i flere år og begået sit første politiske kunststykke, at gøre et mislykket kupforsøg i Bayern til en personlig succes. Mens Frits høstede sine første erfaringer som læge, prøvede Adolf fængselslivet og kunne skrive sine politiske memoirer i form af *Mein Kampf*. Politisk havde Adolf på få år lagt stor afstand til Frits, drevet frem af stærke følelser og en enorm ambition.

Frits' politiske ambitioner begyndte på et lavere niveau. Han meldte sig ind i det konservative parti omkring 1920 og havde forud næret stærkt højreorienterede synspunkter. Hvor Adolf realiserede sig selv i og gennem NSDAP, fandt Frits ikke videre genklang i det konservative parti, som han 1930 forlod i skuffelse. Det opfyldte ikke hans forventning om at blive politisk leder. Han blev end ikke folketingskandidat. Hans egen forklaring var, at der blev ført opportunistpolitik, ikke mindst i den vigtige forsvarssag. I stedet kastede han blikket mod syd. Tysk var hans andet modersmål. Han fik øje på nazismen og Adolfs bevægelse engang hen i 1920'erne. Hvordan og hvornår vides ikke. Siden benægtede han overhovedet at have hørt om den tyske nazisme, før ritmester og partifører Cai Lembcke 1931 præsenterede ham for den. Lembcke havde i efteråret 1930 stiftet DNSAP som et fuldgyldigt plagiat af Hitlers NSDAP. Til gengæld lagde Frits senere hen ikke skjul på, at han fra starten kunne se, at der var tale om en importeret politisk bevægelse, men det var protestantismen og meget andet jo også, lød hans undskyldende forklaring. Den samme symbolanvendelse mellem NSDAP og DNSAP så han heller ingen problemer i. Andre politiske partier delte også symboler med udenlandske bevægelser.

Adolf var i september 1919 indtrådt i et lille parti, Det tyske Arbejderparti, grundlagt af Anton Drexler, og fik partinummer 7. Det lave nummer kom siden til at indgå i partimytologien. Om ikke før blev det kendt gennem *Mein Kampf*. Det var noget særligt at være med blandt de første. Partipionererne og »alte Kämpfer« rangerede højere i æreshierarkiet. Den myte overførte Frits til dansk grund i januar 1931, da han fik partinummer 2 i DNSAP og hans kone nr. 1. Først da alt var tabt, bagatelliserede han det, som tidligere havde været brugt i propagandaen. Det skulle siden fremstå som det rene tilfælde, at han og konen fik disse tidlige numre. En iøjnefaldende tilfældighed fra en mand og et parti, der plagierede mest muligt fra NSDAP.

Med sine højreorienterede synspunkter skulle det være underligt, om Frits ikke selv havde hørt om den i Tyskland fremvoksende nazisme, hvis

han var nogenlunde politisk orienteret. Han havde selv først valgt tilslutning til et af de veletablerede politiske partier og var nu vidne til, hvordan en outsider i tysk politik realiserede de politiske ambitioner, han selv havde. Adolf havde gennem basal politisk skoling og kamp tilegnet sig erfaringer, en egen stil og en politisk platform. Som Lembcke ville Frits nu gå ind helt og aldeles og overtage Adolfs og det tyske partis program og offentlighedsformer. Det var at springe de selvstændige politiske lære- og kampår over og købe en pakkelsøsnig. Lembcke og Frits overtog rub og stub fra det tyske forbillede. Lembcke evnede knapt nok at få ændret så meget på NSDAP's tyvepunktsprogram, at det nogenlunde var tillempet danske forhold. Det understreger den mangel på originalitet, som fra starten var et af DNSAP's kendetegn.

I 1931 stod Frits i samme situation som Adolf i 1919, at skulle tilkæmpe sig magten i et parti, som en anden havde oprettet. Adolf gennemførte sin magtovertagelse i 1921 og fik gennemtruffet førerprincippet, så han nød ubetinget autoritet. Førerprincippet gjaldt til gengæld i DNSAP lige fra 1930, det var en vigtig del af det overtagne politiske gods, så den i princippet uantastelige fører Lembcke måtte væltes af pinden på anden vis, hvis Frits skulle have magten. Det var ikke så let en sag endda, men skæbnens ironi ville, at et parlamentarisk valg styrkede Frits på bekostning af Lembcke. DNSAP stillede op til valget i 1932, men fik slet ikke den succes, som NSDAP samtidig nød i Tyskland. Tilhængerne strømmede ikke bare til DNSAP. Rollen som politisk late-comer var svær at spille i det etablerede danske parlamentariske system. Det første valg var et forsmædeligt nederlag, men mindst for Frits, der som en kendt skikkelse i Sønderjylland fik nogle hundrede stemmer på den konto snarere end takket være det nazistiske program. I dette tilfælde, som før og siden, var den sønderjyske baggrund af afgørende betydning for Frits. Den sikrede ham parlamentarisk, den prægede ham i det nationale spørgsmål og i forholdet til Tyskland.

Der blev nu intrigeret på fuld kraft for at få Lembcke afsat. Ejner Jørgensen spillede her en central rolle. Detaljerne er endnu ikke kendt, heller ikke Frits' andel, men der blev spillet på modsætningerne mellem landsdelene. Siden lod Frits det fremstå, som havde han selv været ganske passiv under magtkampen og at tilslutningen af sig selv var kommet til ham. Han ville egentlig hellere have Bent Holstein til at påtage sig førerværdigheden og så selv lede partiet i Sønderjylland. En brugbar forklaring i 1946, men ikke for den nybagte fører i 1933. Det lykkedes nemlig i juli 1933 for Frits og hans støtter i to tempi at overtage magten i DNSAP og få den eftertragtede førerrolle. De jyske partiafdelinger udpegede ham den 23. juli som fører, fulgt af de sjællandske den 30. Det var samme år, som

Adolf fik overdraget magten i Tyskland. Frits stod med nogle hundrede partimedlemmer og under 1.000 vælgere, mens Adolf havde millioner med sig og magten over endnu flere.

Det er iøjnefaldende, hvordan afstanden mellem de to mænd blev større på næsten alle måder. I 1919 havde Frits efter enhver almindelig borgerlig standard haft de bedste fremtidsudsigter. Han var godt i gang med at tage en prestigegevende højere uddannelse, mens den hjemvendte korporal Adolf ingen formel uddannelse havde, og de drømme, han engang havde haft derom, var nu knust. Fremtidsudsigterne var ikke lyse. Der var hundredetusinder som han. Tilbage var kun hadet til dem og det, der havde knust drømmene, og et flammende ønske om at komme frem og op og tage hævn på alle dem, der havde været noget i hans fornedrelsens år i Wien, akademikere, intellektuelle, jøder, socialdemokrater og den kommunistiske aflægger, KPD. I 1933 var han en af Europas mægtigste mænd og stod foran realiseringen af sit had.

Det ville være tåbeligt at forklejne Frits, at han ikke havde opnået noget lignende. Adolfs karriere er en af de mest fantastiske og usædvanlige i moderne europæisk parlamentarisk historie. Med den målestok falder de allerfleste ambitiøse politikere igennem. Frits var ingen undtagelse, og han var heller ingen undtagelse, når han beundrede og så op til Hitlerskikkelsen. Mange borgerlige politikere gjorde det samme. Det var fantastisk, hvad Adolf formåede. Over hele Europa dukkede der Adolf-efterligninger op i 1930'ernes begyndelse. Nogle bedre end andre.

På et område blev afstanden mellem Adolf og Frits dog mindre fra 1933, og de kom hinanden nærmere. Frits gjorde nu også politikken og ønskede om magt til hele sit liv. Gennem nazismen. Den blev nu hans skæbne, som det allerede var Adolfs. Det bandt dem sammen, det vil sige Frits bandt sit liv og sin skæbne til Adolfs. Adolfs op- og nedture var Frits' ditto. Som den fuldstændige imitator opgiver man en betydelig del af selvstændigheden i sit liv. Frits var villig til at betale den pris, for han savnede originalitet og havde næppe heller energi til at optræde som ideolog, som f.eks. Vidkun Quisling i Norge. Hans program var til april 1940 alene at efterligne Hitler og NSDAP i stort og småt.

Parallele skæbner

Som fører for DNSAP satte Frits med ikke ringe energi imitationen i scene. Energien er et udtryk for hans tillid til, at Adolf havde fundet det rette koncept, som uundgåeligt også ville slå an i Danmark. Der blev udarbej-

det en omfattende organisationsplan for partiet (revideret flere gange, senest 1943), talrige underorganisationer blev vakt til live, hilsner, symboler og omgangsformer blev taget i brug, som de var set i Tyskland eller som man kunne læse om det i de tyske nazistiske blade. Førerkulten blev vakt til live omkring Frits' person, dyrket i hans »brune hus« i Bovrup og udfoldet ved politiske stormøder og landsstævner. De sidste efter forbillede fra NSDAP's partidage i Nürnberg. NSDAP plejede myten om den stort planlagte propaganda som en afgørende faktor i massemobiliseringen. Efter bedste evne prøvede DNSAP at leve op til myten og holdt i det mindste på papiret talrige møder og marcher med stormende deltagelse.

Sidenhen kunne Frits ikke vedkende sig at have gjort alt dette og mere til efter tysk forbillede. Tværtimod var det ham magtpåliggende at lade uvidende om Hitler og NSDAP og at henføre mest muligt til »vore politiske krav eller vore organisatoriske udbygninger af partiet til begivenheder i mit eget folks historie eller træk i dets karakter«. Dette dækker over, at Frits pyntede sin grundlæggende tyske partiefterligning med tilføjelser af dansk nationalt arvegoods.

Statsmanden. DNSAP's Pressetjeneste fremstillede partiføreren Frits i en række statsmandsroller direkte inspireret af de tyske nazistiske magasiners kolportering af Hitler: som dyreven, som modtager af blomster, som kransenedlægger, som faneindvier, som soldat, som taler etc. og her som den landsfaderlige børneven. (Foto i Museet for Danmarks Frihedskamp).

Frits tog også ud i Europa for at træffe nazister og fascistere og tillagde sig statsmandsattityder. Han forberedte i det hele taget *formen for sin magt*, den kunne han tage fra Adolf, mens det kneb umådeligt med at få magten realiseret. Formen var nødvendig for at hævde førerautoriteten. Vælgerne udeblev og medlemmerne indskrænkede sig til få tusinde. Måske gjorde Frits for lidt ud af at formulere en politik, der var tilpasset danske forhold. Så vidt muligt blev forbilledet også her fulgt, men det er svært, hvis ikke umuligt i dagspolitikken at undgå at få noget kunstigt over sig, hvis man ikke reelt tager stilling til det, der foregår. Adolf havde vist eminent fornemmelse for, hvad der foregik i masserne og havde forstået at artikulere det til sin fordel. Frits havde hverken fornemmelse for masser eller var særlig god til at formulere sig. Ambitionerne var større end formatet, et ikke sjældent set problem i politik.

Frits havde indført en politik og især dens ydre form uden også at kunne importere de samfundsforhold, den var opstået under og var vokset stærkt frem på baggrund af i Tyskland. Der var så meget, der var forskelligt mellem de vilkår, Adolf og Frits slog sig igennem under. De kunne ikke have byttet roller. Frits ville ikke være blevet en succes som fører for NSDAP. Han besad ikke Adolfs karisme og udstråling, endsige lederevner. På den anden side ville Adolfs egenskaber heller ikke have ført nazismen frem til at være en af de mest betydende politiske bevægelser i 1930'ernes Danmark under sin ledelse. Her kommer selve sammenligningen til kort og bliver meningsløs. Adolfs egenskaber var dannet og udviklet under indtryk af tyske samfundsforhold. Hans omplantning til Danmark ville ikke have gjort underværker for DNSAP, men kunne måske have sikret partiet en tidligere folketingsrepræsentation. Under alle omstændigheder ville der have været snævre grænser for rekrutteringen. De befolkningslag, der følte sig tiltrukket af en autoritær politikform med militært tilsnit, var og forblev en marginal del af den danske befolkning. Der var ingen frontkæmpergeneration at trække på. Da den tyske krigsgeneration lå i skyttegravene, lå en dansk generation fredeligt i sin seng.

Adolf tog 1938 en grundig hævn over Wien for de sociale skuffelser, byen havde budt ham i hans ungdom. Det blev Linz og ikke Wien, der skulle være kulturcentrum i hans tusindårsrige. I øvrigt koketterede han med det kunstneriske og ville i arkitektoniske spørgsmål betragtes som ekspert. Frits havde aldrig vist kunstneriske tilbøjeligheder, men han kunne naturligvis ikke stå tilbage for forbilledet og lagde sig efter det kunstneriske. Det var ham, der i skrift og tale tegnede partiet i kulturelle og kunstneriske spørgsmål. En del af den kunstneriske ballast havde han fra skuespillet. Han lokkede i 1920'erne de mest berømmelige dilettantskue-

spillere til Bovrup med løfter om bøffer så store som en flad tallerken. Der gik frasagn om bøfferne, og opførelserne var en oplevelse set med lokale øjne. Ved få lejligheder vovede han sig også selv frem som skønlitterær forfatter. Et enkelt af disse produkter med titlen *Mod den nye Tid. Tidsbilledet i tre Akter* fandt vej til trykken på partiets eget forlag i 1938. Det befæstede ikke hans kunstneriske position uden for meget snævre partikredse. Frits videreførte dog udnyttelsen af sin digteriske åre ved de nationalsocialistiske digteraftner, der blev foranstaltet under krigen. Ved den første af disse i november 1941 hyldede han således – næppe tilfældigt – mjøden med stadige henvisninger til nordisk mytologi.

Man kan her stille spørgsmålet, hvorfor en ivrig imitator som Frits ikke slog sig på arkitekturen som Adolf. Forklaringen må nok søges i, at Frits ikke havde midlerne til at optræde som bygherre i større stil. Meget ud over indretning af nogle lokaler og opstilling af mindesmærker kom det ikke. Han måtte derfor finde sig et andet kunstnerisk felt, hvor han for begrænsede finansielle midler kunne vise sin kunstneriske side. Bag det lå stadig efterligningen.

Adolf havde i sommeren 1934 været nødt til at skabe fodslag i den tyske nazibevægelse ved at sætte partihæren SA og ikke mindst dens ledere på plads. Deres krav om »den anden revolution« og ligestilling med Rigsværet kom Adolfs bestræbelser på en magtkonsolidering på tværs. Ernst Röhm, nogle hundrede andre SA-ledere og en del for regimet ubekvemme personer blev henrettet under »de lange knives nat« den 30. juni. Derefter antastede grupper i partiet ikke førerautoriteten før i krigens allersidste uger.

Frits måtte straks fra sin overtagelse af lederskabet i DNSAP kæmpe med såvel interne brydninger som konkurrerende nazipartier. De interne brydninger kom han over på lempeligere vis end Adolf. Eksklusioner hørte til dagens orden, hvis ikke medlemmer udmeldte sig selv. Der var en del gennemstrømning i partiet på den måde. I enkelte særligt ondartede tilfælde blev der fabrikeret falske anklager mod de politiske rivaler i forsøget på at komme dem til livs. Omvendt blev bl.a. folketingsmedlemmer bestukket for at bryde med DNSAP. Brydningerne førte til dannelsen af andre partier, hvor de frafaldne kunne finde en platform for kritik af bl.a. Frits og selv optræde som førere. Det gælder fantasirige personer som Wilfred Petersen og intellektuelle som Ejnar Waaben. Trods deres bestræbelser lykkedes det ingen af dem at rokke ved DNSAP's position som det eneste betydende danske nazistparti. Det gælder med hensyn til antallet af såvel medlemmer som vælgere. Forklaringen herpå skal næppe udelukkende søges i Frits' føreregenskaber og personlige udstråling. På den

anden side vil dem, der har udråbt ham som den fuldstændige umulius, have svært ved at forklare, hvordan det så kan gå til, at han havde denne status.

En del iagttagere synes at have fokuseret for stærkt på nogle få karakteregenskaber hos Frits og så hans tiltagende korpus. De synes at glemme, at repræsentanter for en del andre partier, målt med samme alen ikke ganske lever op til visse idealforestillinger og dog har beklædt fremtrædende stillinger eller endog har opnået betydelig vælgertilslutning. Dette gælder ikke kun i de politiske sekter og yderfløjspartier. Her er en række tilfælde fra dansk efterkrigs politik iøjnefaldende. Den politiske late-comer Mogens Glistrup blev (uden sammenligning i øvrigt) bragt ind i alle hjem af de elektroniske medier, men personen i sig selv var ikke af en støbning, så det kunne forklare vælgersuccessen. Han kanaliserede og udløste i stedet holdninger, der allerede lå latent i dele af befolkningen. Frits udløste gennem sit forbilledes styrke tilslutning i et stærkt begrænset politisk miljø.

Adolf havde nogle af sine nærmeste medarbejdere, f.eks. Hermann Göring, Heinrich Himmler og Joseph Goebbels, med sig fra kampårene og igennem det meste af den politiske karriere. De supplerede ham på forskellig vis, men overgik ham ikke. Heller ikke i social baggrund. Han befandt sig ikke godt blandt intellektuelle. Når de blev tålt, og kom tættere på, som en Albert Speer, var det på grund af særlige forhold, i Speers tilfælde arkitekturen.

Frits havde også sine trofaste følgesvende, som købmand Ejner Jørgensen, men der var større udskiftning i personkredsen umiddelbart omkring ham end hos Adolf. Konkurrerende lederemner fik ikke lov til at vokse sig stærke. Jævnbyrdige partnere synes kun Bryld-brødrene at have været. De opnåede betydelig indflydelse i partiet, trængte sig omkring føreren, men prøvede ikke at rive Frits bort fra lederrollen. Ambitionerne viste sig først efter hans fald. Da var det for sent for dem. Det har fået nogle til at se det som et udtryk for, at de udnyttede ham. De kan også have indset, at de ikke kunne erstatte ham over for partiets medlemmer og vælgere. Frits havde en særlig basis i Sønderjylland. Det var den, der skaffede partiet videre end alle de andre danske nazipartier. Det politiske fodarbejde han havde gjort i landsdelen før tilslutningen til nazismen, kom ham til gode derefter. Frasagnene om ham virkede, da han havde brug for tilslutning.

Foråret 1939 syntes lykken omsider at tilsmile Frits. Han og to partifæller opnåede valg til folketinget. Stemmerne i Sønderjylland var afgørende. Det var vejen frem. Sommerens landsstævne i Kolding var præget af optimisme, og partiet forsøgte i endnu højere grad end ved tid-

Danskeren. Frits fotograferet med en kopi af Snoldelev-stenen foran det »Brune Hus« i Bovrup. DNSAP kastede sig med særlig kærlighed over dette oldtidsminde, som havde et hagekors indridset. Det skulle knytte nazismens symbolanvendelse til Danmark og danskhed. »Hagekorset er et gammelt nordisk Symbol, der findes i flere af vore ældste Runestene, tillige i gamle Vaaben og Smykker ...«, hed det i DNSAP's Lommekalender 1942 (s. 5). (Foto i Museet for Danmarks Frihedskamp).

ligere stævner på én gang at efterligne forbilledet og præstere noget unikt dansk. Der blev spillet på lurer for de fremmødte, som nu for tredje år i træk blev præsenteret for effekter fra Danmarks oldtid. De danske nationalsymboler skulle svække indtrykket af, at DNSAP var en fuldstændig partipolitisk importvare fra Tyskland. Vikingeskibe, runesten og bronzelurer signalerede danskhed. Brugen af de historiske nationalsymboler var i sig selv et plagiat. De tyske nazister svælgede i flere år i nationalhistoriske optog, afholdt tingspil og optrådte i nationaldragter. Det tyske statsparti blev efterlignet af den danske sekt DNSAP.

Frits havde én meget stor skuffelse. Forbilledet Adolf ville ikke kendes ved ham. Der kom ganske vist repræsentanter for NSDAP til DNSAP's landsstævner, men det var ikke på et videre højt niveau. Hverken Göring eller Hans Frank tog kontakt til DNSAP under deres korte ophold i Danmark i slutningen af 30'erne. Frank udtalte sig oven i købet nedladende om nazistiske plagiater under sit besøg. DNSAP søgte at gøre sig nyttig for Det tredje Rige ved at videregive oplysninger om tyske emigranter i Danmark, men dette blev ikke videre værdsat. I hvert fald ikke tilstrækkeligt til, at Frits blev delagtiggjort i planerne om besættelsen af Danmark, ja han fik end ikke lov til at levere informationer af militær værdi, som Quisling gjorde det i Norge. Måske havde han ikke noget at videregive. Frits var ikke noget i Adolfs øjne før 9. april 1940. Derfor fik han heller ikke lov til at blive landsforræder. Ikke endnu da. Det blev glemt senere, da der ikke var den skurkestreg, han ikke blev beskyldt for. Når han var en forræder efter 9. april, måtte han også have været det før.

Da Adolf satte Anden Verdenskrig i gang den 1. september 1939, rea-

gerede Frits udpræget nationalt, som Adolf skulle have gjort i august 1914. Han meldte sig på Divisionskontoret i Sønderborg for at tilbyde sin tjeneste som frivillig. Han gik ud fra, at der ville blive indkaldt en sikringsstyrke, hvor både han selv og DNSAP's våbenføre kræfter kunne gøre nytte. Til hans store skuffelse blev frivillige ikke modtaget.

Forbundne skæbner

Den 9. april 1940 og de følgende dage skulle Frits som alle andre til at indstille sig på den nye situation. Det var ikke første gang, Adolf gav Frits en stor overraskelse. Den hidtil største var ikke-angrebspagten med Sovjetunionen i efteråret 1939. *National-Socialisten* havde efterfølgende forklaret læserne, at det kunne tages som udtryk for, at jøderne havde mistet indflydelse i Moskva. Hvad de så kunne bruge det til, når nu antikommunismen var noget af det mest rodfæstede i enhver nazist, og der var en udfordrende Aksel Larsen at forholde sig til herhjemme. Det blev lidt svære at være nazist efter den pagt. Antimarxismen var en rygmarvsreaktion, som man nu skulle til at tænke over. Medlemmerne var forvirrede.

Det var de også efter 9. april 1940. Nogle af dem troede fejlagtigt, at den tyske indmarch var signalet til den nazistiske revolution i Danmark. De prøvede derfor at besætte Christiansborg. Så let ville besættelsesmagten imidlertid ikke lade det gå. Frits måtte tale sin folk til rette og så se at få Adolfs repræsentanter i tale.

April 1940 bragte Danmark i national krise. Også Frits må have overvejet, om han var mest national eller mest magtbegærlig. Vejede nationalismen og uafhængigheden tungest, kunne han have modsat sig samarbejdet med åndsfællerne sydfra. Selv om han ville betragte den tyske tilstedeværelse som en beskyttelsesforanstaltning for Danmark, kunne han ikke alvorligt håbe på eller regne med at overtage en *uafhængig* dansk regeringsmagt med tysk hjælp. Han var indstillet på at få regeringsledelsen på mindre ideelle vilkår. Bare han fik den. Det var et avancement for ham, selv om han kun skulle blive underfører hos Adolf i sit eget land. For Frits varede den nationale rystelse derfor kort. Han fik forenet sin nationalisme og magtbegærlighed. Nazismen var bedst for Danmark, også selv om den skulle indføres ved hjælp af tyske bajonetter. Det ville tværtimod give national oprejsning, hvis nazismen kom til magten. Denne politiske (kort)slutning vil man måske se som et udslag af Frits' fanatisme og isolering i forhold til det øvrige land. Mange delte den imidlertid med ham, flere end nogensinde. DNSAP's medlemskurve steg stejlt efter 9. april.

Blandt de tilkomne var en hoben danske officerer, som ville være i uniform på fuld tid under hagekorset. Kunne man ikke slå fjenden, måtte man tilslutte sig den. Dette var enten hypernationalt eller landsforræderi. Det afhæng af hvilke øjne, man så med – og ikke mindst hvornår. I lange perioder blev der kun set sort eller hvidt på det.

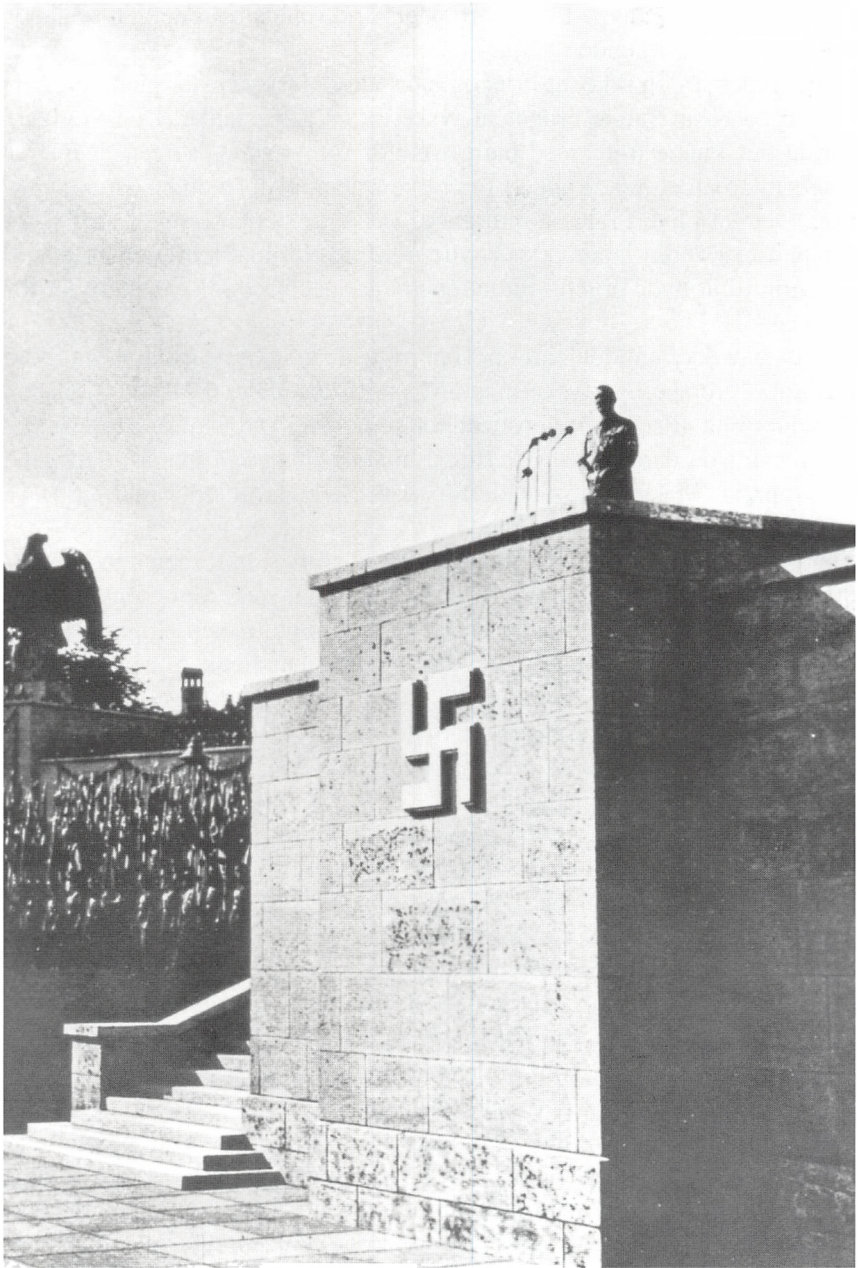
En af mange grunde til historiens dynamik er, at tiden ændrer synet på både andre og en selv. Besættelsestiden udmærker sig ved, at mange samtidige fik travlt med at ændre syn og udsende nye signaler, og det indtil flere gange. Det hedder opportunisme og er ikke en højt værdsat karakteregenskab. Frits kan beskyldes for meget. Han var i grunden ikke opportunist. Det var han næppe forudseende nok til. Han havde forbundet sin skæbne med nazismens før 9. april, så det eneste besættelsen gav ham, var grund til national selvbesindelse og så nye muligheder for at få magten. Han havde ikke som nazist påstået eller lovet, at han kun ville betjene sig af parlamentariske midler for at få regeringsmagten. For ham og nazismen var parlamentarismen kun en af de muligheder, der blev udnyttet i bestræbelserne på at nå magten. Man kunne derfor dårligt siden bebrejde ham, at han forsøgte det, som han hele tiden havde lovet, han ville forsøge. Adolf havde forsøgt et kup i november 1923, Frits ville prøve at få lov til et kup i efteråret 1940. Det var der nazistisk tradition for. De østrigske nazister havde også prøvet i 1934. Han havde imidlertid ikke magt til at gøre det uden tysk tilladelse.

Nu begyndte tiden, hvor Frits rendte gæsterne sydfra på dørene. Adolf burde overdrage ham regeringsmagten i Danmark. Det var ikke så ligetil. Adolf havde sat en verdenskrig i gang og blev overrendt af andre Frits'ere, der tilbød deres assistance i de besatte områder. Der blev ført en afpasset besættelsespolitik fra land til land. Der var mange hensyn at tage. Danmark havde ideologisk lav prioritet og var militært af ringe betydning. Besættelsen af hele landet var besluttet i sidste øjeblik af hensyn til forbindelsen med Norge. Derefter skulle der kun bindes så få ressourcer i landet som muligt og omvendt hentes alle de produkter ud, det kunne lade sig gøre. Danmark blev behandlet som en venligtsindet, selvstændig nation, hvor der blev forhandlet, ikke kun dikteret, gennem de udenrigsministerielle kanaler.

Var det værd for Adolf at gøre Frits til sin protege? Ville Frits kunne klare opgaven? Frits søgte at bevise det i efteråret 1940 med en propagandastorm. Dem havde Adolf selv lavet mange af, og han havde betalt for Frits'! Han var derfor svær at imponere. I november måtte Frits afbryde sin regeringsstorm og sine kuptrusler. Han havde ikke nok at tilbyde Adolf. Den siddende regering bød mere: stabile forhold, en statsadmini-

Selviscenesættelsens grænser: Hvor Frits havde begrænsede midler til sin iscenesættelse, havde Hitler næsten uanede til sin. For begge gav det problemer: Frits' talerstol kunne som regel ikke blive stor nok (her i Slotsgården på Koldinghus), mens Hitlers på Parteitaggelände i Nürnberg var alt for stor. Virkningen var i begge tilfælde ufrivilligt komisk. (Foto af Frits i Det kongelige Bibliotek. Foto af Adolf efter: Ward Rutherford: Hitlers propaganda machine, 1978, s. 95).

stration til tysk rådighed i samarbejdets ånd, industriprodukter og landbrugsvarer i en stigende strøm.

Det indebar dog ikke, at Frits og hans nationalsocialister gled ud i kulden straks. Han kunne bruges af tyskerne på flere måder. Den vigtigste var, at der kunne trues med ham over for samlingsregeringen. Blev der ikke samarbejdet nok, kunne Frits blive statsminister i en nazistisk regering. Det var i hvert fald en mulighed. Tyskerne betjente sig af nazistiske småpartier i andre lande. Der havde til gengæld ikke været en siddende regering til at byde højere. Situationen var speciel, og ikke videre let for Frits.

Frits gav ikke umiddelbart op. Han prøvede at udnytte modsætningerne mellem de forskellige tyske magtgrupper. I december 1940 fik Heinrich Himmler bl.a. tilsendt fire bronzelurer som gave. Det skulle gerne vække velvilje for de danske Hitlerlærlinge hos den mægtige mand i det tyske statsapparat. Måske som tak derfor viste SS-rigsføreren i februar 1941 Frits den nåde at mødes kort med ham i Kastrup lufthavn.

Frits søgte også selv flere gange foretræde hos Adolf, men han kom aldrig til at møde ham personligt. Det gjorde til gengæld repræsentanter for samlingsregeringen. Scavenius er forevigtet i samtale med Hitler. En uopnåelig drøm for Frits, og dog blev han siden behandlet som den, der havde givet tyskerne mest. Han havde »kun« tilbudt dem mest. Regeringen havde givet mest. Historiens ironi. Sagen var, at Frits ikke havde noget at tilbyde, hvis ikke tyskerne ville have det. Han var helt afhængig af dem med hensyn til regeringsmagten.

Frits beundrede naturligvis føreren Adolf. Det var ikke en tom konvention, når Adolfs portræt hang i Frits' arbejdsværelse. Dyrkelsen af den karismatiske førerpersonlighed var ægte. Når Frits blev holdt på afstand af forbilledet, styrkede det kun forestillingerne om ham. Dyrkelsen af og beundringen for Adolf fik Frits til at underkaste sig, hvor han ellers ville have handlet anderledes. Hvor han direkte sporede førerens hånd, blev han svag. I maj 1940 var han mod en dansk hvervning til »Standarte Nordland«, men da han fik forevist ordren om dens oprettelse, underskrevet af Adolf selv, opgav han sin modstand.

På en lidt anden vis kunne Frits tilbyde Adolf sin tjeneste på en mere håndfast måde. Læretiden havde nu været omkring 10 år, så da det endelige slag skulle slås mod verdenskommunismen gennem angrebet på Sovjetunionen i juni 1941, var chancen der. Frits kunne skaffe soldater til det antibolsjevistiske korstog. DNSAP hvervede mænd til den tyske kamp på Østfronten. Over 7.000 kom afsted, dog ikke hvervet af DNSAP allesammen, og en del faldt. DNSAP stod parat med iscenesættelsen af en døde-

kult for de faldne. Frits skaffede sig en betydning som ypperstepræsten, der sendte de unge kampbegeistrede mænd af sted og modtog de faldne eller meddelelsen derom og satte det sidste farvel i scene med runer og gravhøje. Dette var eksistenskamp, og Danmark måtte yde sit blodoffer for de kommende generationer, hed det sig. Frits måtte kæmpe for at beholde monopolet på hvervningen. Det holdt indtil folketingsvalget i marts 1943. Valget viste, at Frits stort set ikke havde øget sin popularitet siden 1939. Han fik betydelig flere stemmer (43.309 mod 31.032 eller 40 % flere), men stadig kun tre folketingsmandater, da valgdeltagelsen samtidig havde været meget højere. Det var definitivt skriften på væggen. Tyskerne kunne ikke bruge ham mere, end ikke som trussel over for samlingsregeringen. Adolf lod ham endeligt falde, selv om sagen havde været afgjort allerede i efteråret 1942, da den rigsbefuldmægtigede SS-officer Werner Best ankom til landet.

Frits var borte fra den politiske sfære i august 1943, da samlingsregeringen trak sig i dækning af departementschefstyret.

Adolf kunne lade Frits falde, fordi Frits havde været en »holdt« politiker. Adolf havde ladet den danske stat betale for Frits' fremfærd i besættelsens første tre år. Uden økonomisk støtte havde Frits ikke kunnet løfte den politiske stil, indrette hovedkvarter i København med stabskontorer og repræsentationslokaler med diverse vikingemotiver, udvikle og udvide den nazistiske presse og køre rundt i åben vogn, have egen chauffør og fotograf, ridehest m.m. Frits var kommet til penge og brugte dem i en blanded efterligning af forbilledet og en udsvævende levemand.

Selv om han var en holdt politiker, satte han visse grænser. Han ville ikke tillade tysk indblanding i interne DNSAP-forhold, men slap ikke ganske for dem, bl.a. takket være medarbejdere, som ikke nærede den samme indstilling. Han var heller ikke med til den terrorpolitik, som tyskerne fra 1943 indledte i Danmark, og som siden er blevet forbundet med nazismen – dansk som tysk. Stikkeri var heller ikke hans gebet. Han gled ud af politikken, før danske nazister blandt andre optrådte som mordere og terrorister mod medborgere på tysk bud. Det ville han næppe have været med til.

Skæbnefællesskabet med Adolf begyndte muligvis at tynde Frits, som besættelsesårene skred frem. Han drak i hvert fald mere – havde længe før krigen haft hang til flasken, forlød det – og viste nogle af de opløsnings-tendenser, som er karakteristiske for personer, der bliver holdt. De begynder at miste deres egen identitet.

Frits' problemer kunne ikke holdes skjult for den nærmere omgangskreds og heller ikke for den illegale presse. Problemerne blev offentligt

kendt, og der føjede sig flere komiske indslag til. Således spirituskørsel med en nazistisk dansk officer ved rattet. Frits blev i sommeren 1943 reelt fritaget for førerrollen i DNSAP, men det blev først officielt for medlemmerne den 5. maj 1944. Et førerråd på tre tog permanent over efter ham. Han bibeholdt sit folketingsmandat for partiet, men det var reelt uden betydning efter 29. august. I efteråret 1943 drog han som frivillig til østfronten, som han selv havde fået andre til at tage af sted. Eller næsten da. Han nåede ikke frem til fronten. Frits var ikke egnet til fronttjeneste, det havde han ikke længere fysik til, men kunne som læge i Waffen SS fra 1. november 1943 gøre nytte bag linierne. Hvad der motiverede ham til at melde sig, står åbent. Det kan have været et propagandanummer, der skulle gengive ham og partiet noget af den tabte prestige efter valget tilbage. Det kunne også være den eneste mulighed, der var åben for føreren, hvis han efter 10 år i rollen skulle kunne trække sig ud med en slags værdighed i behold, og det ikke skulle ligne nederlag eller indrømmelse af fejl. Hensynet til partiet kan have vejet tungt. Det er svært at komme tæt på personen Frits' inderste motiver, men måske har han også villet forsøge at genvinde selvagtelsen. Samtidig fastholdt han skæbnefællesskabet med Adolf. Det løb han ikke fra.

Adolf holdt fast på alle erobrede områder i øst uanset prisen. Prisen blev høj, og dog blev han skridt for skridt drevet tilbage af Den røde Hær. Den stærkeres ret var en kendsgerning. Frits deltog kun kort i denne opslidende kamp. Han kunne ikke lade flasken stå, forulempede også i fuld tilstand nogle sygeplejersker på uhøvisk vis på lazarettet i Minsk. Det foranledigede Himmler til at pålægge Frits spiritusforbud, og han blev indlagt til afvænnings et par måneder på nervesanatoriet (et SS-lazaret) i Würzburg, før han i foråret 1944 returnerede til Danmark som en politisk set mere end færdig mand. Frits var kommet senere i gang med den politiske karriere end Adolf. Han nåede ikke vidt og var ude af det igen før forbilledet, men skæbnefællesskabet bestod. Det stod ikke til at ophæve.

Partistridighederne blussede op i DNSAP allerede før Frits' formelle afgang. Han havde inden sin afrejse til østfronten opfordret partimedlemmerne til at melde sig til det nydannede »Schalburgkorpset« lidet anende, hvad det skulle udvikle sig til. Først havde han været stærkt imod det, da det ville blive kontrolleret af SS og ikke DNSAP, men gav sig så på falderbet. Som han havde givet sig før. Korpset blev anledning til en sprængning af partiet mellem dem, der ønskede nær forbindelse og dem, der absolut ikke ville have noget med schalburgfolkene at gøre. DNSAP ekskluderede i 1944 gamle partikæmpere som Ejner Jørgensen for deres støtte til

korpsset. Frits havde ingen indflydelse på dette. Han blev november 1944 ekskluderet af partiet med den begrundelse, at hans livsførelse stred mod den nazistiske livsanskuelses krav. Der er næppe tvivl om, at resterne af DNSAP med disse tiltag prøvede at ruste sig til det opgør, der ville komme. Man havde læst skriften på væggen og ville nu distancere sig fra partiførerens mangeårige politiske kurs og prøve at overvintre.

Indtil prisen for det fællesskab skulle betales for sidste gang, søgte Frits ind i en borgerlig karriere igen. En overgang drejede det sig om en flise-fabrik i Vejle sammen med hans tidligere chauffør, senere påny lægeger-ningen. Han søgte at købe sin praksis i Bovrup igen. Det skulle have været for tyske penge. Man kan ikke sige, at Frits prøvede at nå ud i ube-mærketheden igen og undslippe skæbnen. Så urealistisk har han næppe været. Det civile liv var en ventetid for ham. Fjenderne var der og lod ham ikke i fred. Han viste godt, at det kun var et spørgsmål om tid. Hvor læn-ge ville og kunne Adolf blive ved? Det var alene Adolf, der gav Frits en pause i livet, et pusterum, før han skulle stå til regnskab. Frits var ikke den type, der begik selvmord. Han var sig ikke en sådan skyld bevidst, heller ikke da forbilledet Adolf i april 1945 faldt i kamp, det vil sige skød sig selv, og nazismen kort efter brød sammen.

»Fritz Clausen, som nu hverken Danskere eller Tyskere vil kendes ved, bor atter i sit Hus i Bovrup og kan hver Dag beses uden Entré, bl.a. paa Lugearbejde i sin Have. Der skal være planer om at tilbyde ham Kontrakt paa Forevisning paa Dyrehavsbakken og paa Markeder.«

Information 24. juli 1944.

Umiddelbart før sit selvmord giftede Adolf sig med den kvinde, Eva Braun, som han havde haft et årelangt forhold til, men hvis offentlige fremtræden ikke blev fundet passende til førerrollen. Kvinderne var få i Adolfs offentlige liv. Kun sjældent lod han sig fotografere med navngivne kvinder, gerne kunstnere eller kunstkere som Leni Riefenstahl og pro-fessor Gerdy Troost. Frits havde giftet sig med en slagtermesterdatter fra København i 1923, før han havde nogen anelse om, at det ikke ville passe så godt ind i hans senere tillagte politiske stil. Fru Ebba blev derfor ikke sin mands, førerens, ledsager på den offentlige politiske kampplads' vej. Hun forblev i hjemmet, mens førerrollen skulle spilles. Det betød imidler-tid ikke, at Frits måtte udelukke kvinderne helt. En tid havde han bl.a. en kvinde som sin personlige fotograf. Det var tilladt i den sfære, ovre i det kunstneriske, og hun klædte sig nærmest i stil med Leni Riefenstahl, så efterligningen var i anden potens. Der kom det tidspunkt, hvor den detro-

Indhentet af skæbnen. Efter anholdelsen i Bovrup føres Frits gående og til almindelig hån og beskuelse gennem Gråstens gader, som det var praksis i de glade majdage 1945. (Efter: Befrielsesdage i Sønderjylland, 1946, s. 133).

niserede fører fik mere brug for Ebba end nogen anden. I den hårde fængselstid.

Frits blev anholdt øjeblikkeligt den 5. maj, da de tyske tropper i Danmark havde overgivet sig. Han havde ikke forsøgt at gemme sig som en del partimedlemmer. Måske han ville have gjort det, hvis han vidste, hvad der ventede ham. Han var naturligvis dømt på forhånd. Der var så mange, der havde noget, de skulle af med og som skulle gå ud over ham, hans parti og medlemmerne. Der blev skreget på hævn og opgør også fra dem, der ikke havde det mindste at få hævet, dvs. flertallet af den danske befolkning og samarbejdspolitikere. Plus naturligvis modstandskredse. Havde kun befolkningen skreget på hævn, er det svært at sige, hvordan udfaldet var blevet. Folketingspolitikere har både før og siden redet folkelige pres af og ledt interessen over i en ny sag, hvis det var opportunt. Her var det så uheldigt, at Frits passede i rollen som den syndebuk, samarbejdspolitikere havde brug for. Og der var presset fra modstandsbevægelsen. Hvor nazisterne i Tyskland alle havde handlet efter ordre fra Adolf, havde samarbejdspolitikere i Danmark handlet under bl.a. det pres, at tyskerne kunne overlade Frits regeringsmagten. For at undgå det, havde samlingsregeringen gjort det, som Frits ikke fik lov til: tilslutning til Antikominternpagten, grundlovsbrud med kommunistinterneringen, udlevering af kommunister til tyske koncentrationslejre, tilladelse til opstilling af Frikorps Danmark og dansk deltagelse i krigen på østfronten, justitsvæsenet på danske hænder, dvs. dansk politi tog sig af jagten på terrorister, senere kaldt frihedskæmpere, afsendelse af masser af landbrugs-

produkter til Tyskland. Altsammen var kun sket, for at Frits ikke skulle få lov til at gøre det samme eller noget, der var endnu værre. Til gengæld var styret forblevet i samlingsregeringens hænder og siden overgået til departementschefstyret, ansvarlige partier og organisationer var forblevet intakte, og det var i sig selv et meget, meget stort gode. Det kunne de allerfleste se, langt ind i modstandsbevægelsen, lige med undtagelse af dem, som var blevet direkte ofre for samarbejdspolitikken. Det ville være for meget forlangt, at hjemkomne kommunister fra tysk koncentrationslejr skulle takke samarbejdspolitikkerne for fire års uberettiget indespærring. Eller de modstandsfolk og tidligere terrorister, der var blevet forfulgt på samarbejdsregeringens bud af dansk politi.

Samarbejdspolitikkerne og modstandsbevægelsen stod i 1945 og skulle have noget at dømme Frits og mange andre nazister for. De skulle have skylden for meget. Nazister var landsforrædere, de var stikkere, mordere og tyskerhåndlangere. Alle sammen eller kun nogle få? Det var hip som hap. Nazister var nazister, og hvad havde de tyske nazister ikke lavet af grusomheder. Frits måtte undgælde for de rædselsgerninger, Adolf havde sat i værk. Så vidt muligt alle danske nazister blev interneret, men kun en mindre del af dem kunne dømmes ved domstolene. Til stor forargelse for andre. Retten til at være nazist var stærkt indskrænket i 1945-46, også selv om man ikke havde gjort andet end at melde sig ind i DNSAP. Det var nødvendigt at ændre lovgivningen for at få tag i nogle af dem.

Regeringen behøvede ikke at stå ved sine handlinger før august 1943, men de borgere, som havde handlet i henhold til regeringen dengang, risikerede at blive straffet for det. Regeringen havde handlet under pres, det burde enhver have opfattet, hvilket blev til, at den ikke var ansvarlig. Dog nedsatte politikerne parlamentariske kommissioner for at finde ud af, om enkeltpersoner fra deres kreds skulle have udvist en adfærd, der kunne betegnes som landsforræderi eller grov pligtforsømmelse. For alle tilfælde skyld. Nogle politikere havde jo været grundigt udhængt i den illegale presse. Personificering af politikken var dagens orden. Carl Madsen har kaldt politikernes trykte betænkninger for »denne silo for sorterede oplysninger om besættelsen«. Hvad ellers? Det lå allerede i kommissorierne. Det var ikke samarbejdspolitikken selv, der var til granskning. Rigsrets- og tjenestemandssager var der heller ikke grundlag for, men Alsing Andersen fik dog en næse, så man kunne vise, at der var udrettet noget.

Samarbejdspolitikken var ubehagelig at tænke tilbage på. I 1945 var alle antinazister, og flere og flere blev frihedskæmpere, når de tænkte nærmere over det. Ubehaget ved de tidlige besættelsesår kom til at gå ud over bl.a. Frits og hans følgesvende. Mod ham personligt blev der forbe-

redt den helt store retssag. Retssagen mod den danske nazisme. Den skulle bl.a. vise de betingelser, samarbejdspolitikere havde virket under. Jo mere DNSAP's aktiviteter kunne bringes i forgrunden, jo mere ville samarbejdspolitikken glide i baggrunden eller i det mindste blive »forstået« og undskyldt. Pressen blev holdt løbende underrettet om undersøgelsesarbejdet. Blandt hovedanklagerne var forsøget på på forfatningsstridig måde at få magten i Danmark ved tysk støtte i 1940 og hvervningerne til østfronten. Han skulle også have vidst besked om besættelsen den 9. april og samarbejdet med det tyske sikkerhedspoliti før besættelsen. For disse og andre anklager skulle Frits dø.

Frits sad i fængsel fra maj 1945 lige til sin død den 5. december 1947. I de to et halvt år fik han tid til at skrive sin pendant til Adolfs *Mein Kampf*, selvfølgelig med den modifikation, som de anderledes forhold lagde op til. Adolf havde skrevet aggressivt med tillid til fremtiden. Frits måtte søge at forsvare sig mod de anklager, der blev rejst mod ham. Begges skrifter stod i et skævt forhold til den virkelighed, de foregav at fremstille. Bortset fra udeladelserne og fordrejelserne var der det, som blev søgt negligeret. Adolf lod som om, han selv havde opfundet nazismen. Frits lod som om, at det kun var lidt, han havde importeret fra Adolf. Han ville også godt fremstå som en slags demokrat, og landsforræder var han i hvert fald ikke. Han var national. Kupplaner havde han aldrig haft. Andre havde bragt ham på bane som regeringschef i 1940, ikke ham selv. Bagudskuende kom partiføreren til at stå noget initiativløs.

Frits fik ikke anklagerne mod sig prøvet ved domstolene. Han døde af et hjerteslag, umiddelbart før retssagen skulle til at gå i gang. Det var ikke så dramatisk en død som Adolfs, men svarer godt til forholdet mellem deres skæbner. Havde han levet længe nok, havde Frits ikke kunnet vende stemningen under retssagen til sin fordel, som Adolf formåede det efter kupforsøget i München i 1923. Der lå mere end en verdenskrig og umådelige krigsforbrydelser imellem. Forskellene gør en sammenligning absurd. Om Frits var blevet dømt til døden, er underordnet, kun ikke for hans familie og venner. Han var dømt i forvejen, og det så massivt, at en henrettelse lagt oven i ikke ville have ændret det mindste. Han undgældte også for alt det, andre danske nazister havde gjort. Forbrydelser og terrorhandlinger begået af enkeltnazister 1943-45 faldt tilbage på Frits, for han var den danske nazist over alle nazister. Kronologien bliver sjældent taget så højt i den folkelige bevidsthed og da slet ikke, når landets mægtigste også kun ser en interesse i at udviske tidens dybde. Samarbejdspolitikere og modstandsledere havde fundet hinanden. I 1945 var samarbejdspolitikere de rigtige frihedskæmpere, som Hans Hedtoft tillod sig

at udtrykke det, så der var frit hug over for dem, der var sat udenfor. Retsstaten var nær kommet til at lide derved; retsbevidstheden blev krænket, som kun lovgiverne kan gøre det, når de lader sig lede af øjeblikkets stemning.

Nekrologerne over Frits opsummerede knapt alt det, han skulle være skyld i. Hans fastholden ved grænsen til Tyskland blev ham dog af nogle givet til indtægt. Andre gengav som bevist de anklager, der var rejst under forberedelsen af straffesagen, uagtet han ikke nåede at blive dømt. Bl.a. Børge Outze gentog sig selv fra det illegale *Information* ved at takke Frits for at være så uduelig, at han ikke havde skabt en stærk nazibevægelse i Danmark og heller ikke af tyskerne var blevet fundet egnet til regeringsmagten. *Politikens* nekrolog stillede spørgsmålet, »om det havde været muligt at undgå en naziregering i Danmark, hvis Frits Clausen havde været den store politiker, som han selv troede han var«.

Frits' uduelighed var i hvert ikke skyld i nazismens svage udbredelse i Danmark. En Adolf havde ikke kunnet skaffe DNSAP hverken 10 eller 30 % af stemmerne ved et valg. Det er at gå ind på nazismens selvforståelse om førerpersonlighedens afgørende rolle, hvis den slags argumenter bliver tillagt den betydning. I det øvrige besatte Europa var Adolf forsigtig med at placere hjemlige nazister i lederpositioner. Faktisk var Quisling i Norge undtagelsen, der bekræfter reglen. I Østrig, Holland, Belgien m.m. kom nazilerne som princip fra andre områder, hvad der måske er mest iøjnefaldende for Østrigs vedkommende, da der her var tale om en indlemmelse i det tyske rige. Adolf søgte at undgå, at lokalpatriotiske interesser skulle komme hans planer på tværs. En stærk og uafhængig Frits var slet ikke, hvad Adolf havde brug for i Danmark. Det skal Adolf også have udtalt over for general von Hanneken i oktober 1942.

Havde Frits kun skullet være marionet som regeringsleder, kan hans duelighed som politiker for tyskerne ikke have været det afgørende. Marionetter behøver ikke nødvendigvis at kunne være andet end netop marionetter, dvs. gøre hvad der bliver sagt. Hvis Frits til gengæld havde været en dygtig og ambitiøs partifører, kunne det lige så godt have talt imod ham som kandidat til regeringslederposten.

Frits var muligvis aldeles ukvalificeret som regeringsleder, men i og med at tyskerne i en periode tog ham alvorligt, og kunne have gjort brug af ham, var han farlig. Hans latterlighed gjorde ham ikke betydningsløs. Var han kommet ind i en regering, måske endda som dens leder, kunne han have gjort betydelig skade på de demokratiske institutioner og organisationer. Skaden var dog næppe blevet større end den, Quisling nåede at forøve i Norge. Altså hverken uoverskuelig eller ikke til hurtigt at komme over.

Besættelsesmagten brugte Frits som trussel over for samlingsregeringen i de første besættelsesår, og det med stort held. Regeringen tog sig af både terroristbekæmpelse og kampen mod verdenskommunismen. Det sidste med en iver, som Frits næppe havde kunnet overgå. Hvorfor ellers udlevere navnene på flere danske kommunister, end tyskerne havde bedt om? Frits blev i nekrologerne ikke takket for, at han afledte opmærksomheden fra samarbejdsregeringens ansvar. Den slags takkes der sjældent for. På den anden side har det sikret ham en plads i Danmarkshistorien. Hver gang den danske samlingsregerings samarbejde med tyskerne skal gøres forståelig over for nye generationer, der ser mere sort/hvidt på nazismen end nogensinde, bl.a. takket være den overvældende mængde af patriotisk litteratur, er det praktisk at have Frits ved hånden som trussel. Det gør det forståeligt for de fleste, at der måtte betales en – om end begrænset – pris for det besatte Danmarks relative bekvemmelighed under Anden Verdenskrig.

Eftermæler

Både Adolf og Frits havde pådraget sig varige eftermæler før deres død. Om Adolf var der skrevet flere bøger og utallige artikler. Frits havde også bl.a. fået udgivet sin »biografi«. Vennerne havde skrevet først, siden var det kun fjenderne. Adolf vidste, at der ville blive rejst sigtelser mod ham for forbrydelser mod menneskeheden, hvis de allierede fik fat i ham levende. Det var en endnu ikke dømt krigsforbryder, der skød sig en kugle gennem hovedet i førerbunkeren i Berlin den 30. april 1945. Som krigsforbryder og diktator bliver han stadig husket, men også som den, der kunne samle en trediedel af de tyske vælgere bag nazismen i 1932.

Frits var ikke blevet taget politisk alvorligt i 1930'ernes Danmark. Hans betydning i de første besættelsesår var ikke så stor, at besættelsesmagten ville slippe samarbejdet med samlingsregeringen. Hans bestræbelser på at få regeringsmagten ved tysk hjælp var imidlertid rigeligt til at sikre ham stemplet som landsforræder, og til at skaffe ham varige fjender. Han blev i den forstand taget alvorligt. På den anden side hængte og hænger det latterlige ved på grund af den ubehjælpssomme plagieren af den tyske nazisme. På trods af at han f.eks. var medansvarlig for at skaffe tyskerne soldater til østfronten, og dermed også pådrog sig et moralsk ansvar over for de faldne i en forkert sag, har tiden ladet det komiske skærpe stærkere og stærkere. For mange efterkrigstidsdanskere er han trillebørkøreren eller »sprællemænden«, hvis snor tyskerne kunne trække i ef-

Ydmygelsen. Frits Clausen med en tom trillebør i Faarhuslejren (tidligere Frøslevlejren) efteråret 1945. Billedet blev taget i forbindelse med Frihedsrådets dokumentariske film »Det gælder din frihed« og har siden nået stor udbredelse på tryk. Først på Billedbladets forside 6. november 1945 og siden i den patriotiske litteratur med diverse konstruerede og/eller hånende ledsagetekster, uanset at det tydeligt fremgår, at det er et rent opstillingsfoto. (Foto i Det kongelige Bibliotek).

ter forgodtbefindede under krigen. Det er det billede, der gives bl.a. i den seneste populære og udbredte Danmarkshistorie.

Var det ikke kommet til en tysk besættelse af Danmark i 1940, ville Frits have været glemt i dag, som så mange andre ledere af småpartier er det. Ledere og medlemmer af imitationspartier med store forbilleder i udlandet løber imidlertid en særlig risiko i tilfælde af konflikt mellem hjemland og ideal. Der kan opstå tvivl om loyaliteten. Beskyldningen for landsforræderi ligger lige for. I DNSAP's tilfælde var det uundgåeligt. Ville DKP have kunnet tackle en sovjetisk invasion anderledes? Man kan have sin begrundede tvivl. DKP lærte i hvert ikke noget af Frits: Partiet ville have hyldet Den røde Hær som befriere, hvis Sovjetunionen under den kolde krig – ganske vist helt utænkeligt – havde bemægtiget sig Danmark.

Den tyske besættelse var på én gang Frits' held og ulykke. Den sikrede ham en vis politisk betydning, som han ellers aldrig havde fået. At have politisk betydning indebærer ikke nødvendigvis også reel indflydelse. Den betydning styrtede ham imidlertid også ud i katastrofen i et omfang, han ikke selv kunne forudse. Ét var at være på det tabende parti. Noget andet at nogle af vinderne havde særligt brug for syndebugke.

Skulle Frits have mindsket de politiske skader for sig selv og DNSAP fra april 1940, hvad skulle han da have gjort? Vindernes svar var sidenhen, at han skulle være holdt op med at være nazist og aktivt have modarbejdet den. Adolf skulle ikke kun være opgivet, men også bekæmpet. Det fremgår af de love med tilbagevirkende kraft, der blev sat i værk 1945-46. Set i bakspejlet var det lovlig meget forlangt. End ikke den siddende regering gjorde det i 1940, den øvrige befolkning heller ikke. Der kan for Frits drages den lære, at hans grundlovssikrede ret til at have sin frie politiske opfattelse var ophævet af andre hensyn. Det kunne han ikke indse, før det var for sent. De krav, der af vinderne blev stillet til ham, var så store, at han aldrig ville have kunnet indfri dem, også selv om han ikke havde begået anden landsskadelig virksomhed end det at være ledende nazist. Skæbnefællesskabet mellem Frits og Adolf er mere end en krukke formulering. Det er reel.

Men han begik yderligere landsskadelig virksomhed. Et var at han efterstræbte regeringsmagten og ville af med den lovlige samlingsregering. Det var han dog ikke ene om. En række af riges »bedste mænd« (Højgaard-kredsen) – bl.a. fremtrædende personer inden for dansk erhvervsliv og en nationalchauvinistisk historiker – prøvede muligheden for at få en ny regering efter deres hoved med tilsidesættelse af parlamentarismen. Værre var, at Frits med sin klodsede og iøjnefaldende fremfærd gav samlingsregeringen nogle af de undskyldninger for sin politik, som den havde

brug for. Frits' propagandastorm i efteråret 1940 kunne ikke komme mere belejlig for samlingsregeringen. I det lys er det underordnet, om Frits var betalt af tyskerne eller Gunnar Larsen. Frits gav spillerum for at føre samarbejdspolitik.

Frits var i grunden ikke mere lattervækkende end forbilledet Adolf. Charles Chaplins film *Diktatoren* (1940) viser nogle af de træk, som udenforstående måtte finde latterlige ved dette dominerende fænomen i tysk politisk kultur. Man kan mene, at Adolf spillede bedre politisk teater og var bedre iscenesat end Frits. Han havde også bedre og næsten usammenligneligt større ressourcer til det. Begge ville de dog kun have stater og tilskuere omkring sig. Deltagelse uden indflydelse. Uniformeret teater var og blev det. Det er imidlertid som politikere, ikke som skuespillere, de skal bedømmes. Adolf var blændende, Frits på det jævne, men de var fælles om politiske mål, som gik videre end vist den godmodige Frits kunne ane, og i hvert fald intet kendskab havde til, da han kastede sit politiske lod i den nazistiske vægtskål i 1931. Frits kom som så mange andre danske nazister til senere at dele et medansvar for de grusomheder, det tyske forbillede satte i værk og fik nogle danskere til at være med til. De var ikke Frits' partikammerater alle sammen. Eftermælet er ikke påvirket af det. Det skal det måske heller ikke.

Frits og de andre danske nazister handlede ikke efter ordre. De var nok i et vist omfang i en periode »holdt« af Adolf, men de kunne have sagt fra på hvilket som helst tidspunkt. De var ikke en del af Det tredje Riges kommandostruktur. De kunne ikke undskylde sig med kun at have »handlet efter ordre«. Den formel som hele det tyske folk mere eller mindre ville frikende sig selv med.

Frits handlede ud fra en indre overbevisning og sit eget magtbegær, da han ikke sagde stop efter 9. april 1940. Det manglede ellers ikke på opfordringer dertil. Det fortælles af Ingeborg Refslund Thomsen, at Frits kort efter besættelsen mismodigt besøgte en skolekammerat i Åbenrå, som sagde til ham: »'Frits, smid nu det hele, benyt lejligheden nu straks, smid det!' Men Frits svarede på tysk med de ord af troldmandens lærling, som vi har lært i skolen: 'Åh, du, ånderne jeg maned, kan jeg ej få bort'«.

Forsøgets resultat

Når et forsøg er gennemført, gøres resultatet gerne op. I hvert fald i naturvidenskaben. Det er mindre brugt på det humanistiske område, men er ikke mindre på sin plads, hvis læseren skal kunne kigge historikeren over

skulderen i arbejdsprocessen. Det må være meningen med at publicere »et forsøg«.

Det har vist sig frugtbart på adskillige områder at udnytte den konsekvente parallellisering mellem Frits og Adolf. Ikke alene er det velbegrundet ud fra forholdet mellem forbillede og imitator, men på en række felter rummer det pointer og giver forklaringer, som det ellers ville have været sværere at nå frem til. Omvendt bliver parallelliseringen andre steder anstrengt, hvis ikke direkte meningsløs. En konsekvens må være, at det endelige projekt kun skal gøre brug heraf, hvor det giver tyngde til fremstillingen. Hele projektet kan ikke bygges op om det.

Fra fødsel til død-fremstillingen vil ikke være hensigtsmæssig i dette tilfælde. Det drejer sig om både manden *og* partiet, så hvorfor begynde i Åbenrå i 1890'erne. DNSAP's genesis og Frits' fødsel har ikke meget med hinanden at gøre. Begyndelsen må tages, hvor *føreren* Frits og *partiet* DNSAP står ved det mest afgørende omdrejningspunkt og træder ind i Danmarkshistorien. Derefter kan vi følge begge både tilbage til starten og frem til afslutningen. Det vil sige, at april 1940 og besættelsen af Danmark bliver fremstillingens hele udgangspunkt. Der kunne også vælges fænomenets udgang af Danmarkshistorien den 5. december 1947. Et dramatisk antiklimaks med et hjerteanfald som anledning til at fortælle historien forud, men der vil ikke være tale om den definitive udgang på historien. Læseren vil blive snydt, for som prægelnabe er Frits stadig aktuell. Han har ikke fået lov til at hvile i fred. Det bruger det tolerante Danmark ikke. Men han er også aktuell som advarsel mod politisk show og uventet dighed.

Her er jeg ovre i et andet af de formål, der var sat. Hvad ligger bag denne sparken på et politisk fænomen som Frits? Det skyldes ikke kun fænomenets egen latterlighed. Så ville latteren have forstummet hurtigere. Heller ikke den tyske nazismes grusomheder kan være en tilstrækkelig forklaring. Landsforræderen Frits var ikke ene om at være en trussel mod dansk folkestyre i 1940. Han alene er dog blevet gjort ansvarlig. Frits var ikke stikker eller deltog i terrorisering af danske medborgere. Andre nazister tog det skridt uden tilskyndelse fra Frits. Udhængningen af Frits dækker over andre motiver: Danmarks lidet glørværdige besættelsestidshistorie, hvor den patriotiske modstandskamp ganske vist er blevet forstørret, så man kan overraskes, når der sammenlignes med andre lande, men på den anden side den lidet heroiske samarbejdspolitik de tre første år blev delt af politikerne og befolkningsflertallet. Det ville siden kun de færreste mindes om. Her kunne Frits bruges som forklaring – og bliver det stadig. Frits og samarbejdspolitikken er forbundne fænomener. Frits

har kunnet bruges til bortforklaring af denne; samarbejdspolitikken kan også bruges til at give de gængse fremstillinger af Frits og DNSAP en ny baggrund. I det mindste er det et af dette forsøgs væsentligste hypoteser.

Frits kan både ses i Adolfs spejl og ud fra samarbejdspolitikken fortrængning.

Et forsøg skal kunne gentages med samme resultat, i hvert fald i naturvidenskaben, hvis det skal vise sig bæredygtigt. Her er forsøget kun en skitse, et forarbejde til at styre mod udvælgelsen af det materiale, som skal danne grundlaget for og give problemstillinger og temaer til en større fremstilling. Bæredygtigheden skal så vise sig.

Sluttelig har forsøget skullet dæmme op for den form for udbredt dansk hygge, som Hal Koch ironisk spiddede allerede for mere end 50 år siden. Det er stadig en alvorlig sag.

Bibliografisk note

Hitlerlitteraturen er overvældende, men antallet af sobre biografier er mere begrænset. Der henvises til Karl Christian Lammers forskningsoversigt i *Magasin fra Det kongelige Bibliotek* 8:2, 1993, s. 21-35. Her er gjort brug af både biografiene (især Alan Bullocks, Joachim Fests og Werner Masers) og speciallitteraturen om wienertiden, de første kampår, München-kupforsøget, Röhm-kuppet etc., hvortil findes henvisninger i Michael Ruck: *Bibliographie zum Nationalsozialismus*, Köln 1995. *Mein Kampf* foreligger på dansk i flere udgaver.

Frits Clausen er endnu ikke biograferet. Det er imidlertid ikke det samme, som der ikke er skrevet om ham og DNSAP. Se John T. Lauridsen: *De danske nazister 1930-45. En forskningsoversigt*, 1995, og der anførte henvisninger. Siden er udkommet John T. Lauridsen: »'Sprællemanden' – dansk nazisme i karikatur«, *Fortid og Nutid* 1996, s. 215-253. Det vigtigste enkeltværk er Henning Poulsen: *Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-43*, 1970. Den parlamentariske kommissions betænkninger rummer et stort kildemateriale. Desuden den nazistiske presse og Frits Clausens utrykte selvbiografi og hans skildring af DNSAP's historie i retssagen mod ham (Landsarkivet for Sjælland). Endvidere tidens legale og illegale presse. Bidrag til hans bibliografi findes i Povl Engelstoft (red.): *Dansk skønlitterært forfatterleksikon 1900-1950*, 1, 1959, s. 243f.

Mytologiseringen af førerskikkelsen Frits indtil det komiske findes i DNSAP's egne skrifter og presse, mens de politiske modstanderes indtil det personligt perfide og injurierende fremkom i pressen, den legale og endnu mere den illegale med nyhedsbureauet *Information* i spidsen. Den af Wilfred Petersen i 1940 udgivne pjece *Rene Folk med Rene Hænder. Blade af Frits Clausens blaa Bøg* er et outreret eksempel på politisk nedgørelse ved at gå efter personen i stedet for politikken og dens form. Pjecen var finansieret af Gunnar Larsen og oplysningerne bl.a. hentet gennem Justitsministeriet. Børge Outze fulgte på grundlag heraf og artiklerne i det illegale *Information* i samme spor i alle sine bidrag til Frits' og DNSAP's historie fra 1940'erne til 1960'erne. Erik Reske Nielsen skrev i 1949 den første mere afbalancerede kortbiografi i *Salmonsens leksikontidsskrift 1947-48*, som Helge Larsen med ubetydelige ændringer lagde navn

til i *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg., 3, 1979, dog med stavemåden Fritz og ikke Frits Clausen og med henvisning til sagen mod ham i Rigsarkivet (sic!).

Oplysningen om DKP's og Aksel Larsens holdning til en sovjetisk invasion af Danmark er hentet fra Kurt Jacobsen: *Aksel Larsen. En politisk biografi*, 1993, s. 378ff.

Tak til Henning Poulsen for at have kommenteret manuskriptet, hvis synspunkter jeg naturligvis alene bærer ansvaret for.

Debat

Vikingernes ledingsflåde

Af Poul Skaaning

Desværre stiller universiteterne nu om dage ikke krav om teser i disputatser. Det ville ellers have været en stor lettelse for både opponenter og almindelige dødelige brugere af Niels Lunds disputats *Lið, leding og landeværn*, om forfatteren på forhånd havde tilkendegivet sit standpunkt til vikingernes militærvæsen. Det er nemlig ikke helt let uden videre at fastslå, om han anerkender eksistensen af en leding i vikingetiden eller ej. Hvis han gør, ville man jo også gerne vide, hvordan han mener, at den var indrettet.

Efter en nøjere granskning er jeg kommet frem til, at Niels Lund besvarer det første spørgsmål bekræftende, dannerne havde virkelig en leding fra omkring år 700. Han tildeler den dog kun en beskeden rolle i sammenligning med høvdingenes private hærstyrker, og han gør ikke noget forsøg på at definere dens funktion, at måle kongens myndighed eller at fastslå dens indhold og omfang.

Hans tendens i forhold til andre historikere og især med hensyn til vikingetidens sidste og kontroversielle afsnit fra Harald Blåtand til Knud den Store vil derfor være af formidske og bortforklare ledingens betydning. Han accepterer f.eks. ikke Rikke Malmros' konklusion, at Sven Tveskæg erobrede England sammen med mandskabet på danneres ledingsflåde.

Bogen er dediceret til Knud Hannestad, der var Niels Lunds lærer i middel-

alderens historie på Aarhus Universitet. Angiveligt skyldes dedikationen, at Hannestad ved en bestemt lejlighed anbefalede studenterne at forlade forskningens historie og gå direkte til kilderne. Uhæmmet af lærde forgængere skulle de på den måde have en chance for at vinde ny indsigt. Der er nu ikke mange tegn på, at Niels Lund har smidt kludene for at tage sig et forfriskende bad i kilderne. Tværtimod har han skrevet en sprænglærd bog med masser af forskningshistorie og litteraturhenvisninger, men hvor – som vi skal se – den kildekritiske analyse ikke holder mål med lærdommen.

Niels Lund gør i indledningen rede for de vigtigste etaper i den nyere ledingsforskning. Han omtaler med sympati Erik Arup, der mente, at vikingekongerne ikke rådede over en krigsleding. Den skulle nemlig først være opstået efter vikingetidens afslutning og oprindeligt have bestået af et sammenrend af høvdingenes private hærstyrker. Modstykket udgøres af Rikke Malmros, som påviste ledingens eksistens i den senere vikingetid ud fra *Encomium Emmae* og de samtidige skjaldekvad. Midtvejs hører vi om Aksel E. Christensen, der under indtryk af trelleborgenes imponerende dimensioner forlod overbevisningen om vikingekongernes svagheit til fordel for den modsatte om deres styrke.

De fleste danske historikere fulgte Aksel E. Christensen i hans nye syn på

vikingetiden. Men det gælder ikke Niels Lund. Han blev med visse modifikationer, som jeg straks skal komme tilbage til, stående på det Arupske standpunkt, at ledingen indtil middelalderens begyndelse bestod af høvdingenes *lið*, som er Niels Lunds betegnelse for deres private hærstyrker.

Kan man skildre den ældre leding uden at omtale herredet? Niels Lund kan åbenbart. I hvert fald affærdiger han herredet som ledingens administrative grundlag med bemærkningen, at det kun vedrører rigets retslige opdeling, ikke den militære. Han har tilsyneladende overset, at tinget i den germanske verden er vokset ud af hærforamlingen.

Herredet er rigets ældste og grundlæggende administrationsenhed, skipænet kun den sekundære. Det kan konstateres af, at de fleste herreder senere blev opdelt i to eller tre skipæn. At herrederne ikke alene havde retslig betydning, kan ses af det faktum, at de alle havde adgang til havet. Skipænereformen må være gennemført efter vikingetidens afslutning.

Der var omkring 200 herreder i Danmark, og hvert af dem skulle stille et skib til ledingsflåden. Niels Lund har øjensynligt ikke undret sig over, at en så pålidelig kilde som de frankiske rigsannaler omkring år 800 flere gange anslår danernes flåde til netop 200 skibe. Det er selvfølgelig ikke noget bevis for herredets militære betydning, men dog så påfaldende, at det fortjente en kommentar.

Hvis Niels Lund havde erkendt, at herredet og ikke skipænet var administrationsenheden, ville han næppe have fyldt vikingetidsafsnittet med langstrakte beskrivelser af retstilstande i de jyske, norske og svenske ledinger efter landskabslovene. Jyske Lov opererer udelukkende med skipænet som administrationsenhed, og de norske og svenske

love er ligeledes helt knyttet til middelalderledingen. Blandt andet fordi kulturpåvirkningen i almindelighed foregår fra syd mod nord, er det sandsynligt, at de norske og svenske ledinger efterligner den danske. Landskabslovene er med andre ord lige så umulige kilder til vikingetiden som de samtidige sagaer. Hvad den angelsaksiske fyrde, der – i skarp modsætning til ledingen – ifølge Niels Lund ikke på noget tidspunkt var samlet til en fælles aktion, egentlig har at gøre i et værk om danernes leding, er også en gåde. Da forfatteren ikke har givet nogen definition på danernes søleding, er der heller ikke gjort forsøg på at vurdere ligheder og forskelle mellem den og den landleding, som vokser frem i Frankeriget fra omkring 650. Det er uheldigt, da frankernes leding er den eneste af de omtalte, som påviseligt er opstået *forud* for danernes.

Det er de arkæologiske undersøgelser af Kanhavekanalen på Samsø (726) og det ældste Danevirke (737), som overbeviste ham om ledingens eksistens.

Niels Lund har ikke været opmærksom på det samarbejde mellem sprogfolk og arkæologer, som har ført til de opsigtsvækkende resultater, der er beskrevet bl.a. i *Atlas over Fyns kyst*. Fynske herredsbonder har jævnt fordelt på øens tolv herreder og et par kilometer opad åerne efterladt sig spor, der viser, at her byggede og tilriggede de deres snekker; i vikingetiden betyder snekke ikke blot skib, men krigsskib. Det er landvindinger, som i høj grad bekræfter søledingens eksistens og herredets betydning.

Niels Lunds syn på den ældre vikingetids leding kommer bl.a. frem i de frankiske rigsannalers beskrivelse af nogle begivenheder på kejser Ludvig den Frommes tid i 817. Det år sendte de regerende Godfredsønner, der stod i ledtog med abodritterfyrsten Sclaomir, ledingsflåden op ad Elben og videre ad

Stør imod fæstningen Esesfelth (Itzehoe). Her skulle den forene sig med abodritterhæren og danernes faststyrke ved Danevirke under jarlen Glumi. De to landhære skulle bane sig vej frem til fæstningen gennem Holsten, hvorefter alle tre hære skulle samvirke om at erobre Esesfelth. Desværre for Godfredsønnerne løb planen ud i sandet, da det som så ofte i vikingetid og middelalder viste sig, at forsvaret var stærkere end angrebet, og at fæstningen kun kunne indtages ved en langvarig belejring.

Det er interessant at se, hvilke konklusioner Niels Lund uddrager af den historie. For ham er det en beretning, der især viser vikingekongernes svagheit og udsatte stilling: »Faldt stormændene fra, forsvandt muligheden for at samle alle rigets stridskræfter, ja, riget selv var under opløsning. Såvel riget som dets hær og flåde har bestået i kraft af personlige loyalitetsforhold« (s. 94f). I rigsannalerne stod der ikke et ord om stormændenes svigtende loyalitet. For enhver anden end Niels Lund er det trods fiaskoen ved Esesfelth en beretning, der viser vikingekongernes magt og organisationstalent. Den kunne have været benyttet til at vise, at hær og flåde er en og samme organisme i vikingetiden, at flåden ikke bruges til egentlig søkrigsførelse, men til at føre krigsfolkene frem til krigsskuepladsen, og at der bag dens virke ligger et enormt forberedelsesarbejde, der afspejler en ledingsorganisation. Men alt det er der intet om i Niels Lunds bog. Han refererer kilder, men gør intet forsøg på at trænge ind i den virkelighed, som findes under kildernes overflade.

Den ældre leding går i opløsning midt i det 9. århundrede, da vikingetogterne kulminerer. Historikerens hovedproblem bliver derfor at afgøre, om det lykkes Harald Blåtand at restaurere ledningen i det 10. århundrede, således

som Rikke Malmros og andre historikere har hævdet.

Dem hører Niels Lund bestemt ikke med til. Ganske vist har Jellinghøjene, Danevirkes restaurering, Ravningsbroen og trelleborgene overbevist ham om, at Harald Blåtand »givetvis ikke har haft mindre leding end Godfred og Horik« (s. 112f). Men det var åbenbart ikke en rigtig leding, for han tilføjer: »Hvis man ved leding forstår en ordening, hvorefter hver enkelt høvding, eller endog hver enkelt bonde, var pålignet en ydelse, der stod i forhold til hans reelle ressourcer, som der var foretaget en opgørelse af, så rækker grundlaget ikke«.

Niels Lund er tilsyneladende afhængig af skriftlige kilder. Det er, som om han kun anerkender den leding, der bliver beskrevet i Jyske Lov, som autentisk. Men vikingetiden har samme ret som andre perioder til at blive bedømt på sine egne præmisser og efter sine egne kilder, bl.a. også de arkæologiske. Man skulle jo tro, at trelleborgene repræsenterede en passende udfordring til enhver ledingshistoriker, men det gør de ikke i dette tilfælde. At der bygges mindst fem trelleborge i året 980, hvor i tusindvis af mennesker var beskæftiget, får ikke forfatteren til at konkludere, at så står der en militærorganisation bag.

Hvis Niels Lund en gang fik lyst til at forlade studerekammeret for i hans og min læremester Knud Hannestads ånd at studere vikingernes søleding i praksis, skulle han rejse til Ravnings Enge i Vejle ådal og forestille sig ca. 10.000 mand i sommeren 979 i gang med at udgrave hulveje, fælde, transportere og tilhugge træer, anbringe brostolper i et sindrigt system i ellemosen for at bygge kongen en bro på 800 meters længde. Hvis han stiller sig selv nogle helt elementære spørgsmål, som f.eks. hvordan krigsfolkene fik noget at spise, vil han sikkert hurtigt finde ud af, at der står al

den ledingsorganisation bag mandskabet, som han kan ønske sig.

Om kong Sven Tveskæg siger Niels Lund, at Rikke Malmros nødvendigvis måtte tillægge ham en leding, når hun havde tillagt faderen en sådan. Rikke Malmros' standpunkt er velkendt, men hvad mener doktoranden selv? Det er mere gådefuldt. Et langt citat af *Encomium Emmaes* skildring af forhistorien til det sidste afgørende flådeudbud før angrebet på England munder ud i følgende ræsonnement: »Hvis dette skal betragtes som et ledingsopbud, er det imidlertid klart, at her ikke er tale om et ledingsopbud af den type, som afspejles i lovene fra det trettende århundrede« (s. 116).

Niels Lund betragter landskabslovenes leding som den »rigtige«, og det hindrer ham i at godkende vikingernes leding som lige så autentisk. Hvad var der i grunden i vejen med vikingernes leding, siden den ikke kan opnå Niels Lunds

sanktion? Han anfører, at der »ikke er tale om bestemte forpligtelser på deltagernes i forhold til deres ressourcer«.

En af de største svagheder ved vikingetidsafsnittet i *Lið, leding og landeværn* er, at Niels Lund end ikke strejfer begrebet bol. Man kan ikke for alvor diskutere vikingetidens byrdefordeling uden en definition af bolet. Men hvad enten Niels Lund vil anerkende det eller ej, så var byrderne fordelt mellem bønder, som gjorde krigstjeneste, og dem, som blot leverede proviant til skibsbesætningen. Alt andet er umuligt. Han har ret i, at krigstjenesten i vikingetiden påhvilede den enkelte slægt, at søn f.eks. fulgte fader som rorkarl på det ottende sæde til bagbords side i vikingeskibet, mens den i højmiddelalderen gik på omgang mellem havnebønderne. Men det kan umuligt tjene som begrundelse for, at den første slags leding skulle være mindre autentisk end den sidste.

Leding, næsegæld og kongemagt

Af Niels Lund

Redaktionen har forelagt mig Poul Skaanings indlæg og spurgt, om jeg ønskede at svare på det – og samtidig eventuelt replicere på Rikke Malmroses anmeldelse af min *Lið, leding og landeværn* i sidste hæfte af dette tidsskrift. Det regnes vist i almindelighed for dumt eller dårlig tone at tage til genmæle mod anmeldelser, men som indimellem flittig anmelder selv bryder jeg mig ikke om den tanke, at anmeldelser ikke skulle kunne betragtes som debatoplæg. Man skriver dog en bog, og i særdeleshed en disputats, for at sætte et emne

under diskussion, og så ville det vel være en kende selvmodsigende ikke at tage imod de tilbud om diskussion, der nu fremkommer – i anmeldelses- eller anden form. På den anden side er jeg alt andet end sikker på, om jeg kan løfte den opgave at behandle to indlæg med så store indbyrdes modsætninger under én hat. Malmros betragter mit arbejde som »et usædvanlig tæt sammenhængende værk, båret af én gennemført tese« (s. 346), medens Skaaning beklager dets mangel på tese. Og hermed er vanskelighederne ikke udtømt, for beg-

ge mine kritikere rider samtidig på flere heste. Malmros mener således med hensyn til min behandling af Knud den Hellige på den ene side, at jeg overtager Arups synspunkter, på den anden side at min tolkning er original og helt personlig.¹ Hertil kommer, at Malmros er mere optaget af de skjaldekvad, som hun næsten har gjort til sine egne, end af det arbejde, hun skulle anmelde. Jeg har i anden sammenhæng argumenteret mod hendes udnyttelse af skjaldekvadene, som efter min motiverede opfattelse går betydeligt ud over deres bæreevne.² Måske finder hun ikke mine indvendinger værd at beskæftige sig med, men en blot gentagelse af egne synspunkter fører heller ikke dialogen videre. Det forekommer mig tilmed, at hun begynder med et eksempel, der netop viser mit synspunkts berettigelse. Malmros og jeg har hver sin tolkning af et sted, Judith Jesch har sin, og spørger man en fjerde filolog eller historiker, så får man med stor sandsynlighed et fjerde forslag.

Rikke Malmros opfatter min behandling af begivenhederne i Limfjorden i 1085 som det centrale i min bog, og rigtigt er det, at jeg har brugt mange kræfter på at studere disse problemer. Omtalen af en leding, der kunne forsømmes, i hvilket fald der skulle emenderes til kongen, i Knud den Helliges gavebrev til Sankt Laurentius i Lund fra 1085 er første gang, ledingsbegrebet optræder i et dansk dokument, så det må nødvendigvis få en fremtrædende placering i enhver diskussion af ledingen i Danmark, så meget mere som det ved en umiddelbar betragtning, der også er blevet den traditionelle udlægning, ser ud til, at det i diplomaten indeholdte ledingskrav straks er gjort gældende i praksis med opbud af flåden til et togt mod England og efterfølgende oprævning af ledingsbøder for flådens opløsning. I virkeligheden

har ingen dog tidligere spurgt, om diplomats ledingsbegreb nu også svarede til vort traditionelle, fra landskabslovene kendte, eller om samme ledingsbegreb ligger til grund for diplomats og for Sven Aggesøns og Saxos udlægning af begivenhederne.

Det danske ledingsvæsens organisation er først beskrevet i et tillæg til *Skånske Lov* og i de berømte første tyve kapitler af *Jyske Lovs* tredje bog, begge fra det trettende århundrede. Det har været almindeligt at gå ud fra, at leding var leding, således at når kilderne, også meget ældre kilder end landskabslovene, talte om leding, eller på latin *expeditio*, så forstod de derved den leding, som fremtræder i landskabslovene. Den leding, den krigsførelse i det hele taget, som omtales i de berettende kilder om tiden ca. 1041-1241, synes imidlertid ikke at have meget at gøre med lovenes leding. Hvis man ud fra de berettende kilder destillerer et billede af Danmarks militære ressourcer og deres organisation, så fremkommer et indtryk af en tilstand, hvor ledingen bestod af landets høvdinge og stormænd, der på kongens bud mødte med deres egne krigsfolk og – hvis de ellers på et afholdt ting, der tit havde karakter af et rigsmøde, billigede kongens planer – deltog i krigstog til udlandet sammen med ham. Sådanne forestiller vi os gerne, at det er foregået i vikingetiden, og det ser altså ud til, at det endnu i valdemarstiden foregik på samme måde. Det er dog tydeligt, at der foregik en kamp mellem kongemagten og ledingsfolket, hvor kongen prøvede at sætte sin ubetingede autoritet igennem: han skulle befale, folket lyde; men Valdemar den Stores første ledingsbud blev faktisk mødt med et nej fra ledingsbønderne. Heraf giver sig to spørgsmål: Hvis landskabslovenes leding ikke ses at fungere i den sammenhæng, vi plejer at regne for ledingens egentlige glansperiode, Absalons og Valdemar den

Stores vendertogter, var den mon så overhovedet indført på dette tidspunkt, eller kunne den være indført senere? Og hvis man forud for indførelsen af landskabslovenes ledning talte om ledning, både i de berettende kilder og i diplomerne, hvilket indhold havde så dette ledingsbegreb? Da jeg altid har interesseret mig for vikingetidens militære organisation, og da C.A. Christensen og andre har plæderet for, at ledingen, hvordan man så nærmere forstod den – men C.A. Christensen opfattede den som en rigsorganisation – gik tilbage til vikingetidens begyndelse, førte jeg min undersøgelse så langt tilbage, som vi har efterretninger om danske konger på togt med skibe. Dertil kommer, at ledingen betragtes som en nøgleorganisation i diskussionen om rigsdannelsen, og endelig det, at vore forestillinger om ledingen er dannet i en periode, hvor man havde andre forestillinger om samfundstilstanden, end vi har nu. Hvis den sociale kontekst er forandret, kan ledingen så fortsat være den samme?

Det er uden tvivl en begrebsmæssig vanskelig affære, og jeg skal ikke afvise, at det hele kunne have været fremstillet klarere, hvis jeg havde anvendt mere tid på det og havde skruet det sammen på en anden måde end den i hovedsagen kronologiske disposition, jeg har fulgt. Det perfekte er et smukt ideal, men hvis man ikke i tide gør sig klart, at idealers værdi ligger i, at man kan stræbe efter dem, men ikke nå dem – når man dem, er de sat for lavt – får man aldrig noget befordret i trykken. Jeg var nogen tid om at komme dertil, at man kan tale om ledning uden nødvendigvis derved at forstå den fra landskabslovenes kendte ordning, og jeg har sikkert både i min bog og i tidligere arbejder bekæmpet opfattelser, der overhovedet opererede med ledning, før landskabslovenes ordning kunne være indført; her havde det været mere frugtbart, og måske gi-

vet færre sammenstød med Malmros også forud for dette, at sige 'leding, javel, men en anden ledning'.

I Sverige er det klart, at den ledning, der beskrives i landskabslovene, er en kystvagt, medens en anden form for ledning, hvor kongen fører en hær ud af landet, også forekommer; det foregår imidlertid på andre betingelser, som ikke er beskrevet i lovene. Også i Norge er lovenes ledning en kystvagt, som kongen kan befale til landsenden og ikke længere, men det er lige så klart, at kongen kan føre en anden ledning ud af landet. Både i Norge og Sverige fremtræder denne 'anden ledning' som et opbud af høvdinge og stormænd med deres private lið, der i mangt og meget minder om det opbud, der i de danske berettende kilder fremtræder som Danmarks ledning i det tolvte århundrede. Det er i det væsentlige denne 'anden ledning', Malmros kan konstatere i skjaldekvadene, hvor kongen træffes i spidsen for sine egne husfolk og for andre høvdinge med deres. Skulle jeg give et bud på sammenhængen mellem de to former for ledning, så er landskabslovenes kystvagt en ordning, der på et tidspunkt – i Danmark ca. 1170 – føjes til den tidligere ledning, som vedblev at bestå.³ I Danmark udviklede denne tidlige ledning sig til herremandsstanden, som fortsatte den gamle ledningstjeneste. Herremændene trådte ikke ud af ledingen, som det gerne fremstilles; de blev i den! Det vil jeg gerne skrive en anden bog om, men jeg har meget arbejde til gode, før jeg kan gøre det.

Selv om min behandling af landskabslovenes ledning, ikke mindst min genindførelse af havnebonden i ny skikkelse og mit spørgsmålstegn ved det gamle dogme, at ingen kunne afkræves mere end tredingshavne, også rummer ting, som jeg ikke uden overdreven optimisme kan forvente accepteret uden kritiske spørgsmål, har Malmros og

Skaaning rettet deres kritik alene mod min behandling af den 'anden leding', som altså i virkeligheden var den første, og det er naturligvis også her, jeg foreslår de mest vidtgående ændringer i den hidtidige opfattelse. Ved at begrænse sig således undviger begge imidlertid et kardinalpunkt og fører i vidt omfang deres argumentation uden om min.

Malmros er først og fremmest kritisk over for min behandling af Knud den Hellige og anklager mig i den forbindelse for manglende logisk konsistens og cirkelslutninger og for at forveksle analogier med beviser. Og for at fuldende min metodiske elendighed så kommer hertil, at jeg ikke engang med tesen fra Arup har overtaget hans metodiske krav om, når jeg digter over kilderne, så at digte over dem allesammen. Nej, jeg »udvælger de paralleller, [jeg] har sympati for, men undlader at komme ind på dem, der truer med at modsige [mit] helhedssyn, for eksempel de norsk-islandske skjaldedigte«, og ligesådan går jeg frem over for Snorre og Saxo: »Når de siger, som [jeg] vil, er de gode kilder; går de [mig] imod, kommer [jeg] i tanker om, at de er sene.« I erkendelse af Malmros' ekspertise i metodisk ønsketænkning, dokumenteret netop i arbejdet med de norsk-islandske skjaldedigte, burde jeg måske bøje mig for hendes evne til at erkende den, hvor den optræder. Jeg kan alligevel ikke anerkende, at mit arbejdes metodiske habitus skulle være helt så bedrøvelig.

Sture Bolin gjorde en dyd af at studere den danske leding med skyklapper, helt uden udblik til det øvrige Europa.⁴ Han prøvede at få sammenhæng på langs, opbyggede en syntese af kilder fra samme område, men vidt forskellig tid. Herved løber man en stor risiko for at føre elementer sammen i et system, som i virkeligheden aldrig har fungeret samtidig. Det er på forhånd alt andet end givet, at gavebrevet fra 1085 og di-

plomerne fra 1100-tallet kan læses gennem *Kong Valdemars Jordebog* og *Jyske Lov*. Jeg har gjort det stik modsatte, og det dels ud fra ganske bevidste metodiske overvejelser, dels ud fra en almindelig fornemmelse af, at Danmark adskilte sig mindre fra resten af Vesteuropa end ofte påstået.

Man skal først og fremmest gøre sig klart, at begrebet *expeditio* er importret. Det er bragt til Danmark af gejstlige, som havde fået deres uddannelse i udlandet; her havde de lært både sproget og det grundlæggende begrebsapparat, nogle i England, hvortil Knud den Store sendte gejstlige til uddannelse, andre i Tyskland og Frankrig. Det har derfor interesse for danske forhold at undersøge, hvad man forstod ved *expeditio* og de dertil knyttede fænomener, ledingsbøde etc., i det udland, hvorfra begreberne er kommet til os, og vi kommer til at stå over for problemet, i hvor høj grad de er påfyldt et dansk indhold ved importen: Er det dansk leding i fremmede flasker, eller er indholdet lige så fremmed som ordene? – Problemet er i princippet det samme, som gør sig gældende med landskabslovene, der også er ført i pennen af folk, der havde lært deres jura i Oxford, Paris og Bologna – og det samme som man kender i sprogvidenskaben: Det tyske sprogs grammatik er grundlæggende beskrevet af folk, der havde den latinske grammatik og dens kategorier som udgangspunkt. Var tysk nødvendigvis blevet så lig latin, hvis udgangspunktet ikke havde været, at det skulle passe i latinens kasser? På alle disse områder lurer en fare for, at i det omfang man ikke kan beskrive realiteterne dækkende, tilpasser realiteterne sig den beskrivelse, man evner at give.

Ud fra den opfattelse har jeg ment det frugtbart at sætte sig ind i, hvordan man organiserede leding i navnlig England og Frankrig, og hvordan man straffede

ledingsforsømmelser. Ikke fordi jeg anser analogier for beviser, men fordi jeg herved mener at kunne fastlægge de rammer, inden for hvilke en forståelse skal søges.⁵ Jeg fandt herved en skelnen mellem to forskellige former for ledingsstraf, nemlig mellem *ledingsforsømmelse*, der kunne tage form af manglende fremmøde, når man var opbudt, eller manglende ydelse af de præstationer, hvormed man var pligtig at bidrage til de mødendes forplejning og udrustning under felttoget, og *ledingsbrud*, eller egentlig desertering.

Ved ledingsforsømmelse forelå i første række et økonomisk mellemværende. Kongen ville have de ydelser, han var gået glip af, men givetvis har man hertil føjet, eller kunnet føje, en straf for at krænke kongen og af generalpræventive hensyn.

Hos frankerne kunne der komme et element af straf oven i erstatningen på den måde, at hvis nogen havde forsømt uden tilladelse, ifaldt de det fulde hærbøn, men havde de forsømt med tilladelse, altså afløst efter aftale, var satsen mindre.

Ledingsbruddet, desertering, frankernes *herisli*, var en helt anden og langt alvorligere sag. Det straffedes både hos frankerne og hos englænderne på liv og gods. Ifølge gavebrevet til Lund skulle landboerne *emendere* til kongen, hvis de forsømt ledingen. Det svarer til, at man hos frankerne ifaldt kongens hærbøn, *haribannus*, hvis man forsømt ledingen, eller hos englænderne *fyrdwite*. Bestemmelsen tager altså sigte på *forsømmelse*, ikke *brud*. Det er nyttigt at have in mente ved læsningen af Sven Aggesen og Saxo.

Som ofte i denne tid er det meget vanskeligt at skelne mellem erstatning, bøde og straf, lige som straf og hævn, som almindeligt kendt, nærmest er synonyme. Malmros mener, at jeg udnytter en forestilling om diplomernes vak-

lende terminologi på dette punkt til at få hvad som helst ud af dem og altid det, der passer bedst med mine ønsker. Nu er jeg mig egentlig ikke bevidst, at jeg skulle have bestemte ideer, som jeg hellere vil se dokumenteret end andre. Min undersøgelse har ikke udgangspunkt i en påstand om, hvorledes det forholdt sig med ledingen i Danmark, men i et kompleks af spørgsmål opstået ud fra en fornemmelse af utilfredsstillende sammenhæng mellem kilderne og de tidligere givne forklaringer. Jeg har kun prøvet at komme sandheden så nær som muligt, og til den ende har jeg fundet det vigtigt at prøve at trænge ind i, hvilke forestillinger, der rådede på området »ledingsbøde«. Kilderne udtrykker sig imidlertid ikke med større konsistens på dette område end på så mange andre, så det er en balancegang at undgå at øve vold mod dem. Man kan blot pege på den svenske 'ledningsslage' som et eksempel på en sammenblanding af vore moderne kategorier 'erstatning' og 'bøde'. Jeg har forsøgt at bestemme diplomernes *expeditio* som erstatning, altså afløsning, ikke bøde, ved at konstatere, at de senere ikke udgjorde en del af sagesfaldet, men figurerer ved siden af dette i privilegierne, men jeg føler mig ingenlunde overbevist om, at denne sondring ville have sagt folk for 8-900 år siden noget videre. Det var altså sammen nye byrder.

Den distinktion mellem forsømmelse og brud, som jeg fandt ved at arbejde med analogier, er som antydning vigtig for forståelsen af kilderne til begivenhederne i Danmark i 1085-86. Her skal jeg så til gengæld gøre mig skyldig i cirkel slutninger. Curt Weibull har for længe siden givet den grundlæggende behandling af Odenselitteraturen over for Sven Aggesen og Saxo og har forklaret mange af forskellene mellem deres versioner af Knuds historie.⁶ Odenselitteraturen ville have en kirkens helgen ud af

Knud; derfor lod den ham blive forfulgt og dræbt på grund af en indsats i troens og kirkens tjeneste – opkrævning af ledingsbøder gav kun ringe adkomst til helgenstatus – og den understregede hans uskyld ved at gøre kongens fogeder til syndebukke. De var faret alt for hårdt frem i deres forsøg på at få folket til at betale den gudvelbehagelige tiende. Om Knud i sommeren 1085 opholdt sig i Limfjorden eller i Slesvig, har næppe spillet nogen rolle i Ælnods øjne eller for hans formål; der er derfor ingen grund til at tro, at han skulle have for-drejet oplysninger herom.

Sven Aggesen ville modsat fremstille Knud som nærmest en kongemagts helgen. Han friholdt derfor kongen for skyld i ledingsflådens misfornøjelse med at måtte vente ved at lade Knud op-holde sig hos flåden og kun tage til Slesvig tvunget af Olufs oprør og skabte derved baggrunden for de bøder, som han lader Knud idømme ledingsfolkene, da han kommer tilbage fra Slesvig og finder flåden opløst, *contumaciter et inobedienter*. Han kalder ikke, som Saxo, lige ud ledingsmændene for desertører, men hans overvejelser om, at de tremarks- og fyrremarksbøder, som kongen krævede, kun skyldtes kongens mildhed i en situation, hvor så mange vare bragte til fald, viser, at udgangs-punktet også for ham var straf for ledingsbrud: liv og gods. På baggrund af kongens mildhed fremtræder det naturligvis som så meget mere urimeligt, at man ikke ville betale ham bøderne – og nærmest sige tak til. Saxo kører på samme linje som Sven og har sine egne krøller på historien, men han er, som Weibull viste, i alt væsentligt sekundær.

Vi står altså med to kildegrupper, der er gået i hver sin grøft: Odenslitteraturen, der slet ikke bringer ledingen ind i billedet, hverken forsømmelse eller brud, og Sven Aggesen og Saxo, der får en desertering ud af det, om end straffen

behændigt nedsættes til de kendte tre- og fyrremarksbøder.⁷ Med mindre man vil gå ind for Sven Aggesens version af begivenhedsforløbet: at Knud var hos flåden, men blev kaldt til Slesvig, til fordel for Odenslitteraturens: at han lod sig opholde i Slesvig, medens flåden lå og ventede i Limfjorden – og det har jeg ikke kunnet finde argumenter for – må man altså konkludere, at ingen af disse kilder giver os den ubesmykkede sandhed om årsagen til Knuds død.

Malmros mener, at man ikke kan komme uden om Sven Aggesen, hvis man vil have forbindelse mellem flåde-opbud og oprør, og hun anser det vist for et skoleeksempel på min vilkårlige plukken fra kilderne efter forgodtbefindende. Jeg ser intet til hinder for at overveje, om forbindelsen kunne være en anden end den af Sven hævdede, om der for eksempel kunne være tale om den ledingsforsømmelse, vi møder i Knuds diplom fra året før, snarere end det ledingsbrud, som Sven kun får frem ved at manipulere Knud fra Slesvig op i Limfjorden til flåden.⁸ Jeg har derfor vendt mig til Roskildekrønikens bud på årsagen til folkets vrede. Den er dog en god generation nærmere begivenhederne end Saxo og Sven, og selv om mine forgængere på feltet har opgivet at få noget fornuftigt ud af dens *nefgiald*, er det vel en god grund til at gøre et forsøg, at det, som de fik ud af Svens og Saxos ledingsbøder, ikke er holdbart.

I sin korte og bemærkelsesværdigt usentimentale redegørelse for Knuds gerning siger denne kilde, at »da han ved en ny og uhørt lov tvang folket til at betale en skat, som vort folk kalder 'nefgiald', blev han fordrevet fra Jylland til Fyn, og med stor anger i hjertet léd han martyrdøden i Odense, foran alteret i Sankt Alban martyrs kirke ...«.⁹

Hvad en 'nefgiald' var for noget, og i hvilken forbindelse den opkrævedes, det ved vi ganske rigtigt ikke. Begrebet

optræder kun et par gange i langt senere kilder, og heller ikke her er dets karakter og funktion klar. Derfor er det vanskeligt at skaffe noget grundlag, hvorpå man kunne overveje »den mulighed, at Knuds *nefgiald* kunne være en verdslig indtægt uden sammenhæng med andre institutioner.« (Malmros s. 347).¹⁰ Når vi imidlertid ved, at Knud, som gavebrevet lader forstå, havde rejst et krav på en ledingsydelse af befolkningen, som, hvis mine undersøgelser af analoge foreteelser i England og Frankrig har bragt om ikke »beviser«, så dog brugbare holdepunkter frem, må have indebåret, at han krævede enten faktisk leding af dem eller et bidrag til krigsførelsen, en afløsning, som stod i et vist forhold til udgifterne ved at deltage, og når vi, trods de berettende kilders krumspring for at skjule den rette sammenhæng, har grund til at formode, at der kunne være en sammenhæng mellem dette ledingskrav, begivenhederne i Limfjorden og Knuds død, så forekommer det legitimt og nærmest uomgængeligt, og absolut ikke nogen vilkårlig udnyttelse af Sven Aggesøn, at undersøge, om Roskildekrønikens 'nefgiald' kunne rumme en nøgle til forståelse. Jeg vil ikke påstå, at jeg har bevist noget som helst. Så langt kan man sjældent komme i denne branche, men plausible hypoteser har også eksistensberettigelse. Man kan mene, at jeg er for sangvinsk, når jeg hævder at have sandsynliggjort en sammenhæng: jeg mener i hvert fald at have præsteret en forklaring, der indbefatter flere kilder end tidligere forklaringer, uden at jeg vil beskyldes for kildeharmonisering. Og jeg har netop ikke gjort det ved at gøre et vilkårligt udvalg fra kilder, som jeg ellers forkaster, men på andet grundlag.

Malmros hævder, at 'nefgiald' ikke kan svare til den *lethang withe*, som optræder i et privilegium fra kong Niels til munkene ved Sankt Knud i Odense;

'nefgiald' var uhørt for Roskildekrøniken, men det var *lethang withe* ikke, siger hun (s. 349). I Roskilde havde man helt sikkert i mellemtiden, som det fremgår af mindetavlen for Helge i domkirken, gjort ubehagelige erfaringer med den kongelige rets åg, men der kan vel ikke være nogen tvivl om, at hvad Roskildekronikøren mener er, at 'nefgiald' var uhørt for de jyder, som i 1086 blev så vrede over den, ikke for ham selv i Roskilde et halvt århundrede senere? Vi står altså med et diplom, der ved sin formulering lader formode, at ledingskravet er nyt – eller, som jeg skriver, man var i hvert fald ikke i vane med at formulere det (s. 147) – og med en påstand om, at det var indførelsen af en ny og uhørt byrde, der førte til Knuds endeligt. Jeg undersøger derpå mulighederne for, at den nye ledingsbyrde i diplommet kunne være samme fænomen som Roskildekrønikens uhørte 'nefgiald'. Det står mig helt klart, at jeg ikke har præsteret noget bevis, kun nogle momenter, der taler derfor. Længere kan man ikke komme, men det er en historikers opgave at undersøge, hvor langt kilderne rækker i besvarelsen af de spørgsmål, han har stillet sig, og gøre rede derfor. Jeg lægger ikke skjul på, at isen er tynd, men hvor den er tyk, og hvor den er tynd, finder man kun ud af ved at undersøge den.

Poul Skaaning har, modsat Rikke Malmros, ikke fundet nogen tese i mit arbejde og finder det i det hele taget vanskeligt at fastslå, hvad jeg egentlig mener. Jeg skal overlade til læserne selv at bedømme, om mit arbejde har en tese eller ej, men det rummer i al fald en argumentation for, at hvis man vil tale om leding i vikingetiden, så var det en anden leding end den fra landskabslovene kendte. Skaaning er ved nærlæsning af min tekst kommet frem til, at jeg anerkender eksistensen af en leding i vikin-

getiden – og så må vi jo, slutter han, tale om landskabslovenes leding: så kan vi tale om skipænen og herreder og alt, hvad dertil hører. Alligevel ender det med, at Skaaning bebrejder *mig*, at jeg »kun anerkender den leding, der bliver beskrevet i Jyske Lov, som autentisk«. »Men vikingetiden har samme ret som andre perioder til at blive bedømt på sine egne præmisser og efter sine egne kilder, bl.a. også de arkæologiske«, hedder det videre. Det er meget præcist, hvad jeg gør i min afhandling, og lige så præcist, hvad Skaaning ikke gør. Jeg henviser til side 112f, hvor jeg efter en diskussion af de store offentlige arbejder i Harald Blåtands tid, der må have indebåret »ekstraordinære krav til befolkningen«, drøfter spørgsmålet, om man på det grundlag kan antage, at Harald rådede over en ledingsordning: »Det kommer helt an på hvilken ledingsordning, vi derved forstår. For det er givet, at Harald Blåtand må have haft god kontrol med sine undersåtter og uden tvivl har kunnet opbyde dem til krigsformål, så hvis man ved en ledingsordning blot forstår, at Harald har kunnet opbyde landets høvdinge til at møde med deres folk, så har Harald Blåtand givetvis ikke haft mindre leding end Godfred og Horik. Hvis man derimod ved leding forstår en ordning, hvorefter hver enkelt høvding, eller endog hver enkelt bonde, var pålignet en ydelse, der stod i forhold til hans materielle ressourcer, som der var foretaget en opgørelse af, så rækker grundlaget ikke.« Hverken Haralds byggerier eller Kanhavekanalen og det ældste Danevirke har altså overbevist mig om ledingens eksistens i den traditionelle forstand med skipænen og havner, 16 ugers tjenesteplygt etc., men nok om, at nogle konger i vikingetiden var i stand til at organisere deres rigers ressourcer både til krigstog og til militære anlægsarbejder, måske også til andre arbejder. Jeg kan ikke se så klart som

Skaaning, at byggeriet af Ravning Enge broen har krævet ikke blot organisation, men en ledingsorganisation.¹¹

Jeg mangler også Skaanings evne til at klare sig, hvor kilderne svigter. Han bebrejder mig som en af de største svagheder i denne del af mit arbejde, at jeg »end ikke strejfer begrebet bol«. Et opslag i registret ville have vist ham det modsatte. Måske har han til gengæld ret i sin påstand, at »man kan ikke for alvor diskutere vikingetidens byrdefordeling uden en klar definition af bolet«. Jeg ved ikke, om Skaaning har en sådan; jeg har netop henvist til litteratur, der viser vanskelighederne ved at nå frem til en klar forståelse af bolet, dets funktion og datering. Skaaning kan imidlertid klare sig uden. Han ved, at byrderne i vikingetiden var »fordelt mellem bønder, som gjorde krigstjeneste, og dem, som blot leverede proviant til skibsbesætningen«, thi »Alt andet er umuligt«! Ja, hvad skal vi egentlig med kilder, hvis vi kan finde ud af det hele uden?¹²

Skaaning finder det også kritisabelt, at jeg ikke har beskæftiget mig mere med herredet, end tilfældet er. Her rammer han nok et punkt, hvor flere vil være tilbøjelige til at give ham ret; den gamle forestilling om herrederne som skibskredse er jo vanskelig at komme bort fra, når man for eksempel ser et kort over Fyns herredsgrenser. Alle har de jo adgang eller grænse til havet. Aksel E. Christensen tog problemet op for snart tredive år siden i sin *Vikingetidens Danmark*, og efter min opfattelse er der ikke kommet nye momenter i sagen siden. Det må derfor stå fast, at vi ikke kan føre hverken bol eller herred tilbage i den egentlige vikingetid, den skal strækkes langt, for at vi kan få dem ind i dens sidste årtier. Her ligger en væsentlig grund til, at jeg ikke har kastet mig ud i de spekulationer, som Skaaning foreslår mig på grundlag af de flåder på 200 skibe, som de frankiske rigsannaler

omtaler under 810 og 815.¹³ Skaaning mener, at jeg ikke har været opmærksom på det samarbejde mellem sprogfolk og arkæologer, som skulle have ført til »opsigtsvækkende resultater, der er beskrevet i *Atlas over Fyns kyst*.« Nu kender jeg udmærket disse forskere og taler ofte med flere af dem. Når jeg ikke er gået ind i deres problemkreds eller har udnyttet deres resultater, skyldes det, at jeg opfatter dem anderledes, end Skaaning, og i et vist omfang de selv, gør. Jeg har den opfattelse, at der skal mere til end et skib, og mere end et krigsskib, for at gøre en leding i landskabslovenes forstand. Man har haft skibe og sejlet i dem, og man har haft steder at opbevare dem om vinteren, enten man har splejset til dem efter *Jyske Lovs* regler eller man har tilvejebragt dem på helt privat basis. Der er ingen direkte forbindelse mellem arkæologien og landskabslovene. Det forklarer jeg ganske indgående med udgangspunkt i Skuldelev 5, og enten Skaaning kan se det eller ej, er det altså den forbindelse, han vil have mig til alligevel at anerkende, når han vil overbevise mig om, at her foreligger »landvindinger, som i høj grad bekræfter søledingens eksistens og herredets betydning«. ¹⁴

Der ligger i dette ikke andet end en gentagelse af gamle formodninger og elementær uvilje mod at forholde sig til en argumentation, der trækker tæppet bort under dem. Da denne holdning er udbredt, er det måske alligevel på tide, at vi får taget herredet op til fornyet undersøgelse. Den måtte tage udgangspunkt i litteratur som Vibeke Dalberg og John Kousgård Sørensen, *Stednavneforskning* 2 (1979) og Kousgård Sørensen, »Toponymic Evidence for Administrative Divisions in Denmark in the Viking Age«, *The Vikings. Proceedings of the Symposium of the Faculty of Arts of Uppsala University June 6-9, 1977*, ed. Thorsten Andersson and Karl

Inge Sandred (1978), s. 133-141, hvor Kousgård i alt væsentligt støtter Aksel E. Christensen. Men det er en så vanskelig opgave at belyse herredets datering og funktion ud over, hvad disse forskere har formået, at en opfordring til at påtage sig den næsten kun kan opfattes som diabolsk.¹⁵

Såvel bol som herred hører hjemme i det problemkompleks, der vedrører kongemagtens udstrækning og mulighederne for eksistensen af en centraladministration i Danmark, og både Malmros og Skaaning mener, at jeg går ind for, eller går ud fra, en svag og magtesløs kongemagt i Arupsk forstand til forskel fra den stærke og velorganiserede kongemagt, som Aksel E. Christensen blev tilhænger af i sine senere arbejder. Det turde fremgå af ovenstående, at dette er en forkert udlægning af mit standpunkt. Det er almindeligt at forestille sig kongemagtens vækst som et retlinet fænomen: fra en svag begyndelse mod en stadig stærkere konge med stadig større kontrol med samfundet. I virkeligheden tegner udviklingen en kurve med store udsving. En mægtig vikingekonge kunne skaffe sig udstrakt kontrol med samfundet og spænde dets ressourcer for sin vogn, således at høvdingene måtte kæmpe hans krige, ikke deres egne, og arbejdskraft kunne mobiliseres til byggeforetagender af fælles, eller i hvert fald kongelig, interesse. Det berode imidlertid på kongens personlige talent, ikke på noget etableret statsapparat, som kunne fungere videre under evneløse regenter. Vi ser derfor i vikingetiden både konger, som svarede til Arups opfattelse af dem, og konger, som fuldt levede op til Aksel E. Christensens opfattelse. Der er ingen tvivl om, at stærke vikingetidskonger, som Harald Blåtand og Sven Tveskæg, måske også Godfred og Horik den Ældre, har kunnet udøve en kontrol med samfundets ressourcer, som ikke gav

Valdemarernes noget efter,¹⁶ men det er også klart, at det under udygtige eller uheldige regenter kunne falde helt fra hinanden, som det må være sket i perioden omkring 900, sikkert igen i Sven Estridsens første år og påny under borgerkrigene efter 1131.

Danmark har næppe i denne henseende adskilt sig så meget fra England og Frankrig, som Malmros lægger op til (s. 345). Institutioner er jo normer. Det er ikke nok, at de er der, de skal også virke i praksis. Hvor officielt definerede embeder og funktioner de engelske ealdormen end havde, så fik de dem næsten altid, fordi de var selvskrevne dertil i kraft af deres slægts egen magt og position. Embedet var det sekundære, og det kom også her an på den enkelte konges magt og evner, om stormændene brugte deres magt og ressourcer til fællesskabets eller egen fordel. Det viser for eksempel et nærmere studium af kong Æthelred den Rådvildes regering i England. Og hvor ringe en garanti de karolingiske hertuger og grevers officielt definerede embeder og funktioner var for deres lydighed, fremgår vel bedst af, at Karl den Store beskæftigede et antal *missi* for at holde netop hertuger og grever i ørerne. Sådanne kender vi ikke til i samtidens Danmark, og i England sendte kongen også hellere et antal hirdmænd ud for at hævde centralmagten.

I 1300-tallet faldt kongemagten i Danmark igen helt fra hinanden, men på dette tidspunkt havde der tilsyneladende udviklet sig en fast fornemmelse af, hvad der hørte sammen som Danmark. Den fandtes ikke i vikingetiden, og spørgsmålet er, hvornår den egentlig satte sig igennem? – Jeg kan ikke svare på det for nærværende, men jeg mener at have ydet et bidrag til svaret ved at vise, som jeg uanset Rikke Malmros' og Poul Skaanings indvendinger mener at have gjort, at ledingen i den skikkelse, der har indbragt den betegnelsen vor

ældste form for centraladministration,¹⁷ næppe er ældre end 1170, og at man forud for dette tidspunkt, når man anvendte begrebet leding, må have forstået det med et andet indhold – og det nærmest en samling af landets stormænd og høvdinge med deres private styrker og deres private skibe.

1. Det er mig ikke helt klart, hvor utryg jeg bør være ved udtrykket »personlig«: Skal det mon antyde, at min tolkning er hentet ud af mit eget hoved mere end af kilderne?
2. »Danish Military Organisation«, *The Battle of Maldon: Fiction and Fact*, ed. Janet Cooper (London 1993), s. 109-126.
3. Man må vel i virkeligheden forestille sig, at det i vidt omfang er de samme skibe, der er anvendt i begge former for leding. Der var jo ingen grund til at bygge en stor mængde nye skibe, men hvis ejerne nu stillede deres skibe til rådighed for et offentligt formål, kunne de kræve leje for dem. Man måtte formodentlig også benytte de erfarne skibsførere, der fandtes, så styresmændene har med stor sandsynlighed været de samme. Den væsentlige nydannelse har ligget i finansieringen, og naturligvis har også bemanningen involveret mange, som ikke tidligere deltog i nogen form for leding. Erfaring med sejlads i vikingeskibe siger mig, at en forholdsvis lille 'professionel' besætning udmærket kan sejle et skib med en bunke landkrabber ved årene. De fleste lærer hurtigt at ro i takt og at springe til den rigtige side for at bøffe.
4. *Ledung och frälse. Studier och orientering över danska samfundsförhållanden under äldre medeltid* (Lund 1934).
5. Når Skaaning opfatter kapitlerne 2-4 som del af »vikingetidsafsnittet«, må jeg med beklagelse konstatere, at jeg ikke har fået min hensigt med dem klargjort tilstrækkelig tydeligt for alle læsere.
6. *Saxo. Kritiska undersökningar i Danmarks historia från Sven Estridsens död till Knut VI*. (Lund 1915).
7. Malmros tillægger mig, så vidt jeg kan se (s. 345), den opfattelse, at disse bøder skulle være indført i 1170; jeg mener

- ikke nogetsteds at have fremsat en påstand herom.
8. Malmros har næppe tænkt det på den måde, men i virkeligheden slår hun mig her oven i hovedet med det synspunkt, at *quod non est in actis, non erat in mundo*. Jeg kan ikke bøje mig for det; det væsentlige findes ofte mellem linjerne, ikke i dem.
 9. *Roskildekrøniken*, oversat og kommenteret af Michael H. Gelting (Højbjerg 1979), s. 21.
 10. At *nefgiald* skulle kunne være en kirkelig afgift i Norge, Sverige og Finland i de langt senere tider, hvor den er belagt, finder jeg ikke væsentligt at overveje. Erik Lönnroth har en exkurs derom i sin *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige* (Göteborg 1940), men kunne ikke forelægge noget at bygge videre på. Muligheden for, at den kunne være en form for tiende, har jeg drøftet i relation til den ældste overlevering, hvor Steenstrup lagde vægt på det religiøse aspekt af Snorres oplysning, medens jeg fremhæver det militære som en lige så god mulighed (s. 158-159).
 11. Jeg har i *Historisk Tidsskrift* 92 og 93 taget stilling til Skaanings teorier om Ravning Enge i øvrigt. Da de ikke ledsages af bedre argumenter her, er der ingen grund til at tage diskussionen op påny.
 12. Skaanings indlæg holder ikke det mindstemål, der sædvanligvis kræves for adgang til et videnskabeligt tidsskrifts spalter – men måske det er et teoretisk studie værd, om han i virkeligheden er den førende og første rigtige postmodernist blandt danske historikere?
 13. Hvad ville Skaaning i øvrigt stille op med den flåde på 600 skibe, som Horik den Ældre ifølge *Annales Bertiniani* sendte mod Hamborg i 845? – eller med de 700 skibe, fraset de små, der ifølge Abbo af St. Quentin deltog i belejringen af Paris fyre år senere? Som et afskrækkende eksempel på hvad spekulationer over tal kan føre til, hævder Svend Aakjærs bidrag til *Festskrift til Kr. Erslev* (København 1927) sig stadig smukt, men ingenlunde alene; han er distanceret med mange længder af L.E. Fauerholdt Jensen, jf. min anmeldelse af hans *Vikingerne Danmark* (Aalborg 1993) i *Historisk Tidsskrift* 93, s. 429-432.
 14. Se for eksempel *Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingetid og middelalder*, red. Ole Crumlin-Pedersen m.fl. (Odense 1996), s. 189.
 15. Til yderligere advarsel om faldgruberne på dette område kan henvises til Alexander Callander Murray, »From Roman to Frankish Gaul: 'Centenarii' and 'centenae' in the administration of the Merovingian Kingdom«, *Traditio* 44 (1988), s. 59-60, hvor det vises, at hundredet, der navnlig i Sverige har været inddraget i herredsdiskussionen som en urgermansk forgænger, ikke er det mindste germansk, men romersk. Det udsætter tidspunktet for dets 'indvandring' i Norden nogle århundreder.
 16. Hvis man vil bruge encomiasten, kan man også hos ham læse, at en faktor i hærens samling var frygten for kongens vrede. Når en mægtig konge opfordrede landets høvdinge til at følge ham i krig, var det et tilbud af den slags, man ikke kunne sige nej til. Citeret i *Lið, leding og landeværn*, s. 114-115.
 17. Inge Skovgaard-Petersen, »Vikingerne i den nyere forskning«, *Historisk Tidsskrift* 12. række bind 5 (1971), s. 651-721, se s. 709.

Helgdagsreduktionen

Av Göran Malmstedt

I *Historie* 1996:2 recenseras min avhandling *Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500-1800* (Göteborg 1994) av cand. mag. Jürgen Beyer. Det är en märklig recension. Dels undanhåller Beyer relevanta upplysningar om avhandlingens syfte och innehåll, dels argumenterar han med antydningar, begreppsglidningar och vilseledande resonemang.

Recensionens avslutning är magnifik i sitt slag. Det heter där att jag skulle ha utelämnat viktiga delar av sekundärlitteraturen, ignorerat möjliga källor samt återgivit helgdagarnas historia felaktigt. Därför, förkunnar Beyer, ser han »ingen anledning til at diskutere forfatterens teser om de årsager, der skulle have ledt til 'helligdagsreduktionen' eller til modstand imod den.«

Innan jag tar mig an förkastelsedommen över min historieskrivning, vill jag först diskutera innebörden av de avslutande raderna i citatet ovan. De frågor som Beyer där säger att han inte kan se någon anledning att diskutera, spelar en framträdande roll i min undersökning. Det är i själva verket så, att två av avhandlingens fyra delar utgår från dessa frågor. Konsekvensen av Beyers arroganta hållning blir att han i recensionen inte nämner något om de två aktuella delarna, d.v.s. del 3 och 4 i avhandlingen.

På så sätt förmedlar Beyer en skev bild. Flera centrala kapitel, som bl. a. behandlar naturuppfattningens betydelse

för helgdagsfirandet, officiella och folkliga föreställningar om Guds vergällning samt statsmaktens och allmogens inställning till helgdagsfirandet blir osynliga. Samma öde drabbar övergripande frågeställningar som bl. a. berör relationen mellan stat/kyrka och folklig kultur i nya tidens Sverige. På annat håll har just dessa områden lyfts fram när avhandlingen recenserats. Beyer har däremot valt att blunda. Det förvånar mig, då jag har förstått att han själv är intresserad av folklig religiositet under den aktuella perioden (se Beyers bidrag i *Tiden och historien i 1990-talets kulturforskning*, Red. A. Gustavsson, Uppsala 1994).

Nu är det inte sådana ämnen som Beyer vill diskutera. I stället anlägger han i recensionen ett mera traditionellt kyrkohistoriskt perspektiv. Som framgick ovan är han inte nådig i sin dom över min redogörelse för helgdagsfirandets utveckling. Det bör dock påpekas att han då i första hand siktar in sig på del 2 i avhandlingen. Hans argument för att jag där har fel är ingalunda välgrundade.

Enligt Beyer »ser det ud, som om omfanget af alvorligt helligholdt tid først nåede sit højdepunkt omkring 1700«. Jag tycker det mera ser ut som om Beyer här försöker blanda bort korten, då han vill inskränka betydelsen av helgdag till »alvorligt helligholdt tid«. Förvisso är jag medveten om att kyrka och statsmakt under nya tiden ville att sön- och helgdagar skulle firas med större allvar och att »tiden till forlystelser« skulle inskrän-

kas. Detta är något som behandlas ingående i avhandlingen, och det motsäger inte på något sätt min tes om hur antalet arbetsfria helgdagar reducerades under nya tiden. Beyer antyder dessutom i detta sammanhang att helgdagsreduktionen skulle ha motverkats av att det tillkom nya helgdagar. Ändå kan han inte ge ett enda exempel på en nytillkommen helgdag som inte är medräknad i avhandlingen.

När Beyer kritiserar mig för att ha negligerat källmaterial faller han i viss mån på eget grepp. Om man vill döma ut en avhandling som behandlar en tidsperiod som omfattar ca. 400 år, är det knappast svårt att peka på »möjliga källor« som författaren kunde ha brukat. Man kunde dock förvänta sig att recensenten i sådana fall också omtalade hur de föreslagna källorna skulle påverkat undersökningens resultat. Det hade också varit hedervärt om Beyer hade givit en korrekt presentation av det källmaterial som används i avhandlingen. I recensionen räknar han upp de källor som jag »i hovedsagen« har använt. Märkligt nog nämner han då inget om böndagsplakaten, som utgör en av de mest omfattande och centrala källserierna som åberopas i avhandlingen. Därmed lyckas Beyer också undvika att beröra min undersökning av innehållet i svenska böndagsplakat under perioden 1612-1772, som utgör en viktig grund för bl. a. del 3 i avhandlingen.

Slutligen vill jag också ta upp Beyers påståenden om sekundärlitteraturen. I slutklämmen på recensionen tar han till stora ord och hävdar att jag har utelämnat viktiga delar av sekundärlitteraturen. Det enda exempel han ger på annan litteratur är emellertid ett tyskt verk från 1937-44. Han hävdar dock aldrig att detta verk skulle ge en annan bild av helgdagsfirandets utveckling i Tyskland, än den som förmedlas av de arbeten som jag åberopat.

Det allvarligaste tilltaget gör sig Beyer emellertid skyldig till när han tar upp relationen mellan min avhandling och kyrkohistorikern Gustaf Lindbergs bok *Kyrkans heliga år*, utgiven 1937. Beyer citerar ett längre stycke, där jag anger att Lindberg ägnar ett trettiotal sidor åt kyrkoårets utveckling under reformationstiden och att Lindbergs redogörelse för helgdagsreduktionens förlopp under 1600- och 1700-talen är mera kortfattad. Därefter hävdar Beyer att den »del af Lindbergs arbejde, der behandler Sverige i tiden fra ca. 1500 til 1800, fylder siderne 291-525 og er dermed omtrent lige så omfattende som Malmstedts fremstilling. Det viser sig også, at Malmstedts arbejde for store deles vedkommende er afhængigt af Lindberg« (s. 408).

Läsaren kan här lätt få intrycket att min avhandling tenderar att vara ett plagiat och att jag dessutom skulle givit felaktiga uppgifter om innehållet i Lindbergs bok. Detta intryck får näring av att Beyer förmedlar en snedvriden bild av innehållet i min avhandling, samtidigt som han inte ger läsarna andra upplysningar om innehållet i Lindbergs arbete än det ovan citerade sidantalet. Eftersom Beyers framställning här blir grovt missledande vill jag framhålla följande fakta.

De uppgifter jag ger om hur många sidor Lindberg ägnar åt helgdagsreduktionens förlopp under 1500-, 1600- och 1700-talen stämmer naturligtvis. Innehållet på de aktuella sidorna hos Lindberg skiljer sig självfallet också från innehållet i motsvarande avsnitt av min bok, bl. a. beroende på olikheter i perspektiv och frågeställningar. Relationen till tidigare forskning om det svenska kyrkoåret diskuteras för övrigt i det avsnitt där Beyer har hämtat sitt citat (s. 9 ff). Hans selektiva läsning har tydligen sållat bort det. Andra recensenter har inte missat skillnaderna. Sålunda

framhåller t. ex. *Kyrkohistorisk Årsskrifts* recensent att jag »i jämförelse med tidigare t. ex. praktisk teologisk forskning, anlagt nya perspektiv, som visat sig vara mycket fruktbara« (*Kyrkohistorisk Årsskrift* 1995, s. 221).

Jag försöker dessutom ingalunda för-ringa Lindbergs arbete, vilket Beyer antyder. I presentationen av tidigare forskning om det svenska kyrkoårets utveckling framhåller jag att Lindberg tillhör de få svenska kyrkohistoriker som tidigare har behandlat »förändringar i helgdagsfirandet under hela den period som skall undersökas i min avhandling«. *Kyrkans heliga år* betecknar jag som »det viktigaste verket« i detta sammanhang (s. 9). Naturligtvis omtalar jag ock-

så både i huvudtext och i noter när framställningen bygger på eller avviker från Lindberg och annan tidigare forskning om kyrkoårets utveckling. Detta är dock främst aktuellt i avhandlingens två första delar. Det finns med andra ord inget fog för Beyers förstuckna anklagelser. Det är väl därför han inte vågar tala klartext, utan gömmer sig bakom insinuanta formuleringar.

Listan över missgrepp kunde göras längre, men det är inte meningsfullt att diskutera alla detaljer i den vrångebild av avhandlingen som Jürgen Beyer förmedlar. Man kan i stället fråga sig varför han inte kan hålla sig till elementära spelregler för en seriös vetenskaplig diskussion. Jag vet inte svaret.

Helligdagenses bølgegang

Af Jürgen Beyer

Indledningsvis vil jeg gerne gøre opmærksom på, at redaktionen bad mig om at forkorte min anmeldelse af Göran Malmstedts bog med en fjerdedel. Jeg valgte selv, hvad der skulle udelades, men det viser sig nu desværre, at disse passager indeholdt nogle af de informationer, som Malmstedt efterlyser.¹

Han skriver, at jeg argumenterer med »antydninger« og »begreppsglidninger«, og at jeg ikke »vågar tala klartext, utan gömmer [m]ig bakom insinuante formuleringar«. Som eneste eksempel anfører han følgende citat: »Den del af Lindbergs arbejde, der behandler Sverige i tiden fra ca. 1500 til 1800, fylder siderne 291-525, og er dermed omtrent ligeså omfattende som Malmstedts fremstilling. Det viser sig også, at Malmstedts arbejde for store deles vedkom-

mende er afhængigt af Lindberg.« Malmstedt påstår, at jeg beskylder ham for plagiat, eller, som han udtrykker sig: »Läsaren kan här lätt få intrycket att min avhandling tenderar att vara ett plagiat«. Jeg har to bemærkninger til Malmstedts læsning af citatet fra anmeldelsen:

1. sprogligt: »afhængig« betyder i tekst- og kildekritisk terminologi ikke, at B ordret gengiver A, men at B er bygget på oplysninger hentet fra A. Selve fremstillingen kan være meget afvigende. Min pointe var, at bogen over lange passager ikke indeholder noget nyt.

2. bibliometrisk: Senantikken og middelalderen (s. 15-352) fylder 60 % af Lindbergs bog (regnet endda uden register og indholdsfortegnelse), ikke to tredjedele, som Malmstedt angiver. Når

Malmstedt skriver, at hans oplysninger »om hur många sidor Lindberg ägnar åt helgdagsreduktionens förlopp under 1500-, 1600- och 1700-talet stämmer naturligtvis«, siterer han åbenbart på Lindbergs kapitel »Den senare utvecklingen« (s. 433-447), der behandler udviklingen af helligdagens antal. De andre kapitler på s. 291-525 behandler samme periode og område som Malmstedt, f.eks. det svenske middelalderlige kalendarium, synet på søndagen, bededagsforordninger osv. – alt sammen emner i Malmstedts bog. Mine oplysninger i anmeldelsen var korrekte. Ved at slå op hos Lindberg kan læseren danne sig sit eget billede af Malmstedts formuleringsteknik.

Malmstedt efterlyser eksempler på nye helligdage efter reformationen, »som inte är medräknad i avhandlingen«. Her tænker han vel på de fire kalendarier på s. 18f., 48f., 68f. og 142f. Malmstedt må have en rent kvantitativ forståelse af helligdag: Eneste kriterium er, om dagen er arbejdsfri eller ej. Kvalitative betragtninger om, at helligdagen har skiftet karakter eller intensitet, indgår ikke i hans ræsonnement; i øvrigt heller ikke overvejelser om arbejdsdagens længde. I en fodnote (s. 100f., note 74), men ikke andre steder i afhandlingen, nævner Malmstedt, at der tilkom yderlige bededage og taksigelsesdage ved slutningen af *stormaktstiden*. Som jeg påpegede i anmeldelsen, er det i denne periode, omkring 1700, at omfanget af alvorligt helligholdt tid synes at have nået sit højdepunkt. Dette understøttes af Rainer Brünings, af Malmstedt desværre oversete, grundige undersøgelse *Herrschaft und Öffentlichkeit in den Herzogtümern Bremen und Verden unter der Regierung Karls XII. von Schweden 1697-1712* (Stade 1992). Den viser, hvordan staten anordnede helligdage, og hvordan befolkningen reagerede på dem. Befolkningen i dette tilfælde var godt nok tysk, men forord-

ningerne var de samme som i Sverige. Ud over bededage fandtes der bedetimer. Desuden blev der udlyst sørgehøj-tider ved dødsfald i den kongelige familie. Disse havde vidtrækkende konsekvenser: Kirkerne blev klædt ud i sort, klokkeringningen og musik til verdslige fester blev forbudt i flere uger eller måneder.

Nye helligdage tilkom også i det katolske kirkeår, endda efter året 1800.² I det hele taget har det siden Tridentinerkonciliet (1545-1563) været præget af to divergerende tendenser: forsøg på koncentration på kristusfesterne (inkl. søndagen) og indførelsen af nye devotionsformer med tilhørende fester.

Malmstedt forventer, at jeg redegør for, »hur de föreslagna källorna skulle påverkat undersökningens resultat«. Nu har redaktionen ikke givet mig plads til at nyskrive Malmstedts afhandling i dette hæfte, derfor kan jeg kun kort skitsere én kildegruppe, nemlig himmelbrevene. Der findes forskellige typer, men de fleste indeholder en streng formaning – direkte sendt fra himmelen – om at helligholde søndagen. Der findes adskillige afskrifter bevaret,³ også fra ulærde kredse, altså fra netop den gruppe af befolkningen, som Malmstedt er mest interesseret i. Hans behandling af synet på søndagen kunne ved hjælp af denne kildegruppe være blevet betydeligt nuanceret.

Malmstedts kommentar til min bemærkning om, at han ikke har benyttet tysk sekundærlitteratur fra efter 1939, er grotesk. Han kan kun skrive således, hvis han ikke har gjort sig umagen at blade i den af mig anførte litteratur. At hans kendskab til udenlandsk sekundærlitteratur er begrænset, behøver ikke nødvendigvis være til skade for en bog om svensk historie, men det bliver pinligt, når Malmstedt ellers betoner sit europæiske perspektiv (s. 3, 10, 161 og passim).

Alt for tit støtter Malmstedt sig på den ofte unøjagtige sekundærlitteratur, og altid, når kilden er på latin, f.eks. på s. 157f., hvor han diskuterer en pavebulle fra 1642 (*Universa per orbem*). I en lang note refererer han (delvis fejlagtigt) indbyrdes modsigende oplysninger om bullen i to værker fra 1911 og 1914,⁴ uden at afgøre, hvem der har ret. Han kunne have bragt forskningen videre på meget mindre plads ved at gå *ad fontem*⁵ og konkludere, at 38 helligdage (inkl. tre, som altid falder på en søndag) blev bevaret, og at begge forfatters lister over helligdage indeholder fejl. I brødteksten skriver han: »På de resterende gamla helgdagarna var det fortsättningsvis tillåtet att arbeta efter mäsan.« Dette må anses som Malmstedts eget bidrag til udforskningen af denne pavebulle,⁶ fordi oplysningen ikke findes i den anførte litteratur – og heller ikke i bullen selv.

Uanset om man bedriver »traditionel kirkehistorie« eller historisk antropologi, må den empiriske basis være solid, inden man kan bygge en meningsfuld analyse på den. Da forudsætningerne ikke er til stede, er det overflødigt at diskutere delene 3 og 4. *Ex falso quodlibet*.

I al korthed vil jeg sige nogle ord om Malmstedts omtale af afhandlingens del 3 og 4 i sit genmæle. Det er rigtigt, at jeg ikke har anvendt ordet »bøndagsplakaten«, til gengæld har jeg i omtalen af kilderne nævnt forordninger. Det er også rigtigt, at Malmstedt bruger mange sider på bededagsforordningerne, dog har disse næppe været ukendte for forskningen.⁷ Hans analyse af dem påpeger med rette noget, som der er enighed om i forskningen, nemlig at man regnede med Guds indgreb i naturen som straf eller velsignelse, men Malmstedt lægger ikke nok vægt på bod og omvendelse.

Malmstedt citerer rosende ord fra an-

meldelsen af sin bog i *Kyrkohistorisk Årsskrift* 95 (1995). Dem må anmelderen selvfølgelig stå for; men jeg spørger mig selv, om redaktionen for *Kyrkohistorisk Årsskrift* fulgte de »elementära spelregler för en seriös vetenskaplig diskussion« ved at overlade anmeldelsen til en mand, som takkes for hjælp i den anmeldte afhandlings forord? Min bedømmelse af bogen kan bedst sammenfattes med en aforisme, som her skal gengives i dens tyske form: »Dieses Buch enthält viel Neues und viel Gutes, doch leider ist das Gute nicht neu und das Neue nicht gut.«⁸

Hvis dette ikke er »klartext« nok, kan jeg kun gentage, hvad jeg skrev tidligere: Bogen giver et forkert billede af helligdagens udvikling, den ignorerer vigtige dele af sekundærlitteraturen og kildematerialet, den siger ikke noget egentligt nyt af værdi, og dens forfatter giver indtryk af at mangle sproglige forudsætninger for at behandle sit forskningsområde. Hvis han publicerer et stykke lødig historisk forskning, vil det være muligt at føre en seriøs videnskabelig diskussion med ham.

1. Anmeldelsen vil nu blive trykt i sin oprindelige form i *Svenskt Gudstjänstliv* 72 (1997).
2. A. Adam: *Das Kirchenjahr mitfeiern*, Freiburg 1979-80, s. 144-146, 169f., 172-182, 189f., 204f.; H. Auf der Mauer: *Feiern im Rhythmus der Zeit I: Herrenfeste in Woche und Jahr*, Regensburg 1983, s. 194f., 207-210, 217f.; K.-H. Bieritz: *Das Kirchenjahr*, München 1987, s. 149f., 154, 186f., 211, 214, 234, 236-238; M. Augé et al.: *L'anno liturgico*, Genua 1988, s. 226f., 236.
3. Uppsala Universitetsbibliotek, Mss. F 257 Fol.; F 276; K 38; Nordin 18 Fol., f. 136r-145v; T 142z; X 299x; E. Linderholm: »Ett himlabrev från Karl XI:s dagar«, *Ungdomens julrosor* 2 (1913), s. 10f. Himmelsbreve kendes også fra andre tider og lande (R. Schenda: »Brief«, *En-*

- zyklopädie des Märchens, bd. 2, Berlin og New York 1977-79, sp. 784-789).
4. Da bøgerne i litteraturfortegnelsen opføres med talrige fejl, skal de her citeres korrekt: K.A.H. Kellner: *Heortologie oder die geschichtliche Entwicklung des Kirchenjahres und der Heiligenfeste von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, 3. Aufl., Freiburg 1911; E. Eisentraut: *Die Feier der Sonn- und Festtage seit dem letzten Jahrhundert des Mittelalters*, Würzburg 1914. I øvrigt står mange titler i litteraturfortegnelsen ikke på deres alfabetisk korrekte plads, det vrimler med stavfejl i ikke-svenske titler, sideangivelserne for artikler mangler, og nogle gange angives serietitlerne, men andre gange ikke.
 5. *Bullarum ... romanorum pontificum ... collectio*, bd. 6, del 2, ved C. Cocque-lines, Rom 1760 (repr. 1965 med titlen *Magnum bullarium romanum*), s. 342.
 6. Malmstedt betragter forskningsresultatet som så vigtigt, at han gentager det i sit engelske resumé (s. 263).
 7. D. Lindquist: »Böndagstexterna«, *Forum theologicum* 10 (1953), s. 60-89.
 8. Det er ikke lykkedes at opspore kilden. Efter diskussion med Bengt R. Jonsson (Stockholm) er jeg mest tilbøjelig til at anse aforismen for et stykke moderne, international anmelderfolklore.

Større anmeldelser

Folk og erhverv

Af Søren Bitsch Christensen

Anders Monrad Møller (red.): *Folk og erhverv tilegnet Hans Chr. Johansen*. (Odense Universitetsforlag, 1995). 359 s., 350 kr.

Det må have været med glæde, Hans Chr. Johansen, professor i historie ved Odense Universitet, har modtaget dette festskrift på 60-årsdagen. Allerede omslaget viser, at bogens indhold fint spejler Johansens virke: på forsiden Øresundstoldregnskaber, den økonomiske historie – på bagsiden en folketællingsliste, socialhistorien. Dertil er den indledt med et venligt, næsten kærligt forord i redaktørens umiskendelige stil. Og afsluttet med Tage Kaarsteds portræt af landstingsmand H.P. Johansen, der på mere end én måde runder bogen og fødselaren af.

Normalt anmeldes artikler jo ikke; derfor kan det være en lidt aparte opgave at anmelde et festskrift. Dette festskrift med godt en snes velskrevne og relevante bidrag udmærker sig imidlertid ved en stram redigering, der gør det muligt at trække linier fra den ene til den anden artikel. Det hævder sig også ved, at flere af artiklerne udgør modvægte til hinanden ved at fremføre forskellige syn på samme sag. Som sådan kan bogen læses i sin egen ret ved siden af at rumme vægtige bidrag til de enkelte emner.

Et eksempel på to syn på et beslægtet emne, kvindehistorie i bredere forstand, gives af Sølvi Sogner og Johan Söderberg. I artiklen »Illegitimitet i et kønns-historisk perspektiv på maktstaten i tid-

lig nytid« sammentænker Sogner den eksisterende forskning i illegitim fertilitet og ulovlige samlejer i Norge i perioden 1600-1800. Vel var der ikke mange før-ægteskabelige fødsler hverken i Norge eller andetsteds, men fra statsmagtens side var det ulovlige samleje et problem, man tog alvorligt. Samlejets ulovlige karakter blev gradbøjet i mange former, og det samme gjorde straffen. Det er her, Sogner sætter ind. Ulovligt samleje er jo ikke noget, man begår alene; *it takes two*. Spørgsmålet er: Hvordan vægtede statsmagten skylden mellem de to køn, og hvad betingede dens lovgivning og retspraksis? Udgangspunktet omkring 1600 var, at den frie mand stod stærkere end kvinden, men at kvinden ved sin tilknytning til familie, frænder eller værge kunne skabe en vis balance. Herefter blev kvinden i stigende grad betragtet som et selvstændigt individ i juridisk forstand, hvilket kunne se ud som en ligestilling, men ikke var det i praksis, fordi kvinden nu stod alene. Fra et indtil nu ikke særlig fast bestemt tidspunkt i løbet af 1700-tallet vender udviklingen, og mændene søges oftere stillet til ansvar. Sogner hævder, at den mellemliggende favorisering af mændene var et resultat af periodens opbygning af den dansk-norske magt- og skattestat. Under et stadig krigstryk oprustedes den danske helstat som de europæiske stater generelt, og dertil kunne man ikke undvære alt for mange mænd, der var besværet af

de civile domstole. Et interessant perspektiv, uægtelig.

Johan Söderbergs »Tvistemål og sociale relationer i Stockholms omkring 1680« supplerer. Artiklens grundlag er Norra Förstadans kämnärsrätt i Stockholm, der var en underret til rådhusretten, og hvor de civile søgsmål var i over-tal. Aktiviteten var overvældende. Over halvdelen af alle husstande oprådte i løbet af året 1681 i retten som sagsøger, anklaget eller vidner. Domstolens virke er undersøgt for bare ét år, men til gengæld med inddragelse af alle typer søgsmål, så at Söderberg i almindelighed kan spørge: Kunne/måtte kvinderne tale for og forsvare sig selv? Det kunne og gjorde de i langt hovedparten af alle tilfælde. Også en stor pantsætnings- og lånevirk-somhed, drevet af kvinder og tilladt af retten, åbenbares. Den lokale civilret stillede med enkelte undtagelser folk lige for loven. Man kan kun vanskeligt forene Söderbergs og Sogners konklusioner fra to statsdannelser, der på dette punkt »burde« ligne hinanden – med mindre forskellen lå mellem de civile og de statslige søgsmål som sådan?

En anden side af den dansk-norske magtstat, fra samme periode som Sogner beskriver, er repræsenteret i E. Ladewig Petersens »Krigsødelæggelserne under svenskekrigene«. Opgørelser fra det ingenlunde uproblematisk jord-bogsmateriale fra 1660-64 viser omfanget af landbrugets ødelagte produktionsapparat. Heraf fremlægger Ladewig Petersen et stort talmateriale fra de adelige godser og demonstrerer, at det eneste metodisk forsvarlige er at benytte de adelige jordebøger og ikke statsmagtens bearbejdelser heraf. Senere matrikelarbejder viser da de uomgængelige langtidsvirkninger af ødelæggelserne. Ellers er konklusionen, at det er svært at drage en konklusion. Materialet er tendentiøst, og de lokale variationer af elendigheden var store.

En anden rød tråd i bidragene er gene-rel dansk økonomisk historie omkring 1500-1900. Tråden snor sig omkring forskellige aspekter af det, man kan kalde *moderniseringen* – tilstanden under privilegieøkonomien, afviklingen af den og fremkomsten af markedsøkonomien. Vi er ofte vænnet til at se udviklingens gang som den lige vej frem mod økonomisk rationalitet, men i Ingrid Henriksens artikel »The Danish 'Second Serfdom' Revisited« plæderes for det modsatte syn. I en inspirerende syntese, der vil blive vendt tilbage til fremover, er det hendes mål at fremlægge en skitse til forståelse af de vide adelsprivilegier – i juridisk, økonomisk og social forstand – der prægede øerne i det 16. og 17. århundrede, og de langtrækkende virkninger heraf. Hovedtanken er, at dette privilegiesamfund ikke var foreneligt med størst mulig økonomisk vækst. Til støtte herfor inddrages Douglass North's analyse-ramme om *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (titlen på bogen fra 1993). North søger at forstå først og fremmest historisk forandring og herunder de irrationelle be-vægelser, der forekommer, når økonomisk urentable forhold ikke blot bevarer, men også plejes. Med andre ord, når den økonomiske agent ikke opfører sig som *homo oeconomicus*.

Fra slutningen af det 15. århundrede var ejerskab af privat jordegods i praksis et adeligt monopol. Vornedskabets indførelse i de sidste årtier af det 15. århundrede, fulgt af kronens og derpå adelens større jordbesiddelser efter reformationen skabte i forening med et stigende hoveri og hovedgårdsjordenes udvidelse rammerne for »the second serfdom«, også kaldet refeudaliseringen. Det er klart, at denne udvikling af det, Ingrid Henriksen benævner »the manorial institutions«, var kraftigt understøttet af kronens politik – skatte- og privilegie-politik først og fremmest. Men det er

ikke klart, hævder Henriksen videre, om denne politik var den mest velegnede til at skabe økonomisk vækst. Et for et tilbagevises de traditionelt fremførte argumenter for »fordelene« af det danske godssystem: Muligheden for stordrift af hovedgårdsjordene blev ikke udnyttet, idet driften blev splittet op på enkelte hovlodder. Adelens privilegier i handelen med købmænd og skibsejere førte ikke til mere rationelle produktionsmetoder, for det korn, der blev handlet med, var først og fremmest landgildekorn. Det er ikke tilstrækkeligt godtgjort, at det hoveridrevne domænegods reagerede bedre på skiftende markedsforhold og herunder især den hundredårige prisrevolution fra midten af det 16. århundrede, end bondegårdsbruget gjorde. Ad disse veje når forfatteren frem til, at re-feudaliseringen på øerne i det 16. og 17. århundrede mere havde et fordelingsmæssigt end et produktivt rationale. Bare der kunne produceres af det på kort sigt, kunne det betale sig, var vel så parolen. Hævdvundne organisationer blev ikke ændret, men drejet i nye retninger; det gælder f.eks. hoveriet, hvis udvidelse under kriseårene i det sene 1600-tal slørede behovet for tilpasning til nye markedsforhold.

Økonomisk politik og praksis i 1700-tallet er et andet af Johansens specialer, og det er rigt repræsenteret i bogen. Otto Madsen skriver om »To grønlandske kompagnier – en studie i 1700-tallets privilegiepolitik«. Dan H. Andersen og Hans-Joachim Voths artikel hedder »Did Neutrality Pay? An Econometric Analysis of Danish Shipping to the Mediterranean, 1748-1790«. Og Ole Feldbæk behandler »Den sidste oktroj. Enevælden og Asiatisk Kompagni 1792«.

Otto Madsens kildetætte artikel handler om danske provinskøbmænds organisering af hvalfangst og jagt på sæler og hvalrosser. Et nyborgensisk handelskompagni videreførte i 1758 et flens-

borgensisk handelskompagni Grønlandsfarer. Det holdt sig i over 10 år uden for privilegiepolitikken, ganske simpelt ved at ikke at ansøge om kongelig understøttelse til sit forehavende. I 1767 grundlagdes et kompagni i Korsør, men dette betjente sig af de mange muligheder som f.eks. toldfritagelse og fangstpræmier, som privilegiepolitikken gav. Alligevel gik sidstnævnte ned, og dets skibe og inventarium blev overtaget af staten, af Grønlandske Handel, i 1776. Kompagniet i Nyborg gik det ligeså i 1778, men her ville Grønlandske Handel intet overtage. I mellemtiden havde interessenterne tjent penge i Nyborg og måske også i Korsør. Det vigtigste var imidlertid, at Nyborg-foretagendet klarede sig bedre end de fangstkompagnier, der havde støttet sig til statsubsidier. Men Madsen forsømmer at skærpe denne pointe. Således gives der ikke noget udblik til organiseringen af de forskellige fangstkompagnier generelt.

Derimod er det i sandhed et vidt perspektiv, Dan H. Andersen og Hans-Joachim Voth anlægger. De griber tilbage til Hans Chr. Johansens tese (fra 1975) om, at baggrunden for den florissante handel ikke så meget var udnyttelsen af neutraliteten som en generel langtidsvækst i perioden, skabt af en almindeligt stigende efterspørgsel efter transportydelse og nøjere formet af den internationale, geografisk betingede arbejdsdeling. Frem for alt ud fra den kendsgerning, at der vitterligt var større europæiske krige i rundt regnet halvdel af perioden 1747-1807, vendes i artiklen tilbage til neutralitets-synsvinklen i lyset af den senere forskning. I stedet for at tælle skibe opgør Andersen og Voth »total shipping output«, svarende til summen af, hvor megen tonnage der blev bragt i fart og i hvor mange dage hvert år. Grundlaget er en database over alle skibe, der sejlede fra det danske

monarki til Sydeuropa og Middelhavet 1747-1807, etableret på grundlag af de såkaldte algierske søpasprotokoller. De to vigtigste størrelser er udviklingens generelle trend, der bruges som mål for det ekspanderende internationale marked, og effekten af krigstilstand. Der fremlægges et imponerende talmateriale i en så komprimeret form, at det næsten tager pusten fra én. Men tallene viser, at »total shipping output« steg under krigen, og at krigenes effekt var større end markedseksansionens og arbejdsdelingens. Ydermere påvises, at krigen skabte en langtidspåvirkning, de såkaldte »positive shocks«. Neutralitetsudnyttelsen var altså primus motor i den florissante handel.

Det anes, at artiklen er et forstudium. I et mere omfattende studium må det være naturligt, at opfattelsen af »krigstilstand« bliver mere nuanceret, for man kan vel ikke betragte alle europæiske krige i perioden som ét og det samme og give dem samme betydning for dansk søfart? Til dette skal føjes et enkelt hjertesuk: Det må være muligt at formidle selve den økonometriske analyse, så også mindre økonomisk skolede læsere kan følge med. Netop inden for den økonomiske historie i 1700-tallet har danske forskere en tradition for klar og tydelig fremstilling.

Hans Chr. Johansens tese om neutralitetsudnyttelsen relativt mindre betydning ville nu også have forundret enevælden og deltagerne i Asiatisk Kompagni. Ole Feldbæk tager udgangspunkt i fredskrisens chokerende virkning på kompagnitanken, da den ramte i 1783. Aktionærerne tabte formuer og trængte direktionen i defensiven og fik derved i 1787 presset igennem, at direktionen via Kommercekollegiet skulle anmode kongen om en oktrojforlængelse frem til 1812. Det førte til nedsættelsen af Oktrojkommissionen i 1789. Den arbejdede for så vidt effektivt, og arbejdet

førte frem til kongens approbation af kollegiets udkast til den nye oktroj. Men nu stablede aktionærerne en protest på benene. Man ønskede at fastholde kompagniets monopol på Kinahandlen under alle omstændigheder; oprindeligt ønskede man også kongens repræsentation i kompagniet fjernet, og man ville undgå bestemmelser, der tillod storaktionærers dominans. Enden blev dog i den endelige oktroj fra 1792, at Kinamonopolet blev gjort betinget som ønsket af enevælden, og kompagniet skulle konferere med finansministeren om dets sølvlicitationer, og tillige fik det pligt til at transportere kongens mænd til Indien, hvor farten ellers var for nedadgående. Således blev oktrojen kompagniets og Danmarks sidste, og Feldbæk tillægger dens tilblivelse den betydning, at heri udkæmpedes den tidstypiske kamp mellem liberalisme og merkantilisme. Den kamp vandt på en måde liberalismen, for Kinahandlen og dermed oktrojen blev fremstillet som den store undtagelse fra reglen om nødvendigheden af økonomisk ligestilling. Også i aktionærernes ønske om frihed fra kongelig indblanding var der et liberalistisk indhold. I det lys var det skæbnens ironi, at det skib, der i 1834 besejlede Kina som det sidste under oktrojen, bar navnet »Frederik den Sjette«.

Hvor centrum under merkantilismen i mange henseender havde været hovedstaden med de store kompagnier, gav liberalismen på flere måder liv til købstæderne, bl.a. til deres købmænd under kornsalgperioden. En sådan købmand var kabinetssekretær J.P. Traps far, og han beskrives af Per Boje. En af livslinierne i kornsalgperioden analyseres da af Anders Monrad Møller, nemlig fragten af korn over Nordsøen.

Købmand Niels Trap fra Randers gav den senere så berømte søn et hjem med god, tidstypisk smag og solid indretning. Rygstødet havde han i en stor arv,

der tillod ham at nedsætte sig som købmand som 23-årig i 1808. Med skifte- og justitsmateriale samt en bevaret kon- tokurant fra en københavnsk hovedfor- bindelse som vigtigste kilder oprulles billedet af en entreprenant købmand, der under krigsdækket drev omfattende købmands-, kaper- og rederivirksom- hed, men siden gik fallit under presset fra de nye markedsvilkår efter afståel- sen af Norge og det vanskelige penge- væsen. Fallitten indtraf i 1818 og var derfor ikke uden påvirkning fra seddel- kursfaldet fra efteråret 1816, men ellers er det svært at finde afspejlinger af tids- typiske træk i Traps fald. Det vil sige, man aner dem; for faldet havde selvføl- gelig sammenhæng med den generelle omstilling til de nordvesteuropæiske markeder og deflationens udhuling af værdierne, men Boje kan ikke følge analysen helt til dørs. Det i øvrigt virtu- ost udnyttede materiale er nemlig ikke i stand til at beskrive Traps salgs-mæssige dispositioner, og dermed får man ikke helt det ønskede individuelle bidrag til belysning af differentieringen af han- delsstanden, som var periodens kende- mærke. Men man får et interessant ind- blik i, hvordan slægtninge trådte til efter fallitten og sikrede Niels Trap mod de værste følger af den stigende konkurre- nce, der fulgte med liberalismens gen- nembrud. Men ikke alle følger kunne fjernes, og Niels Trap fik dem at føle som en langsom økonomisk og mental nedbrydning, som sønnen imidlertid vidste at behandle diskret i såvel trykte som utrykte optegnelser. Det er der nu rådet bod på!

Monrad Møllers økonomiske agent er også provinskøbmanden. Nærmere be- tegnet dem, der klarede, hvad Niels Trap ikke formåede: at omstille sig til den nordvesteuropæiske handel. Ved at kombinere de sjældent bevarede lokale kopitoldbøger, her fra Stege, og de overraskende dækkende konsulatslister

fra de udenlandske, her engelske, desti- nationer, kan Monrad Møller klart kon- kludere, at de danske købmænds skibe i årene 1826 til 1863 gik så godt som fuldt lastede til England, ofte ved at ind- lade i flere havne. Fra konsulatslisterne hentes endvidere oplysninger om fragt- raternes størrelse, og det fremgår, at de i perioden 1827-69 var faldende. Når så det sammenholdes med væksten i provinshandelsflåden og den dyrere mand- skabshyre, bliver resultatet, at profitabi- liteten faldt. Det havde derfor ikke kun- net hænge sammen, hvis ikke det havde været for returlasterne, som steg vold- somt i takt med, at skibene blev lastet i de engelske kulhavne. På den måde får Monrad Møller tegnet et skarpt billede af den voksende internationale samhan- del, hvor det stigende udgiftsniveau blev betalt af den endnu kraftigere vok- sende udveksling af varer landene imel- lem. Og så på 10 sider!

Dobbelt så mange går til Per H. Han- sen, der i forklængelse af tidligere studier og som oplæg til sin disputats *På glide- banen til den bitre ende. Dansk bank- væsen i krise 1920-1933* (1996) analy- serer Fyens Disconto Kasse. Den blev grundlagt i 1846 som Danmarks første private forretningsbank. Hansens for- mål er at se på bankerne og økonomisk udvikling. Der gribes fra begyndelsen fat i Schumpeters og Camerons teorier om bankmanden som iværksætter og agent for private kapitalister og Ger- schenkrons om bankernes betydning for den tidlige industrialisering som emissi- ons- og finansieringsbanker, det der også hedder universalbanker. Midt i denne teori er det velgørende, at Hansen får placeret det personlige element. Det udgøres af bankens stifter og leder frem til 1891, Lorenz Bierfreund. Han perso- nificerede entreprenøren og førte efter 1870 banken frem til at være universal- bank. På samme tid begyndte banken aktivt at investere i industriaktier og føl-

ge en kurs, der altid var ekspanderende, men også af og til for risikabel. Hansen fører analysen frem til en afprøvning af Richard H. Tillys tese om, at det var centralbankernes villighed til at stille likvide midler til rådighed, der var afgørende for, om der opstod universalbanker eller ej. Med andre ord, stod Nationalbanken bag discontokassens ekspansion og Bierfreunds virksomhed? Ikke ifølge discontokassens hovedbøger.

Sådan kan dette udpluk af festskriftets artikler følge vejen fra godsejerstandens særegne økonomiske rationalitet over merkantilismens hovedstadsdominerede, statsstyrede økonomi og til liberalismens handelsekspansion, hvor provinsen rejste sig over for hovedstaden. Andre artikler kunne have været fremhævet. Der ligger ingen kvalitetsvurdering i, at det ikke er gjort. De nævnte giver blot en god sammenhæng. Men det skal bemærkes, at Knud J.V. Jespersen i »Danmarks Riges Adel – en truet art. Træk af debatten om adelsbegrebet 1790-1934« præsenterer en senere tids stillingtagen til den adel, Ingrid Henriksen har behandlet. Der er et afrundet afsnit om finsk erhvervshistorie, bestående af artikler af Yrjö Kaukaiainen, Per Schybergson og Jorma Ahve-

nainen. Niels Thomsen fremlægger »En boreprøve af provisorietidens vælgeropinion. Valget på Christianshavn 9.9.1890«, hvor vælgeradfærden sættes i forhold til alder, erhverv, indkomst, urbanisering og industrialisering. Derved fremstår vælgerkorpset og dets eksakte baggrund som drivkraften bag disse års vælgerskred, i stedet for en svævende størrelse som »det sejrende industriborgerskab«. Carsten Due Nielsen er repræsenteret med »Handel og sikkerhed. Nogle overvejelser over sammenhængen mellem Danmarks handels- og sikkerhedspolitik i det 20. århundrede«. Aage Trommer foretager en komparation af Danmark, Norge og Holland under besættelsen. Per Grau Møller skriver om »Kommunalreformen 1970 og kulturlandskabet«, Kay Lundgreen-Nielsen om »Polen i overgangsfasen fra kommunisme til demokrati«. Svensk erhvervs- og økonomihistorie behandles i Rolf Adamsons detailstudium af journalisten J.P. Theorell og Ulf Olssons bredere anlagte »Økonomisk historia i Sverige. Ett personligt trettiårsperspektiv«. Det sidste bidrag er da som nævnt Kaarsteds politisk-biografiske præsentation af H.P. Johansen. Der afsluttes med en oversigt over Hans Chr. Johansens større arbejder.

Den sidste Danmarkshistorie

Af Jens Chr. Manniche

Søren Mørch: *Den sidste Danmarkshistorie. 57 fortællinger af fædrelandets historie.* (Gyldendal, 1996). 582 s., 398 kr.

Søren Mørchs bog *Den sidste Dan-*

markshistorie led ved fremkomsten den – muligvis selvforskyldte – vanskæbne at komme i mediernes søgelys på grund af et enkelt kapitel, der bl.a. sammenkædede Socialdemokratiets formandsproblemer 1991-92 og Ritt Bjerregaards

boligsag, men som også havde det videre sigte at belyse avisers og politikeres ændrede vilkår i dag.

En pointe med kapitlet er også at illustrere kaosteoriens forestilling om en meget lille begivenheds langt- og tungt-rækkende virkninger (den såkaldte »sommerfugleeffekt«: en sommerfugls flagren kan ende i en tornado et andet sted i verden). Her var det en ferievikars manglende kendskab til folkeregisterreglerne, der via boligsagen og formandsproblemerne til sidst førte til europæisk valutauro 1992-93 efter det danske nej til Maastricht og det knebne franske ja. Og det er jo en svimlende tanke.

Kapitlet bragte adskillige gode socialdemokrater i harnisk, og med pressens vanlige sans for at gøre alting til personspørgsmål og ikke mindst det forhold, at Ritt Bjerregaard (igen!) var involveret, kom det ikke til at gå stille af. Svend Auken skrev en i flere aviser optrykt kommentar, som ud over nogle bekræftelser især glimrede ved sin afslutningsreplik: »Det tiltalende ved Søren Mørchs fremstilling af forhold ved den nyere historie i Socialdemokratiet er den smukke beskrivelse af hans ægtefælle Ritt Bjerregaards indsats i dansk og europæisk politik. I en tid fattig på kærlighed er hengivenhed mellem ægtefolk opløftende.« (bl.a. *BT*, 4.9. 1996, s. 12).

I en vis forstand er dette forløb symptomatisk og en god illustration af noget af det, som er Søren Mørchs hovedtese i bogen, nemlig at en hel række centrale samfundsmæssige institutioner er nået til »vejs ende« (en nøgleformulering, der gentages som en litani bogen igennem) i forhold til den måde, de har fungeret på i nationalstatens epoke. At en interessant og bevidst debatskabende bog i medierne ender med at være en bog, der alene bliver interessant, fordi forfatteren er gift med en kendt politi-

ker, og fordi han benytter hendes politiske skæbne som illustration af nogle mere vidtrækkende pointer, turde vise, hvad der er mediernes karakter i dag.

I det mere og mere internationaliserede samfund »forfalder og forsvinder den politiske kultur, der var nationalstatens« (s. 533), mener Søren Mørch. De ideologiproducerende kræfter er udbrændte. I alle dele af den danske nationalstat er der foregået et opbrud i løbet af de sidste 30 år: »Det viser sig ved afviklingen af landbruget, ved kvinderne, der kom ud på arbejdsmarkedet, ved opbruddet i familiestrukturen, ved væksten i forbrug (og dermed også i forurening). Det har givet sig utallige udslag, hvor problematiseringen af de nye danskere langtfra er det mest betydningsfulde. Det har større konsekvenser, at den politiske struktur, der blev udviklet i 1800-tallet ikke længere fungerer. Partier er ophørt med at være funktionsduelige. De trykte medier, aviser, tidsskrifter og bøger, der var den debatterende offentlighed i nationalstatens epoke, er i dyb krise ...« (s. 398). Og noget tilsvarende gælder fx det sociale sikkerhedsnet (s. 424, 546), skolen (kap. 47), dansk mad (kap. 46) – alt sammen er det nået »vejs ende«.

På den måde er den Danmarkshistorie, Søren Mørch fortæller, i høj grad en samfundskritisk forfaldshistorie. Han bedyrer godt nok, at han ikke beklager udviklingen, han tror ikke på de gode gamle dage og priser, at disciplinering og autoriteter er gået til, men ikke desto mindre får læseren let det indtryk, at det er gået den vej, hønsene skraber.

Det er dog under alle omstændigheder »en tvetydig historie«, som en af fortællingerne hedder. At det nationale fællesskab er på vej ud, betyder blot, at vi er placeret i mange forskellige andre fællesskaber, både lokale og internationale. Konsekvensen må vel så være, at det fremover bliver disse fællesskabers

historier som historikerne skal tage sig af, nu den nationale historie ikke længere giver nogen mening som identitets-skabende faktor. Men i øvrigt giver Mørch ingen anvisninger på løsninger af de samfundsmæssige problemer, han peger på. Han diagnosticerer og analyserer, men spår af princip ikke om fremtiden, konstaterer blot, at enden er nået (jf. s. 378). Men det er ikke til at tage fejl af, at han mener, at omfattende strukturforandringer er uundgåelige. »Ved vejs ende« er vel netop udtryk for dette, for heller ikke Mørch tror på, at historien bare hører op.

Titlen *Den sidste Danmarkshistorie* spiller på påstanden om, at nationalstatens epoke er forbi. Danmarkshistorie har hidtil haft den ideologiske funktion at fortælle os danskere, at vi hænger sammen som en enhed, et folk. Når vi ikke længere orienterer os først og fremmest mod denne enhed, men mod både mere lokale og mere internationale enheder, er det slut med at skrive Danmarkshistorie i klassisk forstand. Derimod kan vi fortælle mange forskellige historier, siger Mørch. På postmodernistisk vis er hans bog »57 fortællinger af Fædrelandets Historie«, som undertitlen er med en klar, og dog ironisk hentydning til A.D. Jørgensen. For hvor A.D. Jørgensens ærinde netop var at styrke det nationale fællesskab, er det Mørchs at pege på, at det ikke længere dur.

Bogen er baseret på en omfattende trykt litteratur, som der heldigvis redegøres grundigt for i et særligt afsnit (man kan dog se, at en sidste redaktion af teksten ikke er fulgt op i litteraturafsnittet, fx Fortællingerne 15, 20, 21). Den falder i otte hovedafsnit, og selv om den i sin form af fortællinger på mange måder får en opsplittet, mosaikagtig, ja næsten splintret karakter, bestående af historier, selv inden for de enkelte fortællinger, så er der dog, trods alt, i en vis forstand tale om en *synthese*-

præget Danmarkshistorie, om end altså »den sidste«. Der er en sammenhæng, trods alle stiløvelser i postmoderne, synsvinkel-diffuse fortælleformer. Og bogen er også traditionel på den måde, at der både er indledende problemformulering, teoretiske overvejelser, fremstilling af et historisk forløb (dansk historie ca. 1848-1996) og afsluttende analyse af, hvor vi nu står.

I det problemrejsende indledende afsnit (»Ved vejenes ende«) er fortællingerne bygget op som »tvetydige historier« omkring en dualisme: fremskridt/ved vejs ende, håndværkets kvalitetsforfald/frigørelsen fra autoriteter, harmoni/foruroeligelse, social solidaritet/pensionisters objektgørelse. I det andet afsnit (»Det moderne«) redegør Mørch for sit teoretiske grundlag, pædagogisk og godt pakket ind, men tydeligt under inspiration af først og fremmest den engelske sociolog Anthony Giddens' teorier om moderniteten og den tyske sociolog Ulrich Beck's forestillinger om risikosamfundet. Det tredje afsnit (»En nations fødsel«) skildrer tiden fra før 1848 til 1864, hvor man kan fremhæve det glimrende kapitel om grundloven og Treårskrigen, der understreger det ofte oversete faktum, at der her var tale om en borgerkrig. Fjerde afsnit (»Bondelandet«) dækker perioden 1864 til ca. 1910 med linier for landbrugs vedkommende helt frem til o. 1960, mens femte afsnit (»Danmark for folket«) fører frem til o. 1960, inklusive tre fortællinger om Danmark og Grønland. Sjette Afsnit (»Opbruddet«) fortæller om de forandringer, der skete i befolkningens sammensætning og livsstil i overgangsperioden fra det landbrugsdominerede samfund til det urbaniserede industrisamfund siden 1950'erne. Syvende afsnit (»Velfærdsstaten«) tager så fat på nationalstatens ovenfor omtalte forfald (eller omdannelse), mens ottende afsnit (»Et europæisk

land?») løber linen ud og til slut stiller det provokatoriske spørgsmål »Bør der bo mennesker i Danmark?« (svaret er vist nærmest ja – »for dem der syntes her er rart at være«, og så i øvrigt hvis man lægger sig i selen for at bringe læseundervisning og socialpolitik op på EU-niveau; men i øvrigt: »Afmonteringen af den danske nationalstat går helt af sig selv, og det går hurtigt. / Og det var Da-anmak, og det var Da-anmak, olé! olé! olé!« (s. 553)).

Som Danmarkshistorie – uanset om det er »den sidste«, eller netop derfor – har bogen i mine øjne sine mangler – netop ved at være historier, der udvælger bestemte afgrænsede emner, som skal karakterisere et længere tidsrum. Fx bliver tiden 1864-1914 i det store og hele til et spørgsmål om landbruget, højskolen og forfatningskampen tilsat lidt arbejderbevægelse og matadoren H.N. Andersen. Mellemligstiden er mest om Stauning og Munch og bankriserne (som Mørch selv har forsket i), mens fx krisen i 30'erne ikke er vigtig nok til at blive omtalt. Og bogen udvikler sig i den sidste trediedel, som omhandler nutidshistorien efter 1960, i højere grad til et analytisk og diskuterende debatindlæg, ofte med mere eller mindre gennemskuelige skjulte hentydninger – fx s. 511: »... aviserne skal sælges, og der er ikke noget der sælger bedre end de menneskelige historier om de kendte, helst på et plan, hvor vi alle kan vinde med. Hvad koster en rejse? Hvor stor må en lejlighed være, før den er for stor?« – eller uargumenterede påstande.

Jeg skal ikke lægge skjul på, at jeg (der som Mørch tilhører den nye stand af »symbolanalytikere« – vor tids herremænd (s. 415)) er enig i meget af det, som Mørch peger på, men fortællingerne får i forhold til det at være en Danmarkshistorie efterhånden lidt for meget karakter af forvoksede meningsdannende diskussionsindlæg eller kronikker.

Læs fx den både underholdende, informative og øjenåbnende fortælling om dansk mad. Den er fyldt af Søren Mørchs idiosynkrasier – man forstår på ugeblade og den slags, at han er en fremragende kok. Her er der indædt sarkastisk afstandtagen fra »det nationale danske affaldskøkken« af trist og fad baby mad (mælk og hakket kød). Så der er ingen grund til at begræde, at »det industrialiserede landbrug i kvalitativ henseende er nået til vejs ende, på samme måde som det danske køkken [og] deres forestående forsvinden ud i tavshed og glemsel« (s. 456). Også andre steder tager idiosynkrasierne overhånd mere end godt er – højskolen fx, som han brækker sig over et par gange (s. 196, 206).

Det er ikke svært at finde noget at kritisere i bogen. Parallelliseringen mellem de radikale og de nationalliberale (fx s. 306) som på nogle punkter nok kunne have noget for sig, må dog undre, når man sammenholder, hvad han skriver om radikale i 28. og 31. Fortælling, med hvad han skriver om de nationalliberale i 13. Fortælling. I det ellers fine kapitel om 1848-49 kan man ved at sammenstille oplysningerne nå til det paradoksale resultat, at der var tale frivillige slesvigholstenske frihedskæmpere (s. 114), der dog havde rådighed over afdelinger af den preussiske hær (s. 116), som stod over for tvangsdudskrevne bondsoldater (s. 114), som dog i »ånden fra 1848« viste sammenhold, begejstring og enestående offervillighed (s. 123). Mørch kan også forfalde til forhastede formuleringer. Fx hævder han s. 91, at »den fremragende præstation blev aldrig belønnet eller rost, kun den gode«, hvilket nærmest modsiges af hans skildring af H.N. Andersen, eller hvad med Niels Bohr? Og at påstå, at arbejderbevægelsen i Danmark blev bekæmpet »med en enestående brutalitet og vildskab« (s. 270, 269),

er da vist at devaluere ordenes betydning, ligesom det jo nok er en tilsnigelse at hævde, at demonstranterne på Nørrebro den 18. maj 1992 var »ubevæbnede« (s. 484).

Det er en bog med engagement. Ofte flettes Mørchs private historie ind i fremstillingen – både i tekst og billeder – og det fungerer godt. I det hele taget skriver Mørch godt, om end til tider lidt manieret, sommansir. Billedsiden er fremragende (Knud Ryg Olsen står som så ofte før for billedredaktionen), men man må beklage, at billedteksterne ikke bruges til at udvide teksten, men som regel blot er en gentagelse af den.

Der er mange overraskende og øjenåbnende pointer, ikke mindst når Søren Mørch tager på sig at sprænge traditionelle forestillinger af mytekarakter – ud over hvad jeg har nævnt, kunne der fx nævnes hans gentagne understregning af, at al rationel dansk udenrigspolitik siden 1864 har måttet indse, at Danmarks selvstændighed til syvende og sidst var afhængig af et godt forhold til

Tyskland (bl.a. s. 172), eller hans påpegning af, at hæren har haft større indflydelse på unge mænd end højskolen (s. 187), eller den centrale 24. Fortællings skildring af afviklingen af det traditionelle landbrug som landets hovederhverv, og hvad det har betydet fx for det danske landskab.

Det er en bog, der både ægger til eftertanke og til modsigelse. I skrivende stund, hvor nationalstaten (og det gælder ikke kun »etniske« danskere) fejrer sin monark som et samlingspunkt gennem 25 år, kunne man måske fristes til at mene, at Mørch har erklæret nationalstaten for død og borte en kende for tidligt. Andre vil nok hævde, at denne samling omkring et så anakronistisk symbol i et moderne samfund netop bekræfter hans tese. Under alle omstændigheder finder jeg det forfriskende, at en historiker med nutidsengagement bruger sin faglighed til at søge at provokere eller påvirke sine læsere. Den slags symbolanalytikere er der ikke for mange af.

Danmark besat og befriet

Af Henrik Skov Kristensen

(Besættelsen & Befrielsen) 50 år efter.
Den Jyske Historiker nr. 71, 1995.
128 s.

Arbejderbevægelsen og besættelsen.
Årbog for Arbejderbevægelsens Historie, 1994. 328 s.

Besættelsen i perspektiv. Redigeret af Knud J.V. Jespersen og Thomas Pedersen. (Odense Universitetsforlag, 1995). 116 s.

50-året for Danmarks befrielse blev

markeret på mangfoldig vis, og også den universitære verden bidrog med temanumre og symposier. Med lidt god vilje kan disse tre publikationer betragtes som udspillene fra universiteterne i henholdsvis Århus, København/Roskilde og Odense.

Den Jyske Historikers »(Besættelsen & Befrielsen) 50 år efter« (skal parantesen mon forstås som et udsagn?) indleder med en artikel af Henning Poulsen om

»dansk modstand og tysk politik«. Over blot 11 sider formår Henning Poulsen at sammenfatte det ejendommelige sam- og modspil mellem de tre hovedkræfter i det besatte Danmark: besættelsesmagten, den danske stat og modstandsbevægelsen. Forfatteren kommer rundt om alle centrale spørgsmål i dansk besættelseshistorie med behørigt udblik til paralleller og med den unikke danske situation in mente især forskelligheder i andre tysk-besatte lande. Den velskrevne fremstilling er nærmest underspillet stilfærdig og præget af distancens nøgterne analyse.

Henning Poulsen peger på det helt centrale forhold, som afrundede alle spørgsmål i det besatte Danmark – ja, selv for den danske statsborger i en fjern KZ-lejr greb dette forhold ind: 9. april-ordningen og den deraf følgende danske samarbejds- og forhandlingspolitik over for den tyske besættelsesmagt. At denne særegne konstruktion tilsyneladende brød sammen den 29. august 1943, betød ikke et egentligt brud. For det første betragtede Berlin stadig Danmark som et specielt tilfælde, og for det andet havde de tre første besættelsesårs relative harmoni skabt en forhandlings-tradition mellem repræsentanter for den tyske besættelsesmagt og de danske myndigheder. Det tyske handlingsmønstre i de tre første år rummede en betydelig inerti, hvilket bl.a. ses gennem den moderate implementering af represalier i besættelsens sidste to år.

Kun i ét detaljspørgsmål synes fremstillingen at kunne præciseres en anelse. Henning Poulsen anfører om modstandsbevægelsens industrisabotage, at vi ikke ved, om den kan have haft en indre effekt svarende til den politiske, nemlig at afskrække danske virksomheder fra at producere for værnemagten. Lidt *ved* vi faktisk om det: Efter det britiske luftangreb på B&W Diesel i januar 1943 og en række efterfølgende sabota-

ger henvendte i hvert fald et par store københavnske virksomheder sig til Industrirådet og bad sig fritaget for leverancer til værnemagten – netop under henvisning til truslen om luftangreb og sabotage.

Den særegne politiske konstruktion mellem besættelsesmagten og den danske stat er i de seneste 20 års forskning stadig hyppigere blevet karakteriseret som »kollaboration«. Begrebet er blevet introduceret i den danske forskning som en international forskningsramme for de tusindvis af pagter med Djævelen, der blev indgået på alle niveauer ud over det tyskbesatte Europa. De danske advokater for kollaborationsbegrebet vil hævde, at deres anvendelse af begrebet er ganske neutral og ikke skal tillægges nogen valør. Ikke desto mindre forekommer det anmelderen, at begrebet ofte indicerer en moralsk optik.

Under alle omstændigheder har begrebet i vort sprogområde nogle stærkt negative konnotationer i retning af unational, amoralsk og utilbørligt grisk adfærd. Henning Poulsen anvender ikke kollaborationsbegrebet i sin artikel, måske fordi han i erkendelse af begrebets værdiladning ikke finder det dækkende for den danske stats ageren over de fem år. (Minister Oluf Pedersen udgav i øvrigt umiddelbart efter besættelsen en bog om netop dette emne med titlen »Den politiske modstand under besættelsen«. Og det lyder jo straks helt anderledes end kollaboration!)

Der er imidlertid punkter og episoder over de fem år, hvor selv husmandsdefinitionen af begrebet kollaboration synes dækkende for den danske ageren. En af disse, nemlig Østrumudvalget, behandler Joachim Lund i artiklen »Lebensraum og kollaboration«. På baggrund af hidtil ubenyttede akter fra Auswärtiges Amt, Østrumudvalgets arkiv og Gunnar Larsens dagbog samt naturligtvis den Parlamentariske Kommission giver ar-

tiklen en skildring af udvalgets genesis og virke fra sommeren 1941 til dens formelle opløsning kort efter den 29. august 1943. Østrumudvalget var et dansk initiativ, derimod skete forhandlingerne om dansk udvandring til »østrummet«, som Joachim Lund også giver en skildring af, på tysk initiativ. Baggrunden for begge initiativer var naturligvis det tyske angreb på Sovjetunionen i juni 1941. Og når begge initiativer af den danske regering blev betragtet som salonfåhige, skyldes det uden tvivl, som forfatteren påpeger, at »den anti-kommunistiske konsensus i det danske establishment spillede en betragtelig rolle. Vinterkrigen mod Finland havde, sammen med den tysk-sovjetiske ikke-angrebepagt i 1939 og annektionen af de baltiske stater i 1940, definitivt vendt stemningen imod USSR«.

Ud over den ideologiske baggrund var der en mere prosaisk, nemlig mammon. Forfatteren peger på, at de toneangivende i Østrumudvalget, bl.a. trafikminister Gunnar Larsen fra F.L. Smidth, havde haft store erhvervsinteresser i zardømmets Rusland.

Hverken Østrumudvalget eller den danske udvandring fik nogen reel betydning. Hvad angik Østrumudvalget, kan forfatteren dog påvise, at det udelukkende skyldtes interne tyske kompetencestridigheder mellem Auswärtiges Amt og det nye Ostministerium. På dansk side havde regeringen i starten været trætte af den danske trafikministers private udenrigspolitik gennem forløberen til Østrumudvalget, det såkaldte »Arbejdsudvalg«, men i sommeren 1942 støttede udenrigsminister Scavenius tanken om at lægge Arbejdsudvalget ind under Udenrigsministeriet. Og statsminister Buhl skar igennem. Udenrigsministeriets Østrumudvalg var en realitet. Ministeriet mistede dog hurtigt interessen, da man fornemmede de tyske kompetencestridigheder, og i fe-

bruar 1943 opgav Østrumudvalget reelt arbejdet. – På det tidspunkt havde kun ca. 75 danske udvandrere søgt lykken i øst.

Ligesom Joachim Lunds bidrag er Thomas Pedersens »Kapitulationen og afviklingen af den tyske besættelse af Danmark« et solidt og afbalanceret arbejde. Artiklen tager en problemstilling og en periode op, som ikke hidtil har påkaldt sig den store interesse, nemlig den tyske kapitulation og afviklingen af den tyske tilstedeværelse i Danmark fra den 4. maj 1945 til 1949. Som Thomas Pedersen anfører, fremstår denne periode som en gråzone mellem besættelsen og den kolde krig, hvor den 5. maj er blevet den magiske grænse. Den tyske kapitulation betød imidlertid ikke, at Danmark var frit. Værnemagten opholdt sig fremdeles i landet, og efter aftale med briterne, som ikke var interesseret i at stationere et større antal tropper i Danmark, forblev Værnemagten i Danmark under våben og tysk kommando. Briterne nøjedes med at udstikke nogle generelle retningslinier, og den danske modstandsbevægelse og de danske myndigheder blev ikke levnet megen indflydelse. I hvert fald ikke, hvad angik den mest presserende opgave efter den 5. maj, nemlig den tyske militære rømning af Danmark. Nervecentret for denne omfattende militære operation var det tyske militære hovedkvarter i Silkeborg, og som Thomas Petersen lidt syrligt bemærker, så havde Værnemagten nu *efter* den 5. maj endelig vundet den interne tyske magtkamp i Danmark. SS blev den 6. maj underlagt Wehrmachtsbefehlshaber Dänemark, og den tyske udenrigstjeneste med Best i spidsen var uden større indflydelse.

Selv om den tyske rømning i al væsentlighed var afsluttet den 6. juni 1945 og den tyske stab opløst, forblev nogle tusinde tyske soldater i Danmark. De skulle sørge for diverse oprydningsar-

bejder, bl.a. minerydning, og først i januar 1949 forlod den sidste tyske soldat landet sammen med de sidste civile tyske flygtninge. Thomas Pedersen udreder hovedtrækkene i disse soldaters kommandoforhold, en udredning, som er betegnende for artiklens hele anliggende, nemlig en beskrivelse af de komplekse tysk-dansk-britiske relationer i forhold til kapitulationen og afviklingen af den tyske tilstedeværelse i Danmark. Man må se frem til forfatterens ph.d.-afhandling om emnet.

Den danske modstandsbevægelses reelle afmagt over for den tyske hær, især i det farlige interregnum mellem den 4. og den 8. maj, hvor tyskerne henholdt sig til kapitulationsbestemmelserne og under ingen omstændigheder lod sig afvæbne af modstandsbevægelsen, hører ikke til arvesølvet. Det gør ej heller de begivenheder i befrielsessommeren, som John T. Lauridsen behandler i sin artikel »Opgør og udrensning. De danske nazister efter befrielsen i 1945«. Med den trykte presse som hovedkilde viser Lauridsen den barske og hadefulde behandling, der blev de danske nazister til del, og hvordan der i den oppiskede stemning blev malet med den brede pensel. Det turde der være en bred erkendelse af blandt forstandige mennesker, derfor forekommer den retfærdige harme, som løber af forfatterens pen, en anelse overdreven. Opgøret med nazisterne anklages med rette for at have været unuanceret, men når forfatteren nærmest slår den danske stats »samarbejdspolitik« og DNSAP's politik i hartkorn, anskuer han i alt for høj grad tingene fra sin nutidige udkigspost og kolporterer samtidig, uforvarende, en af nazisternes yndlingsapologier. Uanset hvad en eftertid måtte mene om forhandlingspolitikken, eller om man vil samarbejdspolitikken, uldne karakter, så opfattede *samtiden* denne politik og DNSAP som direkte modpoler. Her gik

ganske enkelt en hovedskillelinie mellem national og unational, og lige fra den 9. april 1940 stod det klart for enhver, at en indmeldelse i DNSAP var ensbetydende med en udmeldelse af det nationale fællesskab. Dette grundvilkår kan naturligvis ikke *legitimere* den hårde fremfærd mod de danske nazister efter befrielsen, men det kan medvirke til at *forklare* den.

Medlemsskab af DNSAP i sig selv blev ikke gjort strafbart i straffelovstilægget. Men som Lauridsen viser, så blev mange fremtrædende partimedlemmer, bl.a. kulturpersonligheder som Harald Bergstedt, idømt fængselsstraffe alene for at have propageret for den nazistiske ideologi. Mange nazister, som ikke havde begået noget strafbart, blev alligevel socialt og erhvervsmæssigt udgrænset, bl.a. gennem tjenestemanddomstole og faglige og politiske foreningers selvbestaldede undersøgelseskommissioner og standretter. Ofte foregik det ved udhængning i de pågældende organisationers fagblade.

Lauridsen følger kun i detaljen nyt til Ditlev Tamms disputats om retsopgøret. Også her sættes der spørgsmålstegn ved grundliggende dele af opgøret – om end på en mere stilfærdig måde.

Med Per Vingaard Klüvers artikel »Jagten på U534 og myten om det fjerde Rige« bevæger vi os *helt* uden for det politiske laboratorium, som forskningen i vid udstrækning har anskuet det besatte Danmark som. Rammen for artiklen er den militære krig, og hvordan denne ved en specifik lejlighed blev ført ind over dansk territorium. (Det skete i øvrigt ganske jævnlige – uden at det har givet anledning til alvorlige rystelser i regensglassene.)

I 1993 fulgte en interesseret verden med i den spektakulære hævning af den tyske u-båd U534. Fartøjet var blevet sænket nordøst for Anholt ved et britisk luftangreb den 5. maj 1945. Per Vin-

gaard Klüwer, der var tilknyttet hævningsprojektet som historiker, giver en kompetent og detaljeret redegørelse for såvel den strategiske baggrund for den og lignende tildragelser som de mere konkrete omstændigheder ved angrebet. Alene disse forhold burde have tilsagt initiativtageren til hævningen, at det var mere end usandsynligt, at U534 rummede en hemmelig guldskat, flygtende nazi-koryfæer og tophemmelige dokumenter. Men myter har det jo med at være sejlivede, hvilket til fulde demonstreres gennem Klüwers optrævelse af mytens genesis og vedligeholdelse. Det tredje hovedstykke i artiklen er naturligvis selve hævningen og de tanker, man har om den hævdede ubåds fremtidige anvendelse. Skulle den ende som museum, har Klüwer i hvert fald med sin research lagt et godt fundament for at formidle en elemæntært spændende historie.

Det er ganske tankevækkende, at da en britisk flyvemaskine først på eftermiddagen den 5. maj 1945 udkæmpede en kamp på liv og død med en tysk ubåd i Kattegat, gik tusinder af danske rundt med tømmermænd oven på festlighederne den 4. maj om aftenen. Man havde spontant fejret krigens afslutning i Danmark. I den afsluttende artikel, »En traditions etablering og forfald. Befrielsen fejret 1946-1985«, skildrer Nils Arne Sørensen, hvordan befrielsesaftens spontanitet allerede fra 1946 så småt ritualiseredes gennem planlagte højtideligheder. Den 4. maj om aftenen blev af modstandsbevægelsen lagt i festlige rammer, mens mindehøjtidelighederne blev henlagt til selve befrielsesdagen, dvs. den 5. maj. Et andet karakteristikon ved markeringerne på etårsdagen var, at konsensus-synet på besættelsen allerede havde sat sig igennem: Det var hele Danmark, som fejrede folkets befrielse. Allerede efter et tiår fik markeringen mere officiel karakter. Ho-

vedtalen på Rådhuspladsen i 1955 var landets statsminister, og tilhørerskaren var reduceret betragteligt. Der sås også færre lys i vinduerne, skønt det ikke skortede på opfordringer. Tendensen i retning af officiel ritualisering har, som Nils Arne Sørensen viser, været langsomt progredierende. Han anfører også en såre plausibel årsag hertil, nemlig at stadig færre danskere har et personligt forhold til besættelsestiden.

I *Årbog for Arbejderbevægelsens histories* temanummer »Arbejderbevægelsen og besættelsen« indleder Hans Kirchhoff med bidraget »Vor eksistenskamp er identisk med nationens kamp – Om Socialdemokratiets overlevelsesstrategi under besættelsen. Forsøg på en syntese«. Artiklen, hvis titel kan henføres til et Hedtoft-citat fra 1941, er terminologisk præget af mediet (man havde ellers næsten glemt begreber som »klassekampen« og »reaktionen«), hvad der dog ikke gør den mindre indsigtfuld. Artiklen bygger såvel på Kirchhoffs egen tidligere forskning som på kollegers. Kirchhoff koger Socialdemokratiets overordnede strategi under besættelsen ned til dette: at undgå en krig på dansk jord, der kunne knuse arbejderbevægelsen og dermed åbne vejen for tyskerne, eller for de danske nazister eller for DKP. Set med socialdemokratiske øjne var nationens overlevelse tæt forbundet med arbejderbevægelsens overlevelse. Denne overordnede strategi fordrede tilpasningsevne, og forfatteren karakteriserer da også Socialdemokratiet som »det mest tilpasningsvillige af de store demokratiske partier«. Her sigtes naturligvis primært til Socialdemokratiets ledende rolle i samlingsregeringens »kollaboration« med besættelsesmagten. Ikke mindst for Socialdemokratiet var hovedmotoren i denne politik i besættelsens første år at holde DNSAP og andre systemstormere på højrefløjen

uden for indflydelse og i yderste konsekvens af forhindre en nazistisk regering indsat af besættelsesmagten. I 1940-41 var et afgørende argument også, at Danmark var økonomisk totalt afhængig af Tyskland. Lønarbejdernes levevilkår, som var forringet nok endda, afhang ganske af et tæt samarbejde med Tyskland. Netop de forringede levevilkår for lønarbejderne i krigens første år, modsat f.eks. landbrugets stigende indtjening, gjorde Socialdemokratiet sårbart over for DKP's agitation på arbejdspladserne og i fagforeningerne. Derfor ser Kirchhoff en ændring i den socialdemokratiske taktik efter Tysklands angreb mod Sovjet i sommeren 1941: »Kollaborationen, der i besættelsesns første år havde haft karakter af en defensiv kamp for at overleve, fik nu en aktivistisk og en opportunistisk stødretning, med en klar antikommunistisk tendens«. Kampen mod DKP fortsatte i 1942. Den førtes især på arbejdspladserne, men den rettedes også mod den begyndende sabotage.

Rigsdagsvalget i marts 1943 blev en klar sejr for Socialdemokratiet og samlingsregeringen, både over for DNSAP og DKP. Kirchhoff ser dog en vigende tilslutning til Socialdemokratiet i storbyerne – en tendens, der forstærkedes ved kommunalvalgene i maj, hvor DKP stillede op under diverse dækliker. Ifølge Kirchhoff begyndte DKP's parole om Socialdemokratiets dobbeltforræderi over for klassen og nationen at slå an på arbejdspladserne. I august kulminerede utilfredsheden med augustoprøret, som blev en særlig udfordring for Socialdemokratiet: Det var ikke blot en kamp for eller imod regeringens politik, men også en kamp om de faglige positioner og kontrollen med arbejderne på gulvet. Som Kirchhoff påviste allerede i sin disputats, forsøgte Socialdemokratiet af al magt at nedkæmpe oprøret, selv om det senere er blevet hævdet, at man

ville bruddet den 29. august. Tværtom så Socialdemokratiet bruddet som en ulykke for landet, og det er da også karakteristisk, at det på ingen måde var modstandssynspunktet, man valgte i tiden efter bruddet. Med Kirchhoffs ord fastholdt man »kollaborationsstrategien« gennem departementchefstyret. Samtidig udvikledes den anden udviklingslinie i strategien for overlevelse, nemlig forsøget på at inddæmme modstandsbevægelsen. Og til det formål anvendte man primært den nu opløste hær. En føler fra det nys dannede Frihedsråd blev afvist ud fra den, i øvrigt korrekte, vurdering, at rådet ingen indflydelse havde. Dette syn på Frihedsrådet blev Socialdemokratiet nødt til at ændre under Folkestrejken i København i sommeren 1944, hvor Frihedsrådet nærmest kom til at fremstå som en regering. Derfor valgte man nu en smidig tilpasning til modstandsbevægelsen, dels gennem identifikation, dels gennem kontrol. Denne taktik lykkedes i udstrakt og stigende grad, også fordi modstandsbevægelsens pionerer efterhånden var slidt op. Både inden- og udenrigspolitisk fik Socialdemokratiet manøvreret sig i position. Kronen på værket var en befrielsesregering med Buhl som statsminister, der opnåede anerkendelse som allieret, om end kun i den vestallierede lejr.

Sammenfattende mener Kirchhoff ikke, at der er belæg for at anklage Socialdemokratiet for opportunisme. Når bortses fra jagten på DKP, var den socialdemokratiske »kollaboration« stort set af tvangskaraktter. Dertil peger Kirchhoff på, at hele partiets reformistiske tradition, dets antimilitarisme og antikommunisme, fusioneringen med statsmagten, dets stigende bureaukratisering og ansvaret for hundrede tusinder af lønarbejdere havde skabt en politisk kultur, der på forhånd gjorde partiet mindre skikket som protest- for slet

ikke at tale om modstandsparti. På denne baggrund finder Kirchhoff det vanskeligt at pege på alternative handlingsmønstre.

Hvordan konflikten mellem Socialdemokratiet og DKP udmøntede sig på lokalt plan, kan i øvrigt følges i Søren Federspiels og Claus Jensens artikel »Esbjerg og omegn under besættelsen«. I Esbjerg stod kommunisterne meget stærkt, og denne radikalitet betød, at modsætningerne blev ekstra eksponeret i den vestjyske by. Esbjerg var således toneangivende med hensyn til at anvende strejkevåbnet. Dette er tidligere beskrevet af Aage Trommer, hvis arbejder om august-strejken i Esbjerg og det illegale arbejde i Region III da også udgør hovedkilderne til denne artikel.

Kirchhoff anvender i sin artikel, som altid, konsekvent begrebet kollaboration om Socialdemokratiets (og samlingsregeringens) tilpasningspolitik over for besættelsesmagten. Han definerer begrebet som »det ufrivillige og påtvungne samarbejde med fjenden (modsat f.eks. DNSAP's frivillige og ideologiske)« og anfører, at begrebet »er brugt værdifrit i overensstemmelse med den internationale forskningspraksis«. Anmelderen føler sig ikke overbevist om kollaborationsbegrebets operative værdi. Hvilket begreb skal man da reservere til netop DNSAP's politik, eller endnu mere påtrængende: det statsbærende NS's politik i Norge? Begrebet er født af en specifik fransk situation og lader sig kun med diverse explicitte moderationer og præciseringer overføre til andre lande. Uomtvisteligt er begrebet også semantisk belastet, hvilket redaktionen af denne årbog synes at anerkende: I indledningen sættes kollaboration i citationstegn, og i det engelske summary oversættes det med »co-operation«!

Hvorom alting er, så kan man uddrage den hovedpointe af Kirchhoffs artikel, at Socialdemokratiet reddede lan-

det, mens modstandsbevægelsen reddede landets ære. Dette forhold afspejles i den socialdemokratiske historieskrivning, hvor besættelsen blot er en parentes. Omvendt er besættelsestiden for DKP, som Kirchhoff meget præcist beskriver det, »den aldrig siden overgåede politiske og nationale triumf«. Denne historiografiske asymmetri uddybes i Niels Finn Christiansens og Morten Things artikel »Socialdemokrater og kommunister ser sig i spejlet«. På baggrund af publicerede såvel som upublicerede manuskripter giver artiklen et fordomsfrit og afbalanceret indblik i de to arbejderpartiers selvforståelse med hensyn til deres roller under besættelsen, og ikke mindst hvordan de to partier anskuer *hinandens* roller. Forfatterne peger på, at mellemkrigstidens kløft mellem de to partier blev uddybet under besættelsen, dels fordi DKP som en følge af Hitler-Stalin pagten ikke bestod »lakmusprøven« i besættelsens første år, dels fordi DKP senere blev en ledende kraft i den modstandsbevægelse, der satte sig op mod den ansvarlighed, som Socialdemokratiets kamp for den nationale eksistens repræsenterede. På baggrund af kildematerialet kan forfatterne videre fastslå, at mens den socialdemokratiske kritik af DKP har været af konstant karakter, har DKP's tolkning af Socialdemokratiets rolle i ikke ringe grad været præget af taktiske og konjunkturbestemte nuancer.

Et punkt, som DKP aldrig har frømt at fremholde, er den socialdemokratisk dominerede DsF's stærke tilpasningsvilje, personificeret ved formanden Laurits Hansen. Laurits Hansen blev som den eneste fremtrædende socialdemokrat mast i opgøret efter krigen. Hans omdiskuterede rolle berøres i artiklen »DAF og fagbevægelsen i de besatte lande«, skrevet af den tyske historiker Fritz Petrick. Artiklen, som delvis bygger på nyt kildemateriale, belyser

mammutorganisationen DAF (Den Ty-ske Arbejdsfront) og foretager en kom-parativ analyse af nazisternes strategi over for fagbevægelsen i de inkorpore-rede eller besatte lande. DAF blev med enkelte variationer modellen for organi-seringen af arbejdsmarkedet i de lande, der skulle indgå i nyordningen af Euro-pa – undtagen i Danmark. Så også på dette punkt blev Danmark et særtilfæl-de. Her gik fagbevægelsen mere eller mindre frivilligt ind i et samarbejde med DAF, og tyskerne accepterede de danske faglige organisationers fortsatte virke som selvstændige aktører.

Petricks artikel ville have vundet ved en ekstra gennemgang af oversættelsen, som punktvis er tyngt af germansk syntaks og sætningskonstruktioner.

Den norske historiker Tore Pruser be-lyser i artiklen »Arbejderbevægelsen i modstandskampen«, hvorledes enkelte norske faglige ledere lod sig indfange af nazisternes omorganisering af arbejds-markedet, og hvordan fagbevægelsen også i Norge indledte et samarbejde med besættelsesmagten. Samarbejdet varede til 1941, hvor arbejderbevægelsen overgik til illegaliteten. Herefter var hovedlinien ifølge Pruser, at arbejderbe-vægelsen gik ind i modstandskampen, som jo blev ført under ganske andre for-mer end i Danmark. Alligevel undgik heller ikke Norge dybe konflikter mel-lem Arbejderpartiet og kommunisterne. Striden stod om kampens taktik.

Et særdeles ømt punkt i den danske arbejderbevægelses selvopfattelse er bevægelsens rolle i forbindelse med de såkaldte tysklandsarbejdere. Med Ther-keel Strædes artikel »Arbejderbevægelsen og tysklandsarbejderne« foreligger den første egentlige ansats til en under-søgelse af spørgsmålet. Betydningfuldt, al den stund det ikke har kunnet henvises til småtingsafdelingen: ikke mindre end 125.000 danske arbejdsrejser til Tysk-land blev foretaget. På baggrund af ak-

ter fra diverse fagforbund, a-kasser og ikke mindst Statens Udvandringskontor viser Stræde, hvordan spørgsmålet blev tacklet fra dansk side, både politisk og praktisk. Stillet over for et tysk krav om dansk arbejdskraft i Tyskland blev både arbejdere og fagforeninger sat i et slemt dilemma. Stræde viser, at fagbevægelsen i krigens første år fulgte et »defen-sivt minimalprogram«, der skulle sikre organisationernes beståen, også som et sidste skjold for arbejderne mod tyske overgreb. Socialdemokratiet og fagbe-vægelsen havde imidlertid også en in-teresse i at eksportere en del af arbejds-løsheden til Tyskland. Derved mindske-des nemlig faren for dannelsen af et subproletariat, som let kunne radikalise-res i enten nazistisk eller kommunistisk retning. Det samlede resultat blev en ikke ringe imødekommenhed over for de tyske krav, og metoderne til at få danske arbejdere afsted blev en blanding af stok og gulerod.

I spørgsmålet om tysklandsarbejder-ne genfinder man altså den overordnede socialdemokratiske tilpassnings- og overlevelsesstrategi.

Medens de danske tysklandsarbejde-re efter krigen ikke ligefrem blev takket for deres indsats under fremmede him-melstrøg, indtog de danske søfolk, der ved besættelsen blev afskåret fra hjem-landet, en ganske anderledes position: De havde ydet den mest direkte danske indsats på allieret side. Det er nu ikke det, der er Chr. Tortzens anliggende i ar-tiklen »Danskerne måtte begynde på bar bund«. Derimod rummer artiklen en analyse af den eksilorganisation, som danske søfolk etablerede i England, »De Sammensluttede Danske Sømands-organisationer«. Sikkert på grund af den fælles landflygtighed lykkedes det for de eksilerede sømænd at danne en en-hedsorganisation, der kunne spænde over den organisatoriske og politiske mangfoldighed, som sømændene var

vant til i den hjemlige sammenhæng. DSDS, der omfattede ca. tre fjerdedel af de søfolk, der sejlede fra England, blev ifølge Tortzen holdt sammen af en dygtig og dynamisk organisator, Børge Møller, som også havde en god rapport med Det Danske Råd i London. Tortzen viser, at DSDS skulle forholde sig til et utal af store og små problemer, både af født af krigssituationen og af en »uregerlig« medlemskare. Derudover gav den latente splittelse mellem socialdemokrater og kommunister også anledning til problemer. Og netop dette forhold var medvirkende til, at drømmen om en permanent enhedsorganisation måtte opgives få måneder efter befrielsen. Medlemmerne delte sig igen på flere forbund. Således genfinder man i DSDS udviklingen i modstandsbevægelsen.

Ude- og hjemmefront er, om end i en lidt anden betydning, også et tema i Anette Warrings artikel »Illegalitetens hule«. Titlen hentyder til intimsfærens hjemmefront, og Warring advokerer for, at det traditionelle modstandsbegreb udvides, så hjemmet og dermed kvinderne inddrages. Warring peger, med rette, på hjemmenes centrale betydning for modstandskampen – de udgjorde både materielt og følelsesmæssigt et reservoir, som var en fundamental forudsætning for den manifeste og synlige modstandskamp. Skal fremtidens forskning i emnet være dækkende, må der ifølge Warring altså anlægges et kønsperspektiv på modstandskampen. Efter anmelderens mening har Warring faktisk med sin artikel sagt, hvad der skal siges i sagen. Derfor betvivler han, at den efterlyste forskning vil bringe nye væsentlige indsigter, i hvert fald hvis den skal holde sig inden for et meningsfyldt og operativt modstandsbegreb.

Når manden var den udfarende kraft i modstandsbevægelsen, skyldtes det naturligvis det traditionelle kønsrolle-

mønster. Samme mønster gjorde landets kvinder til den ubestridt ledende kraft i hjemmenes kamp for at afbøde de værste virkninger ved den relative varemangel i Danmark. At det på mange måder også var en heroisk indsats, som krævede opfindsomhed og handlekraft, får man et indtryk af i Ove Niensens artikel »Hverdagen under besættelsen«.

Modstandsorganisationen BOPA lever om nogen op til det klassiske modstandsbegreb, selv i en international kontekst. BOPA var det tætteste på en egentlig partisan-organisation, den danske modstandsbevægelse kunne præstere. Organisationen er altid blevet fremstillet som overvejende kommunistisk domineret. Dette billede nuanceres imidlertid betydeligt i Morten Things artikel »Et portræt af en sabotagegruppe. BOPA-undersøgelsen 1992«. På baggrund af en omfattende spørgeskemaundersøgelse af sociologisk og holdningsmæssig karakter kortlægger Thing alle væsentlige sider af (de overlevende) BOPA-medlemmers liv. Nok var BOPA's ledelse knyttet til DKP, men blandt de menige medlemmer var der relativt få kommunister. Af de fremlagte skema-besvarelser fremgår endvidere, at størstedelen af medlemmerne var født i København, de var mellem 19 og 21 år, og den sociale fordeling var markant: enten var de faglærte arbejdere (må vel også omfatte lærlinge) eller studenter. Af Things afsluttende bemærkninger kan man slutte, at studenterne nærmest éntydigt udgjorde det borgerlige element. Netop cocktailen mellem arbejdere og studenter ser Thing som en væsentlig forklaring på BOPA's slagkraft: Arbejderne kendte til tradition, rutiner og kultur på de arbejdspladser, som i høj grad var organisationens sabotagemål; studenterne tilførte fra deres borgerlige kultur måske et mindre autoritært og mere improvisatorisk element, som havde en positiv virkning på både

planlægningen og udførelsen af vanskelige aktioner. Som en yderligere forklaring på BOPA's slagkraft peger Thing på kontinuiteten (her må Thing tænke på BOPA's lederlag) tilbage til de kommunistiske partisangrupper med disses organisatoriske tradition for små grupper, høj security, kommandosystem osv.

Alt i alt forekommer Things konklusioner solide, ikke mindst fordi han selv bestandigt har øje for de metodiske problemer, hans materiale rummer.

En stor del af BOPA's medlemmer var rekrutteret på B&W, og også i sammenhæng med folkestrejken i København i sommeren 1944 er B&W blevet kendt for sin toneangivende radikalitet. Det er nu som frontvirksomhed i en anden forstand, at Jan Petersen tager B&W under behandling i sin artikel »Produktion og arbejdsmarked under besættelsen: normalitet og unormalitet i maskin- og skibsbygningsindustriene«. Jan Petersen kan påvise, at set over de fem år blev normaliteten på B&W i vid udstrækning opretholdt, både hvad angår forhandlingspraksis mellem arbejdsmarkedets parter, antal konflikter og arten af dem, lønindkomst og produktivitet. De samlede økonomiske virkninger af besættelsen var negative, men forholdsvis begrænsede, og fremgangen i beskæftigelsen var ligefrem positiv. Varige udsving i produktiviteten blev snarere bestemt af investeringer og råvareforsyninger end af sabotage og obstruktion. På kort sigt, derimod, kunne sabotage have ret betydelig effekt.

Analysen af frontvirksomheden inden for maskin- og skibsbygningsindustrien lader sig ifølge Jan Petersen sandsynligvis overføre til resten af branchen – og fordi denne brance altid har været normgivende på det danske arbejdsmarked, også til dansk industri som helhed.

Dette bekræftes i det store og hele af en lidt bredere anlagt artikel, »Modgang

eller fremgang? Industriens forhold under besættelsen«, som er Per H. Hansens bidrag til den odenseanske symposiums rapport *Besættelsen i perspektiv*.

Ved hjælp af diverse empiriske pejlinger som arbejdsløshedstal, bruttofaktoringkomst, bruttoinvesteringer, beskæftigelses-, produktions- og produktivitetsindekser, aktieindekser, forrentning af egenkapital, aktiekurser mv. for årene før, under og efter besættelsen, når Per H. Hansen frem til den konklusion, at ganske vist led det danske samfund et økonomisk velfærdstab som følge af besættelsen; men tabet var ikke éntydigt, for beskæftigelsen steg, og i nogle af besættelsesårene var væksten i bruttofaktoringkomsten betydelig, og i alt fald bruttoinvesteringerne blev holdt på et tåleligt niveau. Store dele af industrien havde tilsyneladende en god indtjening. Ganske vist faldt produktiviteten noget, og omkostningerne steg, men priserne på virksomhedernes produkter steg mere. Nedgangen i investeringerne i besættelsens sidste år førte tilsyneladende ikke til, at produktionsapparatet blev nedslidt. Per H. Hansen peger, ganske som Jan Petersen, på den grundliggende årsag til, at dansk industri klarede skærene: evnen og ikke mindst viljen til på både arbejdstager- og arbejdsgiverside at tilpasse sig de nye forhold og det nye marked. Men som forfatteren også påpeger, så kunne selv virksomheder, der ikke var »værnemagere«, give overskud.

Det er almindeligt kendt, at landbrug og fiskeri havde god indtjening under besættelsen. Nu synes det altså at kunne påvises, at industrien heller ikke klarede sig så dårligt endda. Men hvem var taberne så? Forfatterens svar er: »Som altid ved prisstigninger – og kunne man tilføje: ved rationeringer – var det de ringest stillede, der blev ramt. Personer med faste indkomster, hvis købekraft blev udhulet, og hvis behov for varer

ikke blev tilfredsstillet. En af besættelsens økonomiske konsekvenser var derfor en betydelig omfordeling«.

Nu rækker anmelderens økonomiske indsigt ikke vidt, men umiddelbart vil han da mene, at rationeringen i sig selv må have haft en *positiv* effekt for de ringest stillede, idet den i ikke ringe grad satte den rå købekraft ud af funktion. Og hvem fik i øvrigt sine behov for varer fuldt ud tilfredsstillet? Især i de sidste to krigsår var der artikler, som end ikke mammon kunne opdrive, dårligt nok på den sorte børs. Derfor blev mange penge omsat i immaterielle goder, som helt eller delvist unddrog sig Varedirektoratets lange arm, f.eks. vandondulationer, danseundervisning og spil på totalisatoren.

Per H. Hansens velskrevne artikel nævner nogle af de talrige planøkonomiske foranstaltninger, som prægede besættelsesårene. Man kunne hertil føje de såkaldte »særlige foranstaltninger«. En af disse er emnet for en artikel af Hans Sode-Madsen: »Statsungdomslejre under besættelsen 1940-45«. Forfatteren har tidligere publiceret en monografi om ungdomsforanstaltninger i Danmark fra 1933-50, og det er fra denne sammenhæng, artiklen bringes. Som det påvises, kan besættelsestidens statsungdomslejre føres tilbage til Steinckes lov fra 1933 om tilskud i anledning af ungdomsarbejdsløsheden. Begrundelsen for loven var af socialpsykologisk karakter: Lediggang var roden til alt ondt – også i politisk henseende. Allerede i 1933 frygtede man en politisk radikalisering af en ledig ungdom, det være sig i kommunistisk eller nazistisk retning. Fundamentalt set var det også motiverne bag »lov om ungdomslejre af 18.11. 1940«, som var en del af regeringens nationale beskæftigelsesplan. Til lejrene skulle henvises ugifte i alderen 18-25 år, der havde været uafbrudt ledige i over 2 måneder. Henvisningen ske-

te fra arbejdsanvisningen, og formåede den unge ikke inden for en uge at skaffe sig alternativ beskæftigelse, klappede fælden. Så gik turen til statsungdomslejr, hvor opholdet blev fastsat til fra 6-12 måneder. Sode-Madsen giver en detaljeret beskrivelse af indholdet af et ophold i en af de i alt 12 permanente lejre. Arbejdet kom naturligvis i første række, og som regel blev det skov-, klit- og he-dearealer, der leverede opgaverne. Der var imidlertid også et uddannelseselement i opholdet samt naturligvis idræt. Forfatterens punktvisse tørre ironi lader ane, at der var ikke så lidt »Kraft durch Freude« over lejrene. Sammenligningen står dog for anmelderens regning!

Der var egentlig planlagt 40 lejre, men da arbejdsløsheden i løbet af 1941 nærmest var ikke-eksisterende, kunne man dårligt nok fylde de eksisterende lejre op. Derfor begyndte man ligefrem at propagandere for lejrene, man forsøgte at få unge til at melde sig frivilligt til lejrene, frem for f.eks. at søge arbejde i Tyskland. Indholdet af et lejrophold blev også gjort mere attraktivt, idet undervisningsandelen blev øget, både hvad angår boglige og arbejdstekniske færdigheder. Netop de arbejdstekniske kurser betegnede en revolution, som gjorde op med forsorgssynet, og som pegede frem mod en efterkrigstid. I 1945 bibeholdt man da også statsungdomslejrene under navnet Statens Arbejdstekniske Ungdomsskoler.

Netop besættelsestidens sociale og økonomiske historie er et af de områder, som Aage Trommer efterlyser forskning inden for i sit veloplågt bidrag »Hvad har vi nået og hvad mangler vi?«. I denne artikel giver Trommer, som var symposiets indleder, en tematisk og kronologisk oversigt over den danske udforskning af besættelsestiden. Oversigten har særdeles udtømmende karakter og understøtter Trommers konklusion om, at »Det har været kendeteg-

nende for den danske udforskning af besættelsestiden, at den har været introvert og koncentreret om sig selv«. Så meget desto mærkeligere finder anmelderen det, at Trommer i sin oversigt ikke har medtaget et større arbejde, som i en europæisk sammenhæng anskuer det besatte Danmark ikke bare udefra, men såmænd også ovenfra.

Trommers bidrag rummer desuden en beskrivelse af udviklingen inden for historiografiens inddeling af historikere i skoler og synspunkter. Denne del, som vel nærmest kan karakteriseres som en stridbar Trommers metodiske testamente (uden at der heri fra anmelderens side ligger et håb om Trommers snarlige pensionering!), diskuterer begreberne konsensus/konflikt og forhandlingspolitik/kollaboration. Trommers ganske fornuftige synspunkter munder ud i, at »enhver må indrangere sig, som han har sind og temperament til, som han har øjne at se med«.

Det afholder imidlertid ikke Henrik Dethlefsen fra at forfølge spørgsmålet både systematisk og forstandigt i bidraget »Samarbejdets problem – begreber, metoder, perspektiver«. Som Dethlefsen understreger, og som det også er fremgået af denne anmeldelse, rejser der sig begrebsproblemer, når det danske politiske systems langt hen ad vejen vellykkede bestræbelser på at bevare så megen suverænitet som muligt på danske hænder, skal navngives: forhandlingspolitik, samarbejdspolitik, tilpasningspolitik, eftergivenesspolitik, politisk kollaboration – alle dækker de præcist det samme fænomen. I artiklen gøres der rede for de enkelte begrebers genesis og udvikling, og Dethlefsen tager især fat på det begreb, som uomtvisteligt lige nu løber med stafetten, nemlig »kollaboration«. Dette forklarer han meget plausibelt med den yngre historikergenerations behov for en understregning af, at tilpasningen og ikke mod-

standen var den første og langt hen den eneste besættelsesreaktion ikke blot i Danmark, men overalt i det besatte Europa. Her ser Dethlefsen det positive i introduktionen af begrebet: Det har skærpet forståelsen for, at der – også når det gælder den danske tilpasning og samarbejdspolitik – er en verden uden for Verona. Omvendt finder forfatteren også, at man bør tilstræbe en kritisk distance til begrebet, fordi det i danske øren er semantisk belastet. Det skaber let en kommunikationsbrist mellem historikeren og publikum – og spærrer af for de indsigter, der fremlægges. Mere afgørende for forfatteren er dog, at kollaborationsbegrebets egen udvikling i høj grad er historien om et begrebs indholdstransformation over tid, hvor begrebet får tillagt meninger og nyt indhold, der gradvist udvisker båndene til det begrebsunivers, hvori det oprindeligt opstod. Begrebet udviser klare tegn på nedslidning, ikke mindst hvis man vil fastholde kollaborationen i den brede betydning af enhver form for tilpasning under enhver form for fremmed besættelse. Det analytisk udbytterige forsvinder med andre ord.

Dethlefsens konklusion minder ikke så lidt om Trommers: Enhver historisk bedømmelse af den danske tilpasningspolitik siger nok så meget om historikeren og de omstændigheder, han virker under, som den siger om genstanden for hans overvejelser. Konsekvensen af denne opfattelse er altså en formodning grænsende til vished om, at man *aldrig* vil nå frem til et enigt og objektivt velbegrundet syn på tilpasningspolitikken. Det centrale må være afdækningen af begivenheder og tilstande, motiver og målforestillinger, alternativerne til dem – og deres konsekvenser. For når alt kommer til alt, er bedømmelsen af tilpasningspolitikken etiske aspekter nok en historisk, men ikke en specifik historievidenskabelig problemstilling.

Anmelderen mener i anden sammenhæng at have hørt Dethlefsen advokere for brugen af begrebet »tilpasningspolitik«, bl.a. fordi dette begreb også vil kunne dække orienteringen mod de allierede, da udviklingen tilsagde dette.

På samme vis har Dethlefsen et positivt commonsense forhold til problematikken konsensus/konflikt. Han mener ikke, at der metodisk kan påvises betydende forskelle i tilgangen til kilde-materialet eller analysen heraf i de sidste 30 års forskning, hvad enten den karakteriseres som konflikt- eller konsensusorienteret. Begrebernes anvendelse i deres nuværende form er derfor reduceret til historiografisk typologi.

Med Knud J.V. Jespersens bidrag, »SOE-arkiverne og den danske modstandsbevægelse«, bringes vi tilbage til den danske besættelsestidsforskningens barndom. Som bekendt var Hæstrups banebrydende værker *Kontakt med England* og *Hemmelig alliance* de første egentlige videnskabelige arbejder om dansk besættelsestid. Dengang som senere beklagede Hæstrup, at han ikke

kunne få adgang til SOE's arkiver i England. På baggrund af akter beroende i danske arkiver samt indsamlede beretninger formåede han dog at stykke et arbejde sammen, som den dag i dag på de fleste felter står uantastet. For nogle år siden fik en engelsk historiker, Charles Cruickshank, adgang til de arkiver, som så nidkært blev bevogtet. Det kom der en bog ud af, *SOE in Scandinavia*, som må betegnes som en skuffelse. I maj 1994 blev så arkiverne endelig frigivet, og på symposiet fremlagde Knud J.V. Jespersen sine indtryk af arkivstoffets karakter og værdi på grundlag af et års arbejde med stoffet. Om Knud J.V. Jespersens kommende bog vil give et stort anderledes billede end Hæstrups, kan han ikke sige noget om, men med bogen vil formodninger og indirekte slutninger kunne af- eller bekræftes på grundlag af samtidigt kildemateriale. Jespersens optik vil blive SOE i Londons, og selv om han fremlægger sine planer med nærmest veloplagt ydmyghed, må man knytte forventninger til den kommende bog.

Arkiver og brugere

Af Leon Jespersen

Statens Arkiver nu – og i de næste 5 år: Handlingsplan 1994-1998. (Rigsarkivet, 1993). 1-3, 76 + 106 + 106 s. samt mikrokort.

Enevældens finansarkiver. Vejledende Arkivregistraturer XXIII. (Rigsarkivet, 1996). 278 s.

Vemmetofte Kloster. Arkivregistratur. (Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 1992). 129 s.

Vallø Stifts Arkiv. (Landsarkivet for

Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 1995). 146 s.

Vallø-pergamenten 1356-1713. Et repertorium. (Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 1993). 170 s.

Posthuse øst for Storebælt. En arkivregistratur, ved Niels Strandsbjerg. (Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm/Post Danmark, 1995). 366 s.

- Blindeinstitutioner i Danmark ca. 1858-1970.* Arkivregistratur, ved Niels Strandsbjerg. (Blindeinstitutionerne i København og på Refsnæs/Landsarkivet i København, 1992). 110 s.
- Kommunearkiver – Hasle.* Arkivregistratur. (Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 1996). 125 s., 100 kr.
- Hinnerup-arkiverne 1842-1967. Fortegnelse over arkiverne fra de kommuner, der indgik i Hinnerup kommune 1967,* ved Harry Christensen. (Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, 1992). 95 s.
- Det kongelige Biblioteks arkiv indtil 1943,* ved Thyge Svenstrup. Indsigt. Håndskriftafdelingens Arkivregistraturer nr. 6. (Det kongelige Bibliotek, 1994). 89 s., 60 kr.
- Foreningsarkiver i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,* ved Lars N. Henningsen. (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1992). 52 s., 40 kr.
- Danske kirkebøger i Sydslesvig,* ved Lars N. Henningsen. (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1993). 117 s., 60 kr.
- Personarkiver i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,* ved Lars N. Henningsen. (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1993). 80 s., 60 kr.
- Erhvervsarkivets arkivoversigter. Bd. 1: Virksomhedsarkiver fra landbrug, industri og håndværk m.v.,* ved Erik Korr Johansen. (Erhvervsarkivet, 1991). 253 s., 140 kr. Bd. 2: Arkiver fra handels-, hotel- og transportvirksomheder m.v. (Erhvervsarkivet, 1993). 336 s., 150 kr. Bd. 3: Arkiver fra finans-, forsikrings- og servicevirksomheder, erhvervsorganisationer m.v. (Erhvervsarkivet, 1995). 408 s., 160 kr. (Pris ved samlet køb af to eller tre bind henholdsvis 112, 120 og 128 kr.).
- Niels H. Frandsen: *Dansegilde og mordbrand. Vejledning om retsbetjentarkiver.* (Dansk Historisk Fællesråd, 1995). 198 s., 148 kr.
- Ole Degn: *Toldarkiver før 1969. Vejledning og nøgle til toldarkiverne i landsarkiverne.* (Statens Arkiver/Told- og Skattehistorisk Selskab, 1994). 158 s., 125 kr.
- Margit Mogensen og Erik Nørr: *Menhedsrådene og deres arkiver.* Arkivernes informationsserie. (Rigsarkivet, 1991). 41 s., 25 kr.
- Jørgen Nybo Rasmussen: *Kort – om kort og tegninger.* Arkivernes informationsserie. (Rigsarkivet, 1991). 23 s., 25 kr.
- Paul G. Ørberg: *Hvad præsten skrev – i kirkebogen. Kirkebøger og deres brug.* Arkivernes informationsserie. (Rigsarkivet, 1991). 29 s., 25 kr.
- Ole Degn: *Alle skrives i mandtal. Folketællinger og deres brug.* Arkivernes informationsserie. (Rigsarkivet, 1991). 31 s., 25 kr.
- Finn Andersen: *Skifteretssager og deres brug.* Arkivernes informationsserie. (Rigsarkivet, 1991). 31 s., 25 kr.
- N.H. Frandsen: *Foreningshistorie og retsbetjentarkiver.* Arkivernes informationsserie. (Rigsarkivet, 1991). 32 s., 25 kr.
- Sigurd Rambusch: *Vælgere i organisation. Om vælgerforeningshistorie.* Arkivernes informationsserie. (Rigsarkivet, 1991). 37 s., 25 kr.
- Hans H. Worsøe: *Amtmanden var med til det hele. Amtsarkiver og deres brug.* Arkivernes informationsserie. (Rigsarkivet, 1991). 23 s., 25 kr.
- Poul Thestrup: *Pund og alen. Danske mål- og vægtenheder fra 1683-reformen til i dag.* Arkivernes informationsserie. (Rigsarkivet, 1991). 35 s., 25 kr.
- Poul Thestrup: *Mark og skilling, kroner og øre. Pengeenheder, priser og lønninger i 350 år (1640-1989).* Arki-

vernes informationsserie. (Rigsarkivet, 1991). 50 s., 25 kr.

Arne Møller Pedersen: *Brand, vand, mug og grimme dyr*. Arkivernes informationsserie. (Rigsarkivet, 1991). 30 s., 25 kr.

Dorrit Andersen: *Et godt og smukt hus. Landsarkivet for Fyn*. Gemt er ikke glemt. Skrifter fra Landsarkivet for Fyn nr. 1. (Landsarkivet for Fyn, 1993). 48 s.

»Gemt er ikke glemt«. Sentensen kan læses på den massive egetræsdør til den første læsesal på Landsarkivet for Fyn. For arkivgæsten, der ikke er vant til arkivernes ordningsprincipper, kan det imidlertid volde store problemer at få materialet frem fra gemmestederne. Hvem husker ikke sit første arkivbesøg og følelsen af afmagt; materialet findes på stedet, men man mangler forudsætninger for at bestille det frem til sin læseplads, som de mere arkivvante sidemænd langsomt annekterer med protokoller og pakker fra deres demonstrativt overfyldte borde.

Problemet skyldes naturligvis, at arkivernes materiale er ordnet efter proveniensprincippet (hjemmehørsprincippet) – hvor arkivalierne holdes sammen efter den myndighed, der har skabt dem – og derfor ikke kan bestilles frem efter de enkle principper, som de fleste kender fra folkebibliotekerne. De forsøg, der i 1800-tallet blev gjort med at henlægge materialet i systematiske hovedgrupper, var katastrofal, dels ved at rive materialet ud af den forvaltningsmæssige sammenhæng, hvori det opstod, dels ved at placere materiale fra forskellige arkivskabere i samlinger, der hverken kunne blive fuldstændige eller systematiske, bl.a. fordi et givet materiales indhold kunne berettige til placering i flere grupper. Efterfølgende arkivarer har kæmpet en heroisk kamp for at føre

indholdet i disse samlinger tilbage til de oprindelige arkivskabere.

Arkivgæstens søgning og spørgsmål skal omformuleres til administrationsforhold, og arkivvæsenet har gjort sig store anstrengelser for at vejlede brugerne. Da jeg har fået til opgave at annoncere en række af de seneste års arkivpublikationer, vil det være mest hensigtsmæssigt at kommentere dem på baggrund af arkivernes tilgængeliggørelsespolitik. For en ordens skyld skal det nævnes, at der ikke er tale om en fuldstændig oversigt, men blot om de publikationer, der er sendt til *Historie*.

I 1993 udsendte et udvalg, bestående af medlemmer fra Rigsarkivet og tre af landsarkiverne, en handlingsplan for Statens Arkiver 1994-98, *Statens arkiver nu – og i de næste 5 år*. Heri beskrives den pressede situation, arkivpersonalet befinder sig i som følge af voksende opgaver og nedskæringer, der især har ramt arkivarer og konservatorer. Netop i disse år modtager arkiverne omfangsrige afleveringer fra 1960'ernes hastigt voksende administration, og også i de kommende år er der udsigt til store afleveringer. I perioden 1965-1995 er der skabt ca. 2.200 hyldekilometer arkivalier – svarende til afstanden mellem København og Ankara – hvoraf de omkring 300 hyldekilometer vil blive afleveret til Statens Arkiver frem til år 2025.¹

Samtidig er 1990'ernes administration kendetegnet ved informationsteknologiens lige så hastige udvikling, der kræver arkivernes bistand til forvaltningen samt deres egen tilpasning til de elektroniske medier. Oven i dette kommer et stigende antal arkivbrugere med behov for vejledning. Handlingsplanen rummer nogle sigende oplysninger over det stadig mere skæve forhold mellem arkivpersonalets reduktion og forøgede opgaver. Men når Rigsarkivets og

landsarkivernes faste personale i 1992 er opgjort til 17 (tabel 1, I. del, s. 17), beror det heldigvis på en fejl. Det korrekte tal må være 120; men til sammenligning var der 159 i 1975. I forhold til udenlandske arkiver er der ansat væsentligt færre i det danske arkivvæsen, ligesom arkivpersonalet er blevet stadig mindre i forhold til antal ansatte i administrationen, omfanget af afleveringer, besøgstal og ekspeditioner. Alt dette har medført nogle omprioriteringer med hensyn til tilgængeliggørelse af arkivfunds.² – Efter fremkomsten af handlingsplanen er der ført forhandlinger om en resultatkontrakt, der åbner mulighed for flere ressourcer til arkiverne i forbindelse med tilpasningen til informationsteknologien.

Trods arkivpersonalets reduktion siden 1975 har det publiceret flittigt, dels i form af arkivregistraturer og vejledninger, dels i form af undersøgelser, der har vist arkivsamlingernes anvendelsesmuligheder og givet arkivarerne en praktisk baggrund for vejledningsarbejdet.³ Serien ARKI-Varia fra Landsarkivet for Sjælland m.m. samt publikationerne fra Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland er netop eksempler på udnyttelse af arkiverne. For den brede offentlighed er det lille tidskrift *Siden Saxo* nok det kendteste eksempel. Men med færre ressourcer og et voksende publikum med behov for vejledning har arkivvæsenet mødt udfordringen med forskellige former for hjælp til brugere.

Gennem det meste af dette århundrede har den detaljerede registratur været den foretrukne form for tilgængeliggørelse af arkivfunds og hjælp til brugere – kombineret med mundtlig vejledning. Denne type hjælpemiddel rummer en detaljeret fortegnelse over indholdet i et arkivfond og er forsynet med en forvaltningshistorisk indledning om den

pågældende arkivskaber. Dette arbejde er blevet fortsat, og inden for de sidste år er der fremkommet en række registraturer af denne type.

For mange år siden udsendte Rigsarkivet en »Vejledende Arkivregistratur« over Rentekammeret, dvs. den instans, der forvaltede rigets indtægter. Med den 23. i rækken af Vejledende Arkivregistraturer, *Enevældens Finansarkiver*, foreligger der en registratur over de mange instanser, der administrerede rigets udgifter. Med et par enkelte undtagelser dækker den perioden fra Struensee til enevældens ophør i 1848 og erstatter her den forældede Vejledende Arkivregistratur III om finansarkiverne 1660-1848, der udkom i år 1900. Der er ganske vist tale om en videreførelse af en ældre serie; men dens anlæg vidner om en klar forståelse for behovet hos nutidens brugere. Den administrationshistoriske oversigt over finansforvaltningen er kortfattet, og bogen rummer henvisninger til mere udførlig litteratur for den interesserede. Ved hver myndighed anføres år for dens oprettelse og nedlæggelse, lovgrundlag samt eventuelt litteraturhenvisninger. Der er anført proveniensnummer, løbenumre (pakkenumre), yderår for den pågældende enheds materiale, titel på enhed/pakke samt anmærkning om indhold. Indledningen rummer desuden en instruktiv vejledning i udfyldelse af bestillingsseddel, og bagest findes ikke blot en person- og litteraturliste, men også en ordforklaringsliste. Den »gamle« Vejledende Arkivregistratur fremstår her i en yderst brugervenlig skikkelse.

Også landsarkiverne har fortsat arbejdet med udgivelse af detaljerede registraturer. Det må tilskrives nu fhv. landsarkivar Grethe Ilsøes indsats, at der i de sidste år er blevet udsendt en række registraturer af denne type fra Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, herunder over to ikke

helt almindelige godsarkiver. Vemmetofte, hvis første kendte ejer daterer sig til 1349, var frem til 1694 en adelig hovedgård, men ejedes herefter af medlemmer af kongefamilien. Ved en fundats blev det i 1735 et adeligt jomfrukloster, hvis økonomi baserede sig på indtægterne fra Vemmetofte og Højstrup hovedgårde. Vemmetofte klostres omfangsrige arkiv (frem til 1951) er blevet overdraget til landsarkivet og tilgængeliggjort i form af en arkivregistratur, hvis opstilling repræsenterer en tillem্পning af Lotte Jansens model for fynske godsarkiver. Registraturen er således let at orientere sig i, og arkivet med dets lange, ubrudte rækker af korrespondance og regnskaber rummer – ligesom det følgende arkiv – mange muligheder for undersøgelser af landbrugs-, skovbrugs-, social- eller lokalhistorisk karakter.

Endnu mere exceptionelt er Vallø Stifts arkiv, som Landsarkivet for Sjælland m.m. har modtaget, og som dækker tiden frem til ca. 1950. I begyndelsen af 1700-tallet købte Frederik 4. Vallø, som han forærede til sin hustru Anna Sophie Reventlow. Efter Frederik 4.s død blev hun tvunget til at overdrage sine ejendomme til Christian 6., der herefter overdrog Vallø til dronningen, Sophie Magdalene. Hun omdannede i 1737 Vallø til en kgl. stiftelse for ugifte døtre af adelen. Vallø Stifts arkiv blev ordnet og registreret i 1929, og ved landsarkivets nyordning i 1993 overførte man de dele af arkivet, der var ordnet tilfredsstillende, til nyordningen. Vallø Stifts arkiv er med sine over 250 hyldemeter landsarkivets største godsarkiv, og det rummer et væld af forskningsmuligheder inden for de ovennævnte emner.

Bl.a. indeholder arkivet en enestående samling på 122 pergamenter fra middelalder og renaissance, der er tilgængeliggjort i en separat publikation, *Valløpergamenter 1356-1713*. Det ældste

pergament, et skøde, stammer fra 1356. Ved hvert pergament er anført titel, datering, antal tekstsider, pergamentets størrelse og bevaringstilstand, segl, resumé af indhold, bagsidetekst, referencer til trykte kildeudgaver og til anden litteratur. Ordningen følger den nummerering, der blev foretaget omkring 1930, og såvel et navneregister som en oversigt over pergamenternes kronologiske og typologiske fordeling giver brugeren forskellige, let anvendelige indgangsvinkler.

Fremkomsten af disse tre registraturer vil uden tvivl give anledning til nye undersøgelser på grundlag af dette materiale.

Et par andre registraturer fra Landsarkivet for Sjælland m.m. påkalder sig også opmærksomhed. Niels Strandsbjerg, der er involveret i flere af de registraturer, der omtales her, har forestået indsamlingen af arkiver (frem til ca. 1986) fra posthuse øst for Storebælt. Læseren kan umiddelbart undre sig over, at registraturen også omfatter Samsø; men det skyldes, at øen indtil 1970 hørte under Holbæk amt. P&T's historie er skrevet; men udgiveren leverer – udover bl.a. en spændende indføring i postvæsenets tidligere fremtrædende rolle inden for befordringsvæsenet – en oversigt over postvæsenets lokale og regionale struktur, hvor læseren får en kort og koncis definition på forskellige kategorier af posthuse. Registraturen, *Posthuse øst for Storebælt*, er opbygget geografisk efter postkredse, og de enkelte arkiver er ordnet efter en model, der er aftrykt (s. 21). Da nogle posthuse har mistet nøglen til deres journalsystem, er der som bilag aftrykt en standardjournalnøgle. Endvidere findes et register over postkontorer, telegraf- og befordringsstationer m.m.

Som led i Landsarkivet for Sjællands indsamling af arkiver fra handicapinstitutioner foreligger der nu en registratur

over sjællandske blindeinstitutioner, *Blindeinstitutioner i Danmark ca. 1858-1970*. Den kan imidlertid betragtes som landsdækkende, da alle store blindeinstitutioner, er placeret på Sjælland. Niels Strandsbjerg giver en fyldig og velskrevet indføring i de forskellige blindeinstitutioners historie, der samtidig afspejler holdningsændringerne i blindeforsorgen. Hovedparten af arkivalierne stammer fra blindeinstitutionerne i København og på Refsnæs. Registraturen, der er udstyret med en række spændende og ganske sigende fotos, rummer også arkivalier fra andre, mindre blindeinstitutioner og -foreninger.

Landsarkiverne har også fortsat udgivelsen af registraturer over kommunearkiver. Landsarkivet for Sjælland m.m. har således udgivet en registratur over arkivalier fra Hasle købstad, Klemensker, Nyker og Rutsker kommune, der med kommunalreformen i 1970 indgik i Hasle primærkommune. Især Rutsker kommune er interessant, idet man her omhyggeligt har bevaret arkivalier, der er kasseret i andre kommunearkiver. Landsarkivet har i dette tilfælde set bort fra Indenrigsministeriets bekendtgørelse fra 1981 om kassation. Denne »civile lydighedsnægtelse« kan kun hilses velkommen, idet det omfangsrige arkiv viser, hvilket materiale en kommunal myndighed på landet producerede. Registraturen er opbygget efter samme model som ved øvrige kommunearkiver.

Det gælder også Landsarkivet for Nørrejylland registratur over Hinnerup kommunes arkiv, udgivet af Harry Christensen. Registraturen omfatter materiale fra Grundfør-Spørring, Søften-Foldby og Vitten-Haldum-Hadsten kommuner, der i 1967 blev sammenlagt til Hinnerup kommune. I begge disse kommuneregistraturer gives en oversigt over de sammenlagte kommuners historie, styre, opgaver og administration, ledsaget af en indføring i arkivernes opbygning –

og i registraturernes benyttelse. På den måde præsenteres forskellige typer materiale samt eksempler på og ideer til deres anvendelsesmuligheder. Harry Christensen udtrykker for så vidt ideen med alt tilgængeliggørelsesarbejde, når han nævner, at kommunehistorie ikke skriver sig selv, og at han håber, at registraturen vil gøre materialet kendt samt fremme forståelsen og interessen for det lokale samfund.

Også institutioner uden for Statens Arkiver har i de senere år udgivet arkivregistraturer. Særlig tydeligt understreges registraturrens funktion i Det kongelige Biblioteks registratur over sit eget arkiv. Skønt arkivet har været anvendt til vægtige undersøgelser, har det levet en ret anonym tilværelse, idet der først i 1942 forelå en håndskrevet registratur, som forskere og studerende »dog skulle spørge efter... da dens eksistens ikke har været almindelig kendt« (Birgitte Possings forord). Arkivet rummer ind- og udgående skrivelser til overbibliotekar- og bibliotekschefembedet, regnskaber samt materiale vedrørende benyttelse (udlån m.m.), kataloger, tilvækst og afgang, indbinding, bygningen, bibliotekets historie m.m., udstillinger, planer o.l. Arkivets bedste kender, Harald Iisøe, gør i en perspektivrig indledning rede for sine egne erfaringer med at opdatere arkivets indhold og betydning, ligesom han viser dets mange anvendelsesmuligheder, bl.a. til trykproduktions historie (ud fra pligtafleveringsprotokollerne), auktionspriser, bogbindshistorie, forskning og læsning (ud fra udlånsprotokollerne). Udgivelsen af registraturen vil ganske sikkert fremme udnyttelsen af arkivets righoldige materiale til undersøgelser i bibliotekshistorie og bogvæsen. For en ordens skyld skal nævnes, at Det Kongelige Bibliotek nu også har udsendt registraturer vedrørende håndskriftsamlingen.

I 1989 indrettedes Studieafdelingen med Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg som en selvstændig afdeling. Arkivet har tids- og ressourceproblemer svarende til dem, der er beskrevet i ovennævnte handlingsplan for Statens Arkiver.⁴ Alligevel er det lykkedes arkivet at indsamle store mængder arkivalier og at tilgængeliggøre dem i en arkivserie, hvis første tre publikationer skal omtales her.

Ligesom i Danmark er der også i Sydslesvig foregået en indsamling af foreningsarkiver. Arkivet har udgivet en »summarisk fortegnelse« over sydslesvigske foreningsarkiver, indeholdende det enkelte arkivs løbenummer, foreningsnavn, materialets tidsmæssige udstrækning (yderår) og omfang samt stiftelsesår og eventuel litteratur. Endvidere findes krydshenvisninger til materiale i Sydslesvigs danske Ungdomsforeningers arkiv. Foreningerne er opført i alfabetisk rækkefølge, da de fleste foreninger hos det danske mindretal havde et nationalpolitisk formål. Registraturen skal give et overblik, medens de enkelte arkivers specifikke indhold fremgår af mere detaljerede registraturer. Men den skal samtidig anspore til yderligere afleveringer; registraturens første billede – af Sydslesvig-Hjælpens Kørselstjenestestores store, men nu hovedsagelig tabte arkiv – giver begrundelsen.

Den anden publikation i arkivserien vedrører kirkebøger. Lars Henningsens fyldige indledning finder sin begrundelse i de skiftende forhold mellem dansk og tysk, der har givet de sydslesvigske kirkebøger en særlig karakter. Hans spændende udredning af kirkebøgernes placering i Slesvigs omtumlede historie kan ikke ydes retfærdighed i en kort omtale; men for benyttelsen af de danske kirkebøger i Sydslesvig er det ikke mindst vigtigt, at der i perioder og i visse områder kunne være tale om en dob-

beltregistrering af embedshandlinger i tyske og danske kirkebøger. Og så sent som i 1980'erne indtraf der et vendepunkt, idet registreringen af danske embedshandlinger i tyske kirkebøger ebbede ud for alene at blive ført i danske kirkebøger.

Arkivseriens tredje publikation omhandler personarkiver. Også her er der tale om en alfabetisk ordnet oversigt, idet der henvises til de enkelte arkivers mere detaljerede indholdsfortegnelser. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig har omkring 340 private personarkiver, og i registraturens indledning gør Lars Henningsen rede for andre institutioners bestand af privatarkiver samt privatarkivernes anvendelsesmuligheder.

Fortegnelserne fra arkivet i Flensborg har karakter af oversigter for bestemte arkivgrupper. Hvis vi atter vender tilbage til Statens Arkiver, har de i den sidste menneskealder lagt betydelig vægt på at skabe arkivoversigter (guider), der kort præsenterer alle arkivinstitutionens samlinger. Oversigterne er ment som en første orientering, hvorfra brugeren henvises til mere detaljerede hjælpemidler, herunder trykte specialregistraturer. Alle landsarkiverne har fået sådanne oversigter og hjælpemidler; med hensyn til Dansk Data Arkiv rummer DDA-Nyt fra 1993 en guide-lignende oversigt, og i 1990'erne afsluttedes *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*. Her er oversigten over arkivfonds ledsaget af nyttige anvisninger på, hvordan brugeren kan gå videre i sin søgning. Ikke mindst sagregistrene er til stor hjælp; brugeren har her en mulighed for hurtigt via disse at finde frem til de specialregistraturer og arkivfonds, der vedrører det pågældende emne. Dette arbejde er fortsat, og inden for de sidste år har nu også Erhvervsarkivet fået sin guide, *Erhvervsarkivets arkivover-*

sigter. Dens tre bind omtaler ca. 6.700 arkivfonds opdelt efter brancher og inden for disse efter amter og primærkommuner. Brugeren kan desuden finde det ønskede materiale i et navneregister (med navne på virksomheder, organisationer, foreninger, personer mv.); arbejder man med et lokalområde, kan man have nytte af det topografiske register, ligesom der findes branche- og fagregistre. Under omtalen af de enkelte arkivfonds findes oplysning om etableringstidspunkt, ophør, strukturændringer, navneændring mv. samt eventuel oplysning om arkivalier/registraturer på andre arkivinstitutioner. Dette efterfølges af oplysninger om såvel arkivets som de enkelte arkivaliegrupperes yderår og omfang. Bind 3 rummer desuden en oversigt over personarkiver samt specialsamlinger og hjælpemidler, og oversigtens tre bind har af praktiske grunde en amts- og kommuneoversigt. Alt dette gør dem til et yderst brugervenligt hjælpemiddel.

Det reducerede arkivpersonales øgede opgaver, bl.a. til vejledning af et større antal læsesalsbrugere uden større indsigt i forvaltningshistorie, har skabt et behov for yderligere information.

Titlen på Niels H. Frandsens vejledning *Dansegilde og mordbrand* refererer til retsbetjentenes mangfoldige opgaver, lige fra udstedelse af tilladelser til afholdelse af bal til efterforskning og retsforfølgelse af forbrydelser. Retsbetjentene – herredsfogeden, byfogeden og birkedommeren – der på én gang var politimestre og dommere, fungerede frem til 1919, da den dømmende og udøvende magt blev adskilt. De ældste arkivalier stammer tilbage fra slutningen af 1500-tallet.

Retsbetjentarkiverne hører til landsarkivernes mest anvendte arkivalier. Slægtsforskere benytter bl.a. skifteprotokollerne, hvor man kan finde et doku-

menteret slægtskab i forbindelse med boopgørelser, og ligesom lokalhistorikere anvender de skøde- og panteprotokollerne. Men andre dele af retsbetjentarkiverne benyttes kun i ringe udstrækning. Landsarkiverne har ordnet retsbetjentarkiverne efter en fælles plan, der bl.a. rummer grupper såsom justits- og politivæsen, skøde- og pantevæsen, fogedvæsen, notarialvæsen, skifte- og overformyndervæsen, auktionsvæsen, politiforvaltning, næringsvæsen, tiendevæsen, regnskabsvæsen og udskrivningsvæsen.

Tilsammen giver disse grupper et billede af retsbetjentenes mange opgaver og centrale placering i lokalsamfundet. Men som det fremgår af Grethe Ilsøes forord, har den enkelte forsker hidtil selv måttet skaffe sig et overblik over retsbetjentarkivernes opbygning, indhold og variation, ligesom vejledningen naturligvis også skal henlede publikums opmærksomhed på de hidtil kun lidt benyttede dele af retsbetjentarkiverne. Vejledningen er ikke udgivet af Statens Arkiver, men af Dansk Historisk Fællesråd, der hermed har fortsat sin serie af gode håndbøger. Forfatteren præsenterer her hjælpemidler, arkivernes indhold og indfaldsvinkler, ligesom vejledningen er forsynet med ordliste og en fortegnelse over retskilder og litteratur. Det gør heller ikke bogen ringere, at den er skrevet i et flydende sprog. Vejledningen opfylder således et stort behov; brugeren er fortsat henvist til landsarkivernes guider (arkivoversigter) samt fortegnelser og registre på arkivernes læsesale. Landsarkivet for Sjælland m.m. har udsendt trykte registraturer, ordnet amtsvist; men når Statens Arkiver i fremtiden får registreret retsbetjentarkiverne på en database, får arkivgæsten mange søgemuligheder.

I 1990 skrev arkivar Henrik Fode en artikel i *Fortid og Nutid* med den sigende titel: »Brug toldarkiverne. Her især

fra det 19. århundrede – en kildegruppe til næsten alt«. Toldarkivernes mange anvendelsesmuligheder fremgår også af Ole Degns vejledning, *Toldarkiver før 1969*, der er udsendt af Statens Arkiver og Told- og Skatthehistorisk Selskab. Toldarkiverne (før 1969) fylder et par kilometer på landsarkivernes hylder, og deres indhold afspejler toldvæsenets skiftende opgaver. I første halvdel af vejledningen giver Ole Degn et rids af toldvæsenets organisation gennem tiderne samt af love og forordninger som en hjælp til at forstå toldmaterialets mange oplysninger. Vejledningens anden halvdel rummer den fælles modelregistratur, som toldarkiverne er ordnet efter, ledsaget af bemærkninger om indhold, forklaringer af arbejdsgange og lovgrundlag. Toldarkiverne kan naturligvis benyttes af den, der forsker i økonomisk historie, idet materialet bl.a. rummer oplysninger om omsætning og handel, et områdes økonomiske betydning, ind- og udførsel, om varelagre, udenlandske handelsmænd osv. I materialet findes også oplysninger af personal-, administrations- og bygningshistorisk interesse. Nok så overraskende er det, at der også findes oplysninger om sundhedshistorie, idet toldvæsenet blev inddraget i administrationen af karantænebestemmelser. Toldvæsenet fik andre opgaver, der lå uden for beskattningen, såsom skibsmåling, tilsyn med mønstring af skibsmandskab og skibspapirer, med valutaordning o.a. Det er således et ganske righoldigt materiale, der er blevet tilgængeliggjort for publikum, dels ved 1980'ernes indsamling og ordning, dels ved udsendelsen af denne vejledning og nøgle til toldarkiverne. Vejledningen rummer også fortænelser dels over toldsteder, personale, indtægter, befolkningsunderlag og arkivomfang, dels over litteratur og registraturer, der hjælper brugeren videre i søgningen.

Især de ældre Vejledende Arkivregistraturer rummede en fyldig forvaltningshistorisk indføring. Tankerne kan gå til V.A. Sechers omkring 100 sider store oversigt over Danske Kancelli, der rummer et væld af oplysninger for den administrationshistorisk interesserede. For brugeren kunne den derimod virke noget uhåndterlig, og i Bjørn Kornerups 2. udgave af registraturen over Danske Kancelli (1943) – og i andre Vejledende Arkivregistraturer – var der tale om kortere administrationshistoriske indføringer.

Som man kan læse i Rigsarkivets handlingsplan, var de Vejledende Arkivregistraturers lærde indledninger ofte mest til nytte for arkivarerne i deres mundtlige vejledningsarbejde, og som bruger kaster man undertiden et stjålet blik på arkivarernes eksemplarer af de Vejledende Arkivregistraturer, der rummer en række håndskrevne tilføjelser og praktiske oplysninger. De ovennævnte, instruktive vejledninger i benyttelsen af told- og retsbetjentarkiver er ikke mindst nyttige for dem, der ofte bruger disse arkivfunds; men hvis man kun er »på visit« i disse arkivgrupper, er kortfattede indføringer hensigtsmæssige.

I den forbindelse udgav Statens Arkiver i 1991 en informationsserie på 11 skrifter, der giver en kort, brugerorienteret vejledning i hyppigt benyttede arkivfunds. For nylig er der udkommet flere skrifter, der ikke har kunnet omtales her. Skrifterne afspejler arkivvæsenets Janus-ansigt, idet de rummer en række praktiske oplysninger, dels for brugerne, dels for dem, der opbevarer arkivmateriale.

Dette dobbelte sigte præger ikke mindst skriftet om menighedsrådsarkiverne. Her får man et rids af menighedsrådenes historie, deres placering i demokratiseringsprocessen, herunder deres betydning for kvinders valgret og valgbarhed. Og ved opridsningen af de-

res voksende kompetenceområder får læseren et klart billede af arkivernes indhold. Som eksempel skal her blot nævnes, at menighedsrådenes tilsyn med kirkebygninger og inventar har skabt et materiale, der kan anvendes ved bygningshistoriske undersøgelser. Arkiverne har imidlertid mange andre anvendelsesmuligheder, og skriftet slutter med en vejledning om, hvorledes arkiverne bedst ordnes og sikres for eftertiden. Særlige problemer knytter sig til opbevaringen af kort og tegninger, der ofte har et upraktisk format (s. 21).

Dette vanskelige problem tages op i en særskilt publikation om kort og tegninger. Med publikums voksende interesse for kort og tegninger – både til illustrationer og til forskning – har der meldt sig et øget behov for vejledninger og registraturer. Netop på grund af deres ofte upraktiske format har arkivskaberne taget kort og tegninger ud af den administrative sammenhæng, hvori de opstod. Da der ikke findes faste regler for, hvorledes materialet skal registreres og betegnes, kalder Nybo Rasmussen det en vanskelig opgave at orientere sig i denne type materiale, idet der ikke findes ensartede og let anvendelige hjælpemidler. Han giver imidlertid en kynig indføring i samlingerne på Statens Arkiver, og hvorledes arkivgæsten trin for trin kan benytte sig af de mange og forskelligartede hjælpemidler samt registraturer, der er til rådighed. Enkelte er trykt; men en række – undertiden omfangsrige – interne registraturer er opstillet på de enkelte afdelinger. Når forfatteren ved problemer anbefaler at rådføre sig med »de medlemmer af personalet, der har specialiseret sig i emnet« (s. 6), får man indtryk af et ikke let tilgængeligt område. Nybo Rasmussens skrift afspejler det store ordnings- og tilgængeliggørelsesarbejde, der er i gang for at lette benyttelsen af det rigelige materiale; bl.a. betegnes Rigs-

arkivets sejlskibskonstruktionstegninger som en af verdens mest værdifulde og største. Der er også lyspunkter; forfatteren fremhæver det ordningsarbejde, der i årene 1966-73 blev gennemført på Landsarkivet for Sjælland m.m. vedrørende materiale fra før 1900. Der findes en trykt registratur og et seddelkartotek med registreringen på forsiden og et foto af det pågældende materiale på bagsiden, der gør det »usædvanlig let at orientere sig i dette arkivs kortsamling« (s. 17). Nybo Rasmussens skrift er absolut nyttig læsning inden brugen af arkivernes kort og tegninger.

Kirkebøger, folketællinger og skifteprotokoller hører til det hyppigst benyttede materiale, idet det er grundlaget for bl.a. slægts-, lokal- og kulturhistorie. Paul G. Ørberg har i *Hvad præsten skrev – i kirkebogen* beskrevet kirkebøgernes historiske udvikling, deres indhold samt ikke mindst den praktiske brug af kirkebøger. Her har vi et eksempel på selvbetjening, idet hvert landsarkiv har opstillet den pågældende landsdels ældre kirkebøger i kopi, medens Rigsarkivet har alle landets kirkebøger (frem til 1915) på mikrofilm. Desuden har større lokalhistoriske arkiver kopier af lokale kirkebøger frem til 1891. Med salget af kirkebøger på mikrofilm eller -kort indgår de også i arkivernes formidling. Kirkebøgernes betydning fremgår af, at de i Danmark – bortset fra Sønderjylland og i modsætning til mange andre lande – er grundlaget for personregistreringen.

Ole Degn fremlægger i *Alle skrives i mandtal* folketællingernes historie, deres stadig mere detaljerede, men varierende oplysninger, de metodiske problemer, der knytter sig til benyttelsen, samt deres anvendelsesmuligheder inden for bl.a. personal- og slægtshistorie, befolknings- og erhvervsforhold. Læseren får endvidere oplysning om, hvilke folketællinger der er direkte publikumsad-

gang til i form af xeroxkopi eller mikrofilm på Statens Arkiver, ligesom litteraturlisten rummer en fortegnelse over publicerede folketællinger og anden relevant litteratur.

Skifter – opgørelser efter dødsfald, opbud, fallit, separation eller skilsmisse – kan give oplysninger om økonomiske og sociale forhold, lokalhistorie, hus- og ejendoms historie, kulturhistorie m.m., ligesom de kan anvendes til at dokumentere slægtsforhold. Skifteprotokoller – samt skiftedokumenter der undertiden overses – bliver derfor flittigt benyttet; men problemet for brugeren er her i udpræget grad at omsætte sit spørgsmål til administrationssprog: hvilken jurisdiktionsmyndighed tog sig af det pågældende skifte. Da denne opdeling er ganske kompliceret, har Finn Andersen i *Skifteretssager og deres brug* (s. 30f.) givet en overskuelig, skematisk oversigt over de vigtigste skiftejurisdiktioner, medens teksten rummer oplysning om en række mere specielle myndigheder. Denne oversigt vil uden tvivl lette søgningen for mange.

Retsbetjentarkivernes flittige benyttelse afspejler deres mange anvendelsesmuligheder. Niels H. Frandsen, der havde forfattet den ovenfor nævnte, mere fyldige vejledning i disse arkiver, viser i sit lille skrift *Foreningshistorie og retsbetjentarkiver* retsbetjentarkivernes værdi, når man arbejder med foreningshistorie. Medens en forenings eget arkiv vil være det naturlige grundmateriale for beskrivelsen af dens historie, giver retsbetjentarkiverne mulighed for mange slags oplysninger. En forening kunne få kontakt med myndighederne ved ansøgning om tilskud, tilladelser, ved kontrol og konflikt. Retsbetjentene – byfogeder, herredsfogeder og birkedommere – tog sig især af konflikterne, og N.H. Frandsens skrift omhandler i vid udstrækning materiale vedrørende konflikter. Forfatteren giver en

praktisk orienteret gennemgang af søgemuligheder, faldgruber, protokollernes opbygning og indhold m.m., der altsammen afspejler hans egne erfaringer med materialet, som læseren her delagtiggøres i og kan have praktisk nytte af under arkivbesøget. Retsbetjentarkiverne rummer en bred vifte af oplysninger: f.eks. brugsforeningers tilladelse til at sælge alkohol samt sager vedrørende ulovligt salg af alkohol og varesalg til ikke-medlemmer, kontrol med andelsmejeriers mælkeproduktion, retssager mellem en forenings medlemmer eller mellem en forening og udenforstående osv. Om søgningen i de konkrete tilfælde står mål med anstrengelserne, overlader forfatteren til den enkeltes bedømmelse; men med baggrund i oplysningernes variationsbredde opfordrer forfatteren foreningshistorikeren til at vurdere deres relevans for fremstillingen af foreningens historie, ligesom han afslutningsvis kort berører de metodiske problemer, der knytter sig til udnyttelsen af materialets oplysninger.

Foreningshistorie er også emnet for Sigurd Rambuschs bidrag til informationsserien. Hans skrift, *Vælgere i organisation. Om vælgerforeningshistorie*, rummer en oversigt over de politiske partiers og vælgerforeningers historie. Han viser ikke blot, hvilket materiale der står til rådighed for den, der beskæftiger sig med vælgerforeninger, og hvor det findes; men han giver også råd med hensyn til disposition, sprog samt fremstilling af manuskript og bog. Når forfatteren anbefaler udarbejdelse af en disposition forud for arbejdet med arkivalierne, skyldes det, at arbejdet med de store mængder materiale ellers kunne resultere i en skæv fordeling af arbejdsindsatsen og en slagside i fremstillingen. Rent metodisk afspejler det også arbejdsprocessens vekselvirkning mellem spørgsmål/hypoteser og arbejdet med arkivalierne. De efterfølgende ek-

sempler på vælgerforeningshistorier samt fortegnelser over valgdatoer og -tal, litteratur samt adresser på arkiver, biblioteker og politiske partier, gør skriftet til en nyttig vejledning for den, der beskæftiger sig med vælgerforeningshistorie. Dette skrift adskiller sig samtidig lidt fra de øvrige i informationsserien ved også at medtage ting, der ikke snævert hører til arkivbenyttelsen.

Landsarkiverne rummer formentlig omkring 10 km amtsarkiver. I *Amtmanden var med til det hele* viser Hans H. Worsøe i et historisk rids amtmandens forskellige og varierende funktioner, hvad der kan findes i amtsarkiverne, og hvorledes arkiverne benyttes. Der gøres bl.a. rede for grever og friherrers amtmandsfunktioner samt for, hvorledes Sønderjylland også på dette punkt adskiller sig fra det øvrige land. Fra landsarkivernes guider (arkivoversigter) ledes brugeren til andre fortegnelser (bl.a. seddelregistraturer); men på grund af materialets omfang har ingen af landsarkiverne udarbejdet detaljerede registraturer med brugervejledning og en administrationshistorisk indledning (s. 18).

Arkivbenyttere kender værdien af forudgående forberedelser til arkivbesøget, og de ovennævnte skrifter i informationsserien må naturligvis ses i denne sammenhæng. To af seriens skrifter med oplysninger om mål, vægt, mønt- og prisforhold, forfattet af Poul Thestrup, kan samtidig benyttes som opslagsbøger under arkivbesøget. Forfatteren giver en god oversigt over mål- og vægtsystemernes udvikling fra 1683 til i dag, herunder en forklaring på, hvorfor Danmark først i 1907 indførte metersystemet og dermed – sammen med Rusland – hørte til de sidste europæiske lande, der indførte det. Skriftet rummer desuden et nyttigt og kortfattet alfabetisk mål- og vægtleksikon, der skal lede arkivbrugeren gennem de mange mål-

og vægtenheders »forvirrende labyrint«. Under arkivarbejdet støder man ofte på forskellige møntenheder samt pris- og lønoplysninger, der kan rejse spørgsmål om bl.a. købekraft og ønske om en sammenligning med nutidige forhold. Forfatteren giver en oversigt over møntsystemets udvikling og gør rede for de store problemer, der knytter sig til gengivelsen af prisudviklingen over en ca. 350 år lang periode. For hvert årti i denne lange periode har han anført eksempler på priser og lønninger. Flere af disse oplysninger kan selvsagt diskuteres. En murer- eller tømrerløn på 32 skilling om dagen i tiåret 1640-49 er formentlig korrekt; men når man arbejder med materiale fra den periode, vil man ofte støde ind i svært gennemskuelige oplysninger, hvor betaling kan være med eller uden kost eller dække over »akkordarbejde«. Alt dette er forfatteren bekendt, og med disse to skrifers talmateriale har arkivgæsten fået nogle yderst nyttige hjælpemidler.

Medens hovedparten af informationsseriens skrifter henvender sig til arkivbenytterne, er Arne Møller Pedersens skrift om *Brand, vand, mug og grimme dyr* så afgjort henvendt til arkivernes anden kontaktflade: dem, der skaber eller opbevarer arkivmateriale. Skriftet rummer anvisninger på, hvordan arkivskabere og arkivinstitutioner skal håndtere arkivalier, så de ikke blot opbevares, men bevares. Det er en sand gyser at læse om de farer, der truer arkivmaterialet, enten i form af pludseligt nedbrydende faktorer (brand- og vand-skader) eller langsomt nedbrydende faktorer (slid, lys, magasinklima, skadedyr, svampe m.m.). Det var således ikke den højeste form for visdom, da man i TV-byen placerede uerstattelige bøger under et vandløb, hvis manglende soliditet fik de – set i bagklogskabens bakspejl – forventelige følger. Ud over commonsense betragtninger rummer

skriftet en række anvisninger på, hvordan man ved forskellige foranstaltninger kan forebygge eller udbedre skader.

I erkendelse af det stigende behov for læservenlig og hurtig information om hyppigt benyttede arkivfunds har Rigsarkivet udarbejdet en række pjecer, *Rigsarkivet informerer*, der uddeles gratis til publikum. Af samme grund kan pjecerne vanskeligt karakteriseres som udstyrsstykker; men bag det beskedne ydre gemmer sig en kortfattet, nøgtern og målrettet information. Alt overflødig er skrælet bort, og de er bevidst udarbejdet med henblik på brugerens helt basale behov, herunder også udfyldelse af bestillingsseddel, så man ikke havner i den situation, der indledningsvis er beskrevet. En ledsagende spørgeskemaundersøgelse, hvor brugeren kunne bedømme nytten af pjecerækken, har givet Rigsarkivet mulighed for at tilpasse informationsmaterialet til publikums behov. Pjecerne *Rigsarkivet informerer* skal naturligvis sætte brugeren i stand til i højere grad at betjene sig selv, så arkivpersonalets mundtlige vejledning kan bruges til noget mere fornuftigt end trivielle spørgsmål. Anmelderen har kendskab til 13 pjecer;⁵ her skal to af dem kommenteres nærmere.

I *Folketællinger 1769-1940* vejledes i brugen af en hyppigt benyttet kildegruppe. På seks tekstsider får brugeren oplysning om, for hvilke år og områder der findes folketællinger, om de findes på microfiche, mikrofilm eller i original, om opstilling, hjælpemidler og tilgængelighed. En to siders skematisk oversigt illustrerer, hvilke oplysninger der kan findes i de enkelte tællinger, og afslutningsvis er aftrykt eksempler på udfyldelse af bestillingssedler. Her er brugeren godt hjulpet.

Informationsfolderen *En guide til guiderne* illustrerer i en nøddeskal informationsproblematikken og de for-

skellige niveauer for vejledning, som arkivvæsenets forskellige publikationer repræsenterer. Rigsarkivets guide, *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, er som tidligere nævnt arkivoversigter, der hurtigt skal lede brugeren videre i søgningen, bl.a. til de mere detaljerede registraturer. Med denne hurtige »indføring til indføringerne« har Rigsarkivet imødekommet behovet for elementær indføring i arkivverdenen, og ikke mindst førstegangsbrugeren har fået en god mulighed for selv at finde det ønskede materiale. Denne type vejledning har klart en fremtid for sig, kombineret med arkivvæsenets øvrige hjælpemidler.

Ud over folderen *Velkommen til Rigsarkivets læsesal*, der foreligger på flere sprog, har Rigsarkivet under navnet *Søgemidler* udarbejdet en række pjecer, der skal hjælpe brugeren med helt basale, praktiske problemer i forbindelse med at få overblik over, hvad der findes af håndbøger, seddelregistraturer, opstillede film m.m., samt hvor disse hjælpemidler rent fysisk befinder sig. Til det formål rummer pjecerne kort over læsesals- og vejledningsområdet. Der findes således *Søgemidler* om slægtsforskning, hjælpefag, specialregistraturer, seddelregistraturer, andre arkiver & Danica, privatarkiver, bibliografier, atlas og søgemidler efter 1848. *Søgemidler* er et godt eksempel på, med hvor enkle midler både brugere og arkivpersonale kan spares for en masse praktiske spørgsmål.

Arkivernes forskellige hjælpemidler – uanset om der er tale om arkivoversigter, specialregistraturer, informationsserier eller pjecer – er alle ment som en hjælp til selvhjælp. I en tid, hvor folk er blevet vant til at betjene sig selv, når de handler, går i banken, køber togbilletter osv., er det ikke overraskende, at også arkiverne tilstræber en øget grad af

selvbetjening. Det muliggøres bl.a. ved fotokopiering eller mikrofilmning af hyppigt benyttede arkivgrupper, som publikum har direkte adgang til. Flere af landsarkiverne har fået tilbygninger, der er indrettet til et voksende antal besøgende og en øget selvbetjening. Senest har Landsarkivet i Odense fået en stor tilbygning, hvor publikum har direkte adgang til håndbøger og kopier/film af hyppigt benyttede arkivgrupper.

I anledning af det fynske landsarkivs 100-års-jubilæum og påbegyndelsen af tilbygningen udsendte Dorrit Andersen et første skrift i en serie, der bl.a. skulle bringe vejledninger i anvendelsen af arkivets samlinger. Skriftet, *Et godt og smukt hus*, er en hyldest til arkitekten Martin Borchs nu fredede, gamle arkivbygning i Odense, hvor Borch fik frie hænder til at kæle for detaljen i den rigt udsmykkede bygning. I skriftet finder vi et billede af den første landsarkivar, G.L. Wad, der sidder i ophøjet ro – flittigt læsende og noterende – på læsesalen, flankeret af en gyngestol og en viftepalm (s. 31). Her får man ikke indtryk af en publikumsstorm; men et andet pudsigt billede i skriftet viser, at Wad i et af tjenesteboligens vinduer indridsede datoen 28. maj 1904, den dag han af sin chef fik sin første anerkendelse efter elleve års arbejde (s. 42). Trods dagligstuestemningen havde også den tids arkivarer deres problemer.

De mange nye arkivpublikationer viser, at sentensen på døren, »Gemt er ikke glemt«, som Wad dagligt kunne se, er søgt efterlevet på mange måder, lige fra den flittige landsarkivars notater, »Wads sedler«, hvis meget blandede indhold landsarkivets brugere undertiden stadig kan have nytte af, til arkivoversigter, specialregistraturer, vejledninger og nøgler, informationsserier og -foldere. Der er tale om en hjælp til publikum på forskellige niveauer og på forskellige stadier i søgeprocessen.

Det er glædeligt, at Statens Arkiver nu har guider med oversigter over deres samlede bestand af arkivfonds. Rigsarkivets Vejledende Arkivregistratorer har fået et brugervenligt præg, og det samme gælder de mange specialregistraturer fra landsarkiverne og andre institutioner. Vejledninger og nøgler henvender sig – alene på grund af deres omfang – vel primært til dem, der ofte bruger et bestemt arkivfond, og som forud for arkivbesøget ønsker at sætte sig ind i arkivets ordning og søgemuligheder. Informationsserien fra Statens Arkiver giver et hurtigt og praktisk orienteret overblik over en arkivgruppes anvendelsesmuligheder, ofte til et afgrænset tema, f.eks. forenings- eller slægtshistorie. Medens N.H. Frandsens vejledning til retsbetjentarkiverne giver indblik i deres mange anvendelsesmuligheder, behandler han i informationsserien retsbetjentarkivernes anvendelighed for foreningshistorie. Skønt informationsseriens skrifter er hurtigt læst, hører de også til blandt forberedelserne inden arkivbesøget. For den del af publikum, der møder op på læsesalene uden forudgående forberedelse, ligger den største hjælp nok i den meget kontante, brugerorienterede vejledning, som vi finder i *Rigsarkivet informerer*, kombineret med den frie publikumsadgang til et voksende antal arkivgrupper.

Når arkivvæsenets igangværende opbygning af en database bliver tilgængelig for publikum, vil det også lette selvbetjeningen og gennem søgemuligheder måske også indsnævre forskellen mellem brug af et arkiv og et bibliotek. Med de mange publikationer fra arkiverne sidder man også tilbage med spørgsmålet om den skriftlige registrators skæbne i en tid, hvor den elektroniske database vil dække vejledningen på flere af de nævnte niveauer; i en overskuelig fremtid synes den måske mere grovmaskede, trykte registrators fremtid imidlertid at

være sikret. Det må formentlig være formålet, at de foreliggende, trykte registraturer lægges ind i databasen. Databasen er endnu ikke tilgængelig for publikum; men på internettet har Statens Arkiver en home-page med nyudgivelser og orientering om aktiviteter.

Lige nu synes pladsproblemerne på læsesalene at være afhjulpet ved tilbygninger; men med et fortsat stigende antal arkivgæster vil problemet atter melde sig om nogle år. Arkivernes bestræbelser på tilgængeliggørelse – udarbejdelse af registraturer, vejledninger, pjecer m.m. og publikums selvbetjeningsmuligheder – vil formentlig reducere varigheden af den enkelte arkivgæsts ophold. De, der har skullet udnytte kortvarige ophold ved arkiver maksimalt, ved også, at arkivernes formidling – salg af kopier på papir eller film – kan reducere besøgets varighed. Den kommende database til søgning og bestilling af materiale samt de forskellige former for kopiering åbner mulighed for kortere, men kvalitativt bedre besøg på arkiverne. Noget af dette er endnu fremtidsmusik; men indtil det realiseres, er publikum godt hjulpet med de mange, nye arkivpublikationer.

1. *Statens Arkiver mod år 2000 – analyse af bevarings- og kassationsindsatsen*, København 1996.
2. Michael H. Gelting, »Den bedste hjælp til arkivernes brugere. En præsentation af Statens Arkivers planer for tilgængeliggørelse«, *Arkiv. Tidsskrift for arkivforvaltning og arkivteknik*, nr. 1, 1966, s. 85-94.
3. Ole Degn, *Forskning i statens arkiver. Bibliografi over bøger og afhandlinger skrevet af arkivarer ved Rigsarkivet, landsarkiverne og Erhvervsarkivet i deres forskningstid og udgivet 1980-1989*, København 1991.
4. *Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Beretning 1994*, Flensborg 1995, s. 9.
5. Det drejer sig om følgende pjecer: 1) Folketællinger 1769-1940, 2) Slægtsforskning i Rigsarkivet. Om at begynde, 3) Den kongelige civilliste, 4) Private personarkiver, 5) Skibstegninger i Rigsarkivet, 6) En guide til guiderne. Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse I-II, 7) Besættelsestidens historie. Kilder om enkelte landssvigere, 8) Besættelsestidens historie. Kilder om deltagere i modstandsbevægelsen, 9) Lægdsruller I: 1788- ca. 1861, 10) Lægdsruller II: Efter ca. 1861, 11) Slægtsforskning, 12) Embedsudnævnelser, 13) Militære stambøger 1747-1900.

Litteraturnyt

SAMLEDE FREMSTILLINGER OG STØRRE TIDSPERIODER

Uffe Østergård (red.): *Dansk identitet?* (Aarhus Universitetsforlag, 1992). 238 s.

Lorenz Rerup: *Elitær og emancipatorisk nationalisme*. (Roskilde Universitetscenter, 1992). 46 s.

Kåre Lunden: *Nasjon eller Union? Refleksjoner og røynsler*. (Det norske Samlaget, 1993). 166 s.

Nationalismeforskning – eller identitetshistorisk forskning, som vi med vanlig dansk undseelighed foretrækker at benævne det, når det drejer sig om os selv – har været et særdeles ekspansivt forskningsfelt den seneste halve snes år med en uhørt livlig publikationsvirksomhed til følge. På dansk grund var flagskibet givetvis det af Ole Feldbæk redigerede store firebinds værk *Dansk Identitetshistorie*, som udkom 1991-92. Det var det imponerende synlige resultat af en hovedsagelig københavnsk forskergruppes indsats; men også det århusianske Center for Kulturforskning har under Uffe Østergårds energiske inspiration gjort sig stærkt gældende, og denne gruppe forskere udgør fortsat et vækstpunkt for dansk nationalismeforskning, såvel den hjemlige som på internationalt plan. Bogen *Dansk identitet?* er vokset ud af dette miljø.

Bogens ni bidrag er tilrettede indlæg fra en tværfaglig konference om dansk national identitet, der blev afholdt på dette center i efteråret 1991. Som det siges i forordet, var eneste fællesnævner for de historikere, sprogfolk, antropologer og andet godtfolk, som deltog i konferencen, at de betragtede nationalisme

som en historisk dynamisk størrelse, som netop af den grund kan gøres til genstand for historisk analyse. Det er da præcis, hvad der sker i bogens bidrag, hvis forfattere hver fra deres vinkel forsøger at indkredse begrebet danskhed.

Uffe Østergård og folkelivsforskeren Palle O. Christiansen behandler i en længere introducerende artikel den moderne danskhed i historisk perspektiv. Vittigt portrætteres de moderne danskere som en flok urbaniserede bønder, hvis tankesæt bag citydressedet fortsat væsentligt er bestemt af det gamle bondesamfunds normer. Den firelængede danske bondegård, lukket mod omverdenen, men alligevel dybt forankret i verdensøkonomien, frembyder det perfekte sindbillede på danskerne – denne stamme af »nationalistiske og anarkistiske liberalister, der har indrettet et socialdemokratisk velfærdssamfund på lutheransk grundlag«, som de effektivt til slut sammenfatter.

I de følgende indlæg behandles danskheden gennem henholdsvis tyske og amerikanske briller af Bernd Henningsen og Steven Sampson. Inge Adriansen anlægger en grænselandsoptik, og Steen Bo Frandsen funderer tankevækkende over jydernes rolle – eller rettere mangel på samme – i den sejrende nationalliberale højkultur – en problematik, som han siden har fulgt til dørs i disputatsen om opdagelsen af Jylland (1996). Antropologen Anne Knudsen ironiserer i artiklen om »De hemmelighedsfulde Indfødte« over den danske selvtilstrækkelighed og trang til at sætte sig i social rundkreds

med ryggen mod verden – et tema, som hun ligeledes har udviklet yderligere i en nyligt udkommen bog. Ole Feldbæk giver en udmærket præsentation af sit projekt om Dansk Identitetshistorie, mens sprogforskeren Erik Hansen elegant understreger det danske sprogs karakter af en levende organisme, der bestandigt udvikler sig i kraft af de mange låneord, som hele tiden glider ind i sproget. Endelig behandler arkitekten Carsten Thau det særligt danske ved arkitekturen i dete århundrede – desværre dog uden illustrationer.

Indtrykket af bogen lader sig vanskeligt sammenfatte i en enkelt formel. Men skulle det endelig gøres, må det nærmest blive med karakteristikken debatbog. Allerede omslagsmotivet – en reklame for Gammel Dansk – signalerer, at den henvender sig til et bredt publikum. Debatpræget betones i forordet, som går direkte i kødet på Den danske Forening og til overflod citerer Benny Andersens kærligt-ironiske digt om danskerne som skabssvenskere. Bidragene er med et par undtagelser uden fodnoter, blot dokumenteret ved nødtørftige litteraturlister. Men de er til gengæld velegnede som debatgrundlag; idérigdommen er betydelig, og de hurtige, træffende formuleringer falder tæt. Det er tydeligvis både tunge- og fingerfærdige folk, vi har med at gøre.

Bagsiden af medaljen er mere end et anstrøg af overfladiskhed både i redigering og formuleringer. Antallet af trykfejl og gentagelser – sammenlign f.eks. s. 132 nederst med s. 135 øverst – er uacceptabelt stort. Helhedsindtrykket er flimrende og ujævnt. Der er kort sagt tale om en hurtig bog, som ville have vundet ved en yderligere rolig gennemarbejdning inden trykning. Men det levende det præstationstryk, som hvilede tungt på de tidsbegrænsede centerkonstruktioner, måske næppe tid til.

Lorenz Rerups lille fordringsløse

skrift om dansk nationalismeudvikling er et genoptryk af hans bidrag til tidskriftet *Vandkunstens* særnummer 1992 om slesvigske grænselære. Indholdsmæssigt er der tale om en stærkt komprimeret version af hans store artikler om samme emne i *Dansk Identitetshistorie*. Blot fører han som afslutning på den forbilledligt klare redegørelse udviklingen frem til efterkrigstidens danskhed, som træffende får betegnelsen konsensusnationalisme, hvormed Rerup mener den uigennemskuelige blanding af venlig imødekommethed og utilnærmelig lukkethed, som også Anne Knudsen hæftede sig ved som et dansk særkende.

Kåre Lundens bog kom på gaden blot et år efter hans *Norsk grålysning*, hvori han ivrigt argumenterede for eksistensen af en livskraftig norsk folkelig nationalfølelse forud for 1814. Det overordnede projekt var ved historiens hjælp at overbevise nordmændene om det fejlagtige i atter at tilslutte sig en union (EU), når nu landet i kraft af sin indre styrke og sit nationale sammenhold havde haft held til at afkaste det danske unionsåg efter 400 års undertrykkelse.

I nærværende bog træder denne dagsorden helt klart for dagen. Bogen er en debatbog i den hårdtslående stil. Lundens går til frontalt angreb på de norske EU-tilhængere, som han er tæt på at frakende retten til at kalde sig nordmænd – de er i Lundens udlægning nærmest forklædte efterkommere af den gamle dansk-norske unionselite. Uanset at formålet – at advare mod nye unionsevenstyr – kan være respektabelt nok, er bogen som helhed et nedslående eksempel på en faghistorikers letfærdige omgang med historien. De polemiske pointer sejrer gang på gang over den sobre historiske analyse. Således hævdes det – for blot at tage et enkelt eksempel – at enevoldsstatens pres på de norske bønder langt oversteg de byrder, som kon-

gens danske undersåtter blev pålagt, hvilket er lodret i strid med realiteterne og forskningens viden derom.

Den franske historiker Ernest Renan bemærkede i sin berømte nationalisme-forelæsning i 1882, at det ligger i nationalismens natur at få nationens historie galt i halsen som led i opbygningen af en national bevidsthed. Det mindste man kan forlange af historikere, som kalder sig professionelle, er, at de i det mindste bestræber sig for at undgå myteskabelse. Denne stræben er det des-

værre ikke muligt at spore i historieprofessor Kåre Lundens foreliggende skrift. Det er derfor ikke et faghistorisk arbejde – og kan ikke anmeldes som sådant – men et rasende veloplagt og lidenskabeligt forsvar for norsk nationalisme i dens mest selvhævdende og selvtilstrækkelige form. Kåre Lunden har givetvis ikke noget problem med sine nationale holdninger – men forhåbentlig har han ét med sin faglige samvittighed.

Knud J.V. Jespersen

OLDTID OG MIDDELALDER

Frank Birkebæk, Tom Christensen og Inge Skovgaard-Petersen (red.): *Absalon – fædrelandets fader*. (Roskilde Museums Forlag, 1996). 242 s., 150 kr.

Karl-Erik Tysk (red.): *Brynolf Algots-son – scenen, mannen, rollen*. (Viktoria Bokförlag, 1995). 157 s.

I kulturbyåret 1996 udkom i forbindelse med Roskilde museums udstilling »Absalons byer – Roskilde, Lund og København« den fornemt udstyrede antologi *Absalon – fædrelandets fader*.

Året før, i 1995, udkom i Skara en anden, udstyrmæssig noget mere ydmyg, antologi omhandlende en biskop af det svenske Skara-stift: *Brynolf Algots-son – scenen, mannen, rollen*. Denne antologi blev udgivet som resultat af et symposium fra 1992, 500-året for samme Brynolfs saligkårelse 1492.

Begge udgivelser kan således i en vis forstand siges at udspringe af andre officielle og offentlige begivenheder og er dermed trykt takket være de pengekas-ser, som har været åbnet på klem i disse sammenhænge. Dette er oftest de bar-

ske vilkår for udgivelser af denne art. Dette ville imidlertid ikke være et problem, hvis udgivelserne samtidig bar præg af en egen 'indre nødvendighed', men dette synes langt fra altid at være tilfældet, og heller ikke i udpræget grad med disse to antologier. Selv om selve udgivelsen af to bispes-antologier umiddelbart synes at demonstrere en nyere tendens i skandinavisk forskning til også at medtænke middelalderens spirituelle/religiøse sider, så bliver læseren skuffet, hvis hun på den baggrund forventer at finde overraskende pointer og nye tolkninger af materialet.

Som udstillingen er også antologien om Absalon organiseret omkring Absalons byer, Roskilde, Lund og København. Dette giver en frugtbar anledning til indlæg fra både historikere, filologer og arkæologer, der alle bidrager med artikler af gedigen kvalitet og henvendt til alment historisk interesserede læsere.

Som baggrundsværk til en museums-udstilling skal man måske ikke forvente nye forskningsresultater, og det ligger således allerede i titlen på Absalon-antologien, at vi ikke har at gøre med reel-

le nyvurderinger af den berømte ærkebiskop: Undertitlen »Fædrelandets Fader« er et direkte Saxo-citat, og det er da også i lige så høj grad Saxo og hans vurderinger, som møder os i antologien. Et blik på indholdsfortegnelsen afslører, at Absalon synes at have været en dygtig kriger, dreven politiker, omhyggelig borgbygger og mægtig jorddrot. Intet nyt under solen. At han også har været anset for en national helt af andre historikere end Saxo, er heller ingen overraskende nyhed, om end historien herom fortælles veloplagt af Lorenz Rerup. Der er således ikke en finger at sætte på kvaliteten af de forskellige artikler i antologien, udover den anke, at nytænkning ikke synes at være i høj kurs. Men det gælder jo for mange udgivelser. Denne anmelder savner især overvejelser over Absalons i forhold til kanonisk ret i sit mildest talt sælsomme dobbelt-episkopat. En artikel om dette tema kunne måske have kastet nyt lys over de spegede affærer omkring Eskils resignation og valget i 1177. En artikel om Absalons forhold til de kirkelige institutioner ud over Lund og Roskilde og i det hele taget om Absalon som en kristen ærkebiskop ville have medvirket til et mere fuldkomment billede af vor vel mest berømte ærkebiskop. Endelig, når nu antologien i så høj grad har valgt at anvende Saxos 'nationale' billede af ærkebispem og dermed i en vis forstand tematiserer de senere års diskussioner i historiefaget, ville en artikel, der direkte diskuterede både Saxos og Absalons angivelige patriotisme, nationalisme eller i hvert fald nations-forståelse, have pyntet på en ellers formfuldendt udgivelse.

Mens Absalons livsløb med en vis ret kan siges at være velkendt for de fleste historisk interesserede danskere, gælder dette nok ikke for Brynolf Algotssons vedkommende. Han blev født ind i en stormandsslægt fra Västergötland om-

kring 1240, studerede i Paris i 18 år og blev i 1278 valgt til biskop i Skara – et embede han besad i næsten 40 år til sin død i 1317. Brynolf indrettede et studenterhus i Paris, ombyggede Skaradomkirken efter højgotiske idealer, samtidig med at han hævdes at have organiseret Skara-stiftet efter kontinentale modeller og hjemlig tradition. Herudover skal Brynolf have været juridisk aktiv i den svenske lovstiftelsesproces og politisk aktiv i de kongelige stridigheder mellem Magnus Birgersson Ladelås og dels kongens egen slægt, dels Algotssønnerne selv, med Brynolf i en besværlig dobbeltrolle. Sideløbende hermed fandt bispem tid til at pleje litterære interesser. Brynolf er den angivelige forfatter til fire mindre liturgiske tekster.

Brynolfs historie fremviser således flere paralleller til en ældre dansk kollega, nemlig ærkebiskop Anders Sunesen, der i 1985 ligeledes blev bæret med sin egen antologi. Og som titlen antyder, er også bogen om Brynolf organiseret omkring en række temaer, der hver især forsøger at belyse aspekter ved biskoppen. Imidlertid er de forskellige artikler øjensynligt ikke koordineret på en reelt sammenhængende facon. Derfor kan man, udover at blive absolut kvalificeret informeret, stadig læse forskellige pudsigheder i den svenske publikation. Birgit Sawyer skriver om de politiske forhold op til og under Brynolfs episkopat, uden dog at de mange politiske forviklinger synes at kunne levere et afgørende nyt syn på en biskop af tiden: Brynolf karakteriseres her som en sand realpolitiker, en repræsentant for det selvbevidste aristokrati, som han udgik fra. I sandhed ikke nogen revolutionerende ny påstand om de nordiske midaldre-bisper. Interessant, men desværre ikke særligt udarbejdet i artiklen, er derimod Sawyers tolkning af Brynolfs liturgiske skrifter som fremvisen-

de en »specifikt västgötsk nationalism«. De samme tekster fremviser derimod hos Anders Piltz – i en i øvrigt fortræffelig artikel om den liturgiske forfatterrolle, hvor Piltz trækker på inspirationer fra både Michel Foucaults diskursanalytik og en litterær dekonstruktivisme – en »vælkänd frälsningshistorisk logik«. Ligeledes forbliver det en gåde, hvorfor en i øvrigt ganske udmærket artikel af René Kieffer om Pariseruniversitetet på Brynolfs tid er placeret i en ramme, der skal meddele »Scenen« for Brynolfs tid og adfærd. I artiklen redegør Kieffer fornemt for de mange intrikate forhold omkring Pariseruniversitetets Aristote-

les-reception og Thomas Aquinas' indsats for teologien. Imidlertid findes ingen kilder, der viser Brynolfs eventuelle interesse i aristotelisk filosofi eller teologien i en Thomas Aquinas' udlægning. Tværtimod kan både Kieffer selv og senere Anders Piltz konkludere, at Brynolf i sit skriftlige arbejde snarere bør betragtes som en pastoralt orienteret poet. Må man have lov at foreslå som en tanke, at Brynolf også kan have studeret *ars dictaminis* (også digtekunsten, poetikken og liturgien havde jo en egen 'videnskabelighed' i dette frugtbare miljø) under sit lange ophold i Paris?

Torben K. Nielsen

NYERE TID

Alex Wittendorff: *Tyge Brahe*. (G.E.C. Gads Forlag, 1994). 328 s., 248 kr.

Begrebet Tyge Brahes dage – de 32 uheldsvangre dage i året som traditionelt ifølge Tyge Brahes astronomiske beregninger burde undgås for troløvelse, ægteskab, flytning, retsager og afslutninger på større handler – har nok mere at gøre med den store astronom end *Ordbog over det Danske Sprog* vil medgive. Det er i hvert tilfælde det indtryk, man får ved at læse Alex Wittendorffs på mange måder gode og velskrevne biografi. Bogen, der hovedsageligt er kronologisk opbygget, giver et nuanceret og mange-fladet billede af personen Tyge Brahe.

Takket være den betydning, Tyge Brahe fik for astronomien, har han i primær grad haft naturvidenskabsfolks og astronomers interesse. Det har haft til følge, at de såkaldte 'videnskabelige' aspekter, der har haft relevans for eftertidens naturvidenskabsmænd, er kom-

met til at præge det billede, vi har af Tyge Brahe, hvorimod meget af det, som optog ham mindst lige så meget, men som en eftertid har forkastet som uvidenskabeligt, har fået ringe plads i beskrivelsen af ham. Det er et forhold, som Wittendorff meget prisværdigt ønsker at råde bod på med dette værk, der naturligvis også tilstræber at placere Tyge i hans sociale og politiske kontekst.

Det er derfor noget af en skuffelse, at Wittendorff til trods for, at han behandler Tyges neo-platonisme og hans interesse i alkymi, ikke kan løsrive sig fra den nutidscentrerede videnskabshistorie, der har portrætteret Tyge Brahe som en fremskridtets mand, en af dem, der via sine epokegørende opdagelser har været med til at fremme den såkaldte 'videnskabelige revolution' (se især s. 11, 70 og 310). Så meget mere som dette er en historieopfattelse, der har været under vedvarende kritik, specielt i den engelsktalende verden, inden for det

sidste tiår, i særlig grad fra de historikere, der som undertegnede lægger vægt på at se disse skikkelser og deres aktiviteter i deres religiøse, sociale og politiske, historiske sammenhænge.

Således får vi intet at vide om Tyge Brahes religiøse synspunkter til trods for, at Wittendorff allerede i sin indledning helt rigtigt erklærer, at religion og videnskab ikke var adskilt i 1500-tallet. Det er så meget mere forbavsende, som Wittendorff ved et par lejligheder faktisk parafraserer Tyge Brahes religiøse synspunkter; mest dramatisk i fortalen til almanakken for 1573 (se s. 77): Her påpeger Tyge, at Gud skabte menneskene i sit billede og satte dem på jorden midt i universet, for at de i deres dødelige tilstand med naturen og hele skaberværket som et spejl skulle lære Gud at kende. 'Naturens Bog' var med andre ord for Tyge, såvel som hans bekendte, Peter Severinus, et væsentligt supplement til Biblen i deres grundlæggende stræben efter en dybere erkendelse af Gud og hans væsen. Tyges naturfilosofi, hvorunder astronomi, medicin og alky-mi hørte, var med andre ord en religiøst betinget foretagsomhed, der tilstræbte en bedre forståelse af Gud ved at studere hans skaberværk.

Det er rigtigt, når Wittendorff understreger, at Brahe var stærkt påvirket af Paracelsus' tanker og neo-platonismen, men hans beskrivelse af disse naturfilosofiske strømninger som værende i konflikt med kristendommen i al almindelighed og i opposition til de etablerede protestantiske kirker og den katolske kirke i særdeleshed er for at sige det mildt problematisk. En revideret og modificeret paracelsisme og nyplatonisme, der var acceptabel såvel blandt lutheranere som reformerte, vandt stærkt frem inden for lærde kredse og protestantiske universiteter i løbet af de sidste tredive år af det 16. århundrede, ofte inspireret af den anden af denne periodes berømte

danske naturfilosof, Peder Severinus og hans bog *Idea medicinae* (1571). Selv i den periode, der i dansk historie er blevet døbt ortodoksiens tidsalder – nemlig den første halvdel af det 17. århundrede – var det en opfattelse, der stadig var plads til, så længe den kunne undgå at blive associeret med radikale grupper, som f.eks. rosenkreutzerne. Nyplatonismen og paracelsismen havde betydeligt dårligere vilkår i de katolske lande, men vi skal alligevel hen til det andet årti af det 17. århundrede, før den katolske kirke for alvor vendte sig mod disse tankegange og de dermed tilhørende humanistiske ideer og begyndte at bekæmpe dem med bål og brand, Index og Inkvisition. Således er Giordano Brunos henrettelse i Rom i 1600, som Wittendorff refererer til, et tidligt eksempel på, hvad der fulgte, snarere end et højdepunkt.

Netop fordi den religiøse begrundelse for hans astronomiske og alkymistiske foretagsomhed mangler i denne bog, så kommer Tyge Brahe i Wittendorffs fremstilling til at fremstå, ikke som den 'liberale' lutheraner (filipist), han uden tvivl var, men som en slags moderne fritænder eller agnostiker. På det punkt er jeg bange for, at forfatteren er faldet i, hvor mange biografiforfattere er sunket ned før ham, og har projiceret sine egne holdninger over på objektet for sin undersøgelse.

I ét tilfælde, nemlig i forbindelse med de begivenheder, der førte op til Tyge Brahes udvandring i marts 1597, opererer Wittendorff med en religiøs forklaring. Ifølge den blev Tyge et offer for den voksende lutherske ortodoksi inden for såvel kirke som stat i 1590'erne. Rent bortset fra, at det må være et åbent spørgsmål, hvorvidt Christian IV's kansler Christian Friis til Borreby (udnævnt 1596) og Hans Poulsen Resen, der blev professor i teologi i 1597, ville have været negativt indstillet over for Tyges naturfilosofiske og religiøse opfattelse,

så er denne fortolkning problematisk af kronologiske grunde alene. Tyge Brahes vanskeligheder og hurtigt accelererende problemer med landets magthavere, inklusive kronen, var allerede af yderst alvorlig karakter flere år før Christian IV's kroning og Christian Friis' og Resens respektive udnævnelser. Resen og regeringens generelle kampagne for religiøs uniformitet og social disciplinering falder immervæk en 10 til 20 år senere. Dette forsøg på at tilbagedatere 'ortodoksiens periode' til slutningen af det 16. århundrede bliver endnu mere problematisk, når Wittendorff forsøger at fortolke ægteskabsordinansen af 1582 som udtryk for en ortodoks ægteskabspolitik. Det er her værd at minde om, at det var den samme Niels Hemmingsen, der i 1567 og igen i 1572 havde argumenteret for lovformeligheden af den traditionelle ikke-kirkelige vielse, nemlig udvekslingen af 'fæstensfæ', der også stod bag udformningen af ægteskabsordinansen. Alene det gør det vanskeligt at opfatte ordinansen som et udtryk for en luthersk ortodoks politik. Som allerede påpeget af Jens Glebe-Møller i en artikel i *Kirkehistoriske Samlinger* i 1979, så var hensigten med ordinansen primært at dæmme op for skørlevned og hor og etablere lov og ret inden for et område, hvor der havde været et juridisk og moralsk tomrum siden reformationen. Den kirkelige vielse skulle ifølge Hemmingsen beskytte den svagere part i ægteskabet – kvinden – mod at blive misbrugt.

Tyges levned blev ikke betragtet som umoralsk af hans samtid, hvor det at tage sig en slegfredshustru langt fra var et ukendt fænomen blandt adelen. Der var da heller aldrig nogen, der beskyldte ham for hor eller skørlevned. Tyge synes at have levet veltillfreds med sin slegfredshustru, Kirstine Barbara, en præste- eller bondedatter, siden begyndelsen af 1570'erne, og de fik ikke min-

dre end ni børn sammen. Vi har kun én udtalelse, nemlig biskop Winstrups fra et landemøde sidst på året 1597, på et tidspunkt hvor Tyge og hans familie forlængst havde forladt Danmark, og hvor hans upopularitet ved hoffet var almindelig kendt, hvor biskoppen skulle have ytret at Tyge 'med en bislopperske ligger i et ondt levned'. Tyges ægteskabelige forhold har således næppe været et problem for ham, mens han endnu levede i Danmark.

Rent retsligt var der imidlertid et helt andet aspekt, der som fremhævet af Wittendorff klart må have bekymret Tyge Brahe, nemlig hans børns arveret eller snarere mangel på samme. Som afkom af et standsmæssigt blandet ægteskab kunne de ikke arve Tyges adelige jordegods – i øvrigt et problem, som ikke var blevet løst, hvis Tyge havde ladet sig kirkeligt vie til Kirstine Barbara. Tyge synes at have brugt både tid og energi på at finde en løsning inden for familiens kreds, inden han i løbet af sommeren 1594 solgte sin del af godset Knudstrup til broderen Steen Brahe. Det er meget tænkeligt, som understreget af Wittendorff, at Tyges ønske om at sikre sine børn bedst muligt både socialt og økonomisk har gjort udvandringstanken mere og mere tiltalende. Men den egentlige forklaring ligger nok i andre og langt mere konkrete forhold. Tyge var ikke alene en usædvanlig dårlig lensmand og administrator, men demonstrerede i visse sammenhænge en ligegyldighed, der grænsede til det selvmordriske. Således lod han det kongelige kapel i Roskilde, som han havde i forlening, gå i forfald; dernæst synes han intet have foretaget sig til trods for to breve fra Christian IV, skrevet i 1593 og 1594, der klart gav udtryk for den unge konges stærke misbilligelse. I betragtning af, i hvor høj grad hans virksomhed på Hven afhang af kongens og regeringens velvilje – det er blevet anslået, at

Frederik II brugte mindst 1% af kronens indtægter på Tyge Brahe – så er et ord som skødesløshed et mildt udtryk for Tyges inaktivitet i denne sag. Hertil kom Tyges elendige forhold til sine fæstebønder, som han ofte synes at have behandlet med den største foragt og uden hensyn til lov og ret. Således blev Tyge i 1591 dømt for ulovligt at have fængslet bonden Rasmus Pedersen og for at have frataget ham hans fæstegård. Endelig kom så striden imellem Tyge og hans tidligere assistent Gellius Sascerides vedrørende dennes brudte ægteskabsløfte til datteren Magdalene (1594-96), der førte til, at Tyge lagde sig ud med flere af universitetets professorer, såsom Thomas Fincke, Resen og Winstrup, som alle støttede professorsønnen Gellius imod Tyge, sandsynligvis på kansler Christian Friis' opfordring.

Herudover havde Tyge allerede måttet erkende, at hans stjerne havde været fallende, siden den nye regering var trådt til i 1596. Knap en måned efter kroningen havde han modtaget brev om, at han var blevet frataget sit norske len, og i marts 1597 stoppede Christian IV hans hidtige pension fra kronen på 500 daler årligt. Vanskelighederne var med andre ord mange og ved at vokse Tyge Brahe over hovedet. Brahe havde uden tvivl ret i, at Christian Friis til Borreby ikke var ham venligt stemt, men meget af det uføre, han befandt sig i, synes selvforskyldt. For Friis, der ønskede at fremme en strømlinjet og effektiv centraladministration, må Tyges arrogance og administrative slendrian have været en stadig kilde til irritation og nok til, at han har skullet ønske at stikke en kæp i hjulet på den selvfølede astronom. Wittendorff ser Tyge Brahes grundlæggende problem i vanskeligheden ved på én gang at være 'videnskabsmand' og adelig. Det var ifølge ham en usædvanlig og inden for den daværende adelsstand uacceptabel beskæftigelse. Det er næppe rigtigt! Det-

te er jo netop den periode, hvor der var en eksplosiv vækst i antallet af danske adelsmænd, der immatrikulerede sig ved ledende udenlandske universiteter. Akademisk og forskningsmæssig foretagelse blev med andre ord påskønnet som aldrig før blandt adelen både herhjemme og i udlandet. Tyge var langt fra alene blandt danske adelige, når han brugte al sin tid på lærde gøremål. I den forbindelse behøver vi ikke kaste blikket længere end til hans venner, Holger Rosenkrantz og Henrik Rantzau. Den afgørende forskel imellem dem og Tyge Brahe var simpel: Hvor de begge var velhavende og ikke havde problemer med at finansiere deres aktiviteter, så magtede den langt fattigere Tyge ikke noget sådant, men var afhængig af kongelig eller anden udefra kommende støtte.

Ole Peter Grell

Sebastian Olden-Jørgensen: *Poesi og politik. Lejlighedsdigtningen ved enevældens indførelse 1660. Renæssancestudier 8.* (Museum Tusulanums Forlag, 1996). 207 s., 198 kr.

Siden salig Edvard Holms dage har udforskningen af perioden 1660-1814 næsten ligget i dvale indtil 1945. Resultat: Trods mange værdifulde bidrag i den forgangne generation er dansk forskning langt fra på højde med europæisk, ikke mindst hvad angår den ældste enevælde, men også fordi den har taget så mange nye og vigtige felter op.

Blandt de mest iøjnefaldende *peccamina omissionis* blot to, til eftertanke og opbyggelse. Først har den næsten totale mangel på studier resulteret i, at regeringens propaganda (læs: historieforfalskning) endnu er *terra incognita*. Det umiddelbare indtryk er, at dansk propaganda 1563-1613 har været den svenske langt overlegen, men at billedet vender ved Tredivårskrigen udbrud (som vist af Sverker Arnoldsson, Göran Rystad

og Arne Stade). For det andet: Enevældens adelsfjendtlige mytologi – mest primitiv hos Niels Slange – lever fremdeles i bedste velgående, men er blot nu sunket til bunds på den politiske venstrefløj (mest grotesk hos historikeren Gustav Bang 1915). I Sverige gjorde Carl-Arvid Hessler derimod op med 'aristokratfördömandet' allerede 1943.

Lyspunkter findes dog omsider. Ikonografien og den royale symbolik har kyndige forskere taget op: Poul Eller, Steffen Heiberg, Meir Stein, Kurt Johansen og Jørgen Hein. Den sidste specielt, hvad angår den ældste enevælde. Men selv om det skumle Københavns slot ikke var noget Versailles og den danske monark ingen solkonge, er der endnu lang vej, før vi har paralleller til den aggressive, arrogante og utålelige Ludvig XIV og hans teatraliske iscenesættelse af sig selv, således som Bent Holm og – især – Peter Burke på det seneste har dokumenteret.

Olden-Jørgensens undersøgelse af 'poesi og politik' bevæger sig altså på jomfruelig grund og bliver specielt værdifuld, fordi den tager den nybagte enevælde på sengen, før den endnu selv havde fundet sine egne ideologiske ben; det kom hurtigt, hvad Johs. Bunos regeringsbetalte dilettanteri 1663 noksom vidner om. Til gengæld får vi et indblik i lærdes og rimsmedes spontane reaktioner i efteråret 1660.

Lejlighedspoesien har aldrig tidligere nydt litteratur- eller historieforskningens bevågenhed. Dels har faggrænserne hindret det, dels har der rådet næsten almindelig enighed om, at genren som helhed bevægede sig under det poetiske lavmål; og uanset hvad man måtte mene, tåler den ingen sammenligning med Thomas Kingos storladne kunst, men nok – hvis man skal være lidt maliciøs – med Brorson, når han er værst. Olden-Jørgensen giver digtene en vis rehabilitation og analyserer kyndigt og

indgående verssmål – ofte alexandriner – retorik og metrik; kun en enkelt poet kunde ikke skandere en strofe. Forsøget er utvivlsomt velment, men anmelderen må her bryde sammen og tilstå: Den bibelske og allegoriske/mytologiske tone, der anslås, er brusksbarok for fuld udblæsning, både svulstig og panegyrisk, så frastødende, at poesien mest af alt kan minde om den 'spontane' hyldet af nutidens despoter.

Mest vellykket er nok bogens ideologiske og historiske analyser. Rimsmedierne præges uden undtagelse af den officielle sandhed fra arvehyldingsakterne oktober 1660 og den omtrent samtidige relation (som også Wolfgang Heimbech sandsynligvis har kendt 1666) og delvis den langt mere radikale enevoldsarveregeringsakt januar 1661: Stænderne havde i taknemmelighed over majestætens courage under krigene og belejringen i samdrægtighed overdraget ham arveretten til tronen. Kun et element glimrer ved sit fravær: at stænderne i deres uudgrundelige visdom nu havde indset, at rigerne ikke længere lod sig styre under adelsvældens *monarchia mixta*, men til sammen en konstruktion over Hobbes' kontraktlære (*Leviathan* 1651). Det sidste lod sig vel endnu ikke sige højt; ingen kunne i efteråret 1660 med absolut sikkerhed kende udfaldet – selv om en del poeter ikke nærede nogen tvivl – og det kunne i så fald blive farligt.

Klogeligt har Olden-Jørgensen valgt at analysere digtene gruppevis efter poeternes position fremfor efter andre kriterier, f.eks. genrer eller kronologi; og han har lige så klogt isoleret efterårsmånederne for at undgå senere impulser. Det har givet ham muligheder for at indkredse intentioner og motiver, læserkreds osv. Opdelingen er helt klar og har lønnet sig. Den officielle sandhed sluges rå, men nuanceres efter digternes publikum; de giver uden undtagelse udtryk for spontan glæde; de affattes af

poeter med eller uden *inside information*, eller blev til *spe remunerationis*. Selv sørgede hoffet for omgående at formidle det glade budskab på tysk og inkasserede da også behørig ros og tilmed et par lige så spontane holstenske 'glædesskrig'. Der var jo trods alt tale om en ublodig revolution, men lige så usædvanlig som bispernes fængsling 1536, og den krævede legitimering.

Den danske enevælde var som bekendt Europas mest autoritære (på papiret i det mindste) og den eneste, der blev løvfæstet. Kongeloven 1665 blev omhyggeligt hemmeligholdt indtil 1709, da man omsider bekvemmede sig til at publicere den (velsagtens for at forebygge svenskstøttede gottorpske arvekrav). Men offentliggørelsen vakte også bestyrtelse i Europa under den spirende oplysning. Og trods Holbergs defensorat havde Montesquieu ikke helt uret i, at den danske enevælde kun adskilte sig fra det persiske despoti ved at være kodificeret. Den unge enevælde præges af mistro, rygter om sammensværgelser og justitsmord (Kay Lykke, Gunde Rosenkrans, Oluf Rosenkrans, Jacob Worm og vel delvis også Leonora Christina).

Den strenge, kronologiske afgrænsning er fortjenstfuld, ikke blot fordi den afspejler øjeblikkets glædesrus, men især fordi den som nævnt udelukker enevældens egne ideologiske mønstre, som udformes i løbet af 1660'erne. Tjenstvillige skribenter som Johs. Buno begrundede det absolutte monarki og myten om urkongedømmet (udformet som kontrakt), hvis beføjelser adelen havde usurperet. Oluf Rosenkrans' *Apologia nobilitatis* 1681 blev undertrykt med vold, myten nåede nye højdepunkter i Wandals og Blasius' vidtløftige, retligt-teokratiske skrifter, og den nåede et niveau af karikatur og forfalskning hos Slange, der som Hans Gram udtrykte sig lod *honor regis* gå forud for *veritas*.

Som nøglebegreb har Olden-Jør-

gensen valgt 'standssamfundets repræsentative offentlighed' (s. 15, 18f. og oftere), hvorved man forstår standssamfundets grundlæggende statusbevidsthed, »som til stadighed krævede, at samfundets grundlæggende strukturer og normer kom til udtryk og bekræftedes i offentlig og symbolsk form« (et lån fra Habermas). Det er blot næppe noget ubetinget heldigt valg.

Ganske summarisk kan man sige, at den luthersk farvede standsbevidsthed trivedes indtil omkring 1630. Den formuleres endnu helt entydigt i den jyske borgerbevægelses bønsskrift 1629 – som vel at mærke ikke var adelsfjendtligt (se *Dansk socialhistorie*, III, 1980, s. 381-384). Men allerede i de korrumperede akter 1637-38 (anonymt trykt hos Suhm) viser adelsfjendtligheden utilsløret sin hestehov, paradoksalt nok absolut samtidig med, at temaet blev fast ingrediens i den svenske standsstrid og med lignende motiver, fiskale og kritik af adelens embedsmonopol, men naturligt nok også i krigslede og vendt mod den svenske, militære *perpetuum mobile* (se Sven A. Nilsson i *Scandia* 60, 1994, s. 137f.).

Bl.a. brødnid, måske: galdesur misundelse var (og er) ifølge Karl IX en svensk og dansk karakterbrist. Men også og især, fordi standsnormerne befandt sig under spirende opløsning. Velstandsvæksten havde skabt et velstående og veluddannet borgerligt og arademisk aristokrati og – som Povl Bagge viste (*Historisk Tidsskrift* 11. rk. III, 1950-52, s. 652-654) – en meritokratisk ideologi: Den Vorherre giver hoved, giver han også embede (men ikke nødvendigvis omvendt). Hvad københavnerne forlangte 1659 var ikke demokratisering, men »lige adgang med adelen til *honores et officia*« (*Kjøbenhavns Diplomatarium*, V, 1882, s. 454). Den samme indsigt møder vi hos Christen Skeel og Gunde Rosenkrans 1658-59,

sikkert også for at afvende den snigende enevelde.

Disse få linier blot til nuancering af Olden-Jørgensens synspunkter. De må bare ikke bortveje hovedsagen: at der er tale om en god og indsigtfuld af-

handling, metodisk stringent og tilmed – hvilket ikke er helt vanligt – særdeles velskrevet, en fornyelse, der smager af mere.

E. Ladewig Petersen

DET 19. ÅRHUNDREDE

Anna Rasmussen: *Forsørget og forfulgt. Om offentlig forsorg på landet i første halvdel af 1800-tallet.* (Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, 1996), 255 s., 195 kr.

I disse år, hvor guldalderen ofte fejres ved storslåede festivaler og bogudgivelser, er Anna Rasmussens bog om de allerfattigste på landet i første halvdel af 1800-tallet et særdeles vigtigt arbejde. Bogen er med til at holde proportionerne nogenlunde på plads.

Anna Rasmussen, der er mest kendt for sine forbilligede lokalhistoriske bøger om Hylke sogn i 1700- og 1800-tallet, har denne gang udvidet sin arbejdsmark til at omfatte hele det gamle Århus amt. Derimod er emnet indskrænket til at omhandle landbosamfundets allerfattigste, dem, der ikke kunne klare sig uden andres hjælp.

I bogen gennemgås de barrierer, som iværksættelsen af fattigloven af 1803 stødte på ude i lokalsamfundene. Efter særdeles omfattende studier af det bevarede arkivmateriale på Landsarkivet for Nørrejylland fremlægger forfatteren talrige eksempler på, hvor umenneskeligt de fattige blev behandlet. De enkelte eksempler er ofte ganske skræmmende, f.eks. en fødende tjenestepige, der i huj og hast en sen aften med regn og storm blev kørt bort både fra sin plads og fra sognet, straks verne tog til. På næsten

enhver måde søgte bønder og til dels også præster at undgå økonomiske byrder og for megen ulempe. De skiftende amtmænd var oftest bøndernes og præsternes modspillere – i Anna Rasmussens fremstilling fremstår amtmændene ligefrem som de retfærdige, der afværgede de værste overgreb på de fattige og deres rettigheder.

Forfatteren har med bogen villet skrive en slags »omvendt landbohistorie« ved at trodse den positive særbehandling, som danske bønder ofte har haft i historieskrivningen og i stedet synliggøre nøden og elendigheden i landbosamfundet ved »at give stemme, bevidsthed og en lille smule krop til de allerfattigste« (s. 8). Det lykkes takket være de grundige arkivstudier. Men ret beset handler Anna Rasmussens bog alermest om bønder. I århundreder havde bønderne givet almisser bl.a. som barmhjertighedsgerninger, men med fattigloven af 1803 blev omsorgen lovbehaftet, og udgifterne kom til at hvile på bønderne. Afstanden mellem ydere og nydere af fattighjælp blev større og større. Deraf fulgte en stigende modvilje mod de fattige fra bøndernes side. Det er denne modvilje, bogen først og fremmest handler om.

De mange eksempler er fint disponeret og desuden forankret i større perspektiver. Forfatteren påpeger f.eks. at omkring 1850 var de fattige ulykkeligere

end nogensinde. Som følge af bøndernes holdningsskift var de nu ikke blot låst fast i nød og trang som altid, men endnu mere af skam og skyldfølelse over ikke at kunne klare sig selv (s. 229).

En vigtig bog.

Kenn Tarbensen

Hanne Sanders: *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850*. (Museum Tusulanums Forlag, 1995). 392 s., 198 kr.

Overgangen fra stænderfællesskabet, hvis beskaffenhed hvilede på en enevældig og en kirkelig autoritet, til det sekulariserede, borgerlige samfund, der byggede på individets egen tro og behov, er det overordnede tema i Hanne Sanders' svenske disputats om bondevækkelse og sekularisering i Danmark og Sverige. Undersøgelsens genstandsområde er vækkelsen, en samlebetegnelse for en række hændelser, der kan dateres til perioden før 1850, altså inden organiseringen af de folkelige bevægelser eller på svensk 'folkrørelser'. Kendetegnende for vækkelsen er ifølge forfatteren konflikten, forstået som en reaktion på de givne forhold. Nærmere bestemt er det en reaktion på tidens religiøse principper og normer, en reaktion på, hvad kristendommen skal befatte sig med og navnlig hvordan. Vækkelsen udtrykker på den måde den nye form for socialt, politisk og religiøst engagement, som i den første halvdel af 1800-tallet skød op i de protestantiske lande i takt med den stigende utilfredshed med den officielle kirkes veldefinerede tro og liturgi.

Sanders tese er, at vækkelsen foregik i samspillet mellem det klassiske og det moderne. Vækkelsen bærer altså ingen brudkarakter i sig.

Bevidst og mod sædvane har Sanders valgt at anlægge et overnationalt per-

spektiv på undersøgelsen ved at tage de to klart afgrænsede områder, den danske ø Langeland og det svenske Skara stift, under behandling. Dette perspektiv begrundes med, at vækkelsen bør ses som et protestantisk fænomen og ikke et nationalt afgrænset fænomen. Ligheden mellem de to lande kommer man heller ikke uden om. For at få bekræftet denne omstændighed har hun med omhu på systematisk vis samlet de forskellige former for religiøse konflikter i perioden. Derpå har hun undersøgt det karakteristiske ved vækkelsens form og indhold for at få svar på, hvorfor det kom til disse konflikter.

Kildematerialet har Sanders struktureret efter tre kendte typer vækkelser fra de to områder. Det drejer sig for det første om den såkaldte konventikelvækkelse – efter den lovgivning (konventikelplakater i både Danmark og Sverige), der forbød religiøse møder i private hjem – der især fandt udbredelse på Langeland. Det centrale for denne type var de forsamlinger på 20 til 100 mennesker, som lægmandsprædikanten samlede uden for kirken på gårdene. Disse forsamlinger, som bød på bøn, salmesang, bibellæsning og prædikener, udgjorde et kritisk alternativ til sognets officielle forkyndelse af den kristne tro. Man kom dermed med ét til at bryde med præstens monopol på at udlægge troen.

I Skara stift i Västergötland fandtes en tilsvarende separatistisk lægmandsvækkelse, der imidlertid var knap så konfliktskabende som den danske. Derudover beskriver Sanders en præsteledt vækkelse, som bl.a. går under betegnelsen landahlismen (efter præsten Johan Landahl og hans sønner). Disse præster opnåede med deres prædikener at få folk udensøgs fra til at bryde sognebåndet. Grunden til dette var, at man ikke mente, at alle præster prædikede Guds ord lige godt. Dette personlige engagement udvidede en af landahlpræsterne til også at

omfatte nadveren. Mod sædvane og kirkelov talte han for, at man kunne gå til nadver, så ofte man følte behov for det, hvilket i øvrigt også gjaldt hustruer uden ledsagelse af deres mænd.

Den tredje type vækkelse, som Sanders tager under grundig kildekritisk behandling, fandtes ligeledes i Skara stift. Gennem bogen giver forfatteren således flere skildringer af de såkaldte »ropares« religiøse praksis. Disse ofte ganske unge prædikanter var af den opfattelse, at de under besvimelser havde haft kontakt med både engle og Gud, og at de nu var Guds sendebud. Med deres besvimelser, rystelser og råb rygtedes de vidt i regionen.

Ved at gå tæt på de konflikter, der fulgte i kølvandet på forsamlingerne (klager til justitiekansleren, domkapitlet, forhør og retssager), har Sanders kunnet identificere vækkelsens sociale sammensætning. Imod det traditionelle syn mener Sanders, at der hverken var tale om selvejerbondebevægelser (P.G. Lindhardt) eller småkårsfolksbevægelser (H.P. Clausen) eller de unges oprør mod de gamle i samfundet (A. Pontopidan Thyssen). I stedet påviser hun, at vækkelsens deltagere faktisk i høj grad afspejlede det bestående stænderfællesskabs sammensætning.

Sanders insisterer altså på, at vækkelsen ikke brød med stænderfællesskabets strukturer. Denne tese understreges ved, at husstanden, stænderfællesskabets mindste enhed, var en bærende institution i vækkelsen. Netop til forskel fra de senere folkelige bevægelser kan vækkelsen ikke kendes på medlemskab, vedtægter, årsmøder eller veldefinerede mål. I stedet har husstanden udgjort et samlingspunkt for bl.a. de konventikelvakte og »roparna«, og det lokale netværk (familie og naboer i landsbyen) syntes at udgøre grundlaget i de mere eller mindre spontane sammenkomsters fortsatte eksistens.

Hermed er jeg tilbage ved bogens overordnede tema og tese. I det næstsidste kapitel om vækkelsens verdensbillede understreger Sanders vigtigheden af at sætte fokus på det religiøse i vækkelsen for dermed ikke kun at se den som en social konflikt. Her forsøger hun at afdække de vantes verdensbillede og sætte det ind i den historiske udvikling ved, som hun skriver, at analysere de holdninger, som blev udtrykt. Derigennem mener hun at kunne give den første-kulariserede protestantisme ny betydning ved netop at se den som en proces, der hverken forblev klassisk første-sekulariseret kultur eller brød med den. Dette træder ifølge forfatteren tydeligt frem i kildernes beretning om, at de vakte tog Biblens ord som autoritet, og at Biblens betydning og indhold smittede direkte af på de vantes livsmønster. En tilsyneladende overdreven fokuseren på det onde, djævelske som en modsætning til det gode i livet gav ekstra næring til et liv i askese og afholdenhed. Som sådan ser Sanders ingen modsætning mellem vækkelsen og det bestående stænderfællesskab. Konflikterne var snarere udtryk for at vækkelsen, en protestantisk folkelig kultur, var med til at bevare den kristne tro, som var identisk med den officielle tro. Samtidig var vækkelsen med til at føre udviklingen i retningen af et sekulariseret samfund med den enkeltes personlige tro som drivkraft.

Samspilstanken mellem gammelt og nyt overbeviser mig nu ikke. I sin ellers klare redegørelse for de vantes forklaringer på deres handlinger og tro arbejder Sanders mere refererende end analyserende. Det er ikke nok på bedste empiriske vis at konstatere, at både Gud og Djævelen var lyslevende realiteter for de vakte, eller at den vakte med Biblen, bønnen, salmen og prædikenen kunne skabe et bedre liv. Netop hvor forfatteren ellers såre sympatisk forsøger at give plads til religionen i histo-

rien og holder fast i dens betydning for udviklingen, savner man en dybere analyse af kilderne, uden at der nødvendigvis tales teologisk. Når de vakte anvendte Biblen som mønster for deres liv, og når de dermed mente at gennemleve en frelseshistorie (efter syndefaldsmyten) mod den menneskelige frihed, kan det forstås som romantik. Når de vakte opbyggede et dualistisk verdensbillede (f.eks. det gode/det onde), udtrykker det også en skabende (subjektiv) idealisme. Når vækkelsen ses som en kamp imod embedsaristokratiet og for kongen, minder det mig om romantikkens frihedstanker, som gik på afskaffelsen af på forhånd givne pligter og privilegier. Kort sagt brud med det bestående. Sanders har dog ret i, at vækkelsen (og dermed bruddet) ikke voksede ud af ingenting, og at den derfor måtte have sit udspring i det gamle. Men erfaringerne med det gamle medførte altså også en afgrænsning til det gamle. Og en sådan fokusering på afgrænsningen ville være nærliggende, især når forfatteren lader konflikten definere vækkelsen.

Selv om jeg er uenig i Sanders overordnede tese, glæder jeg mig over hendes drejning af perspektivet. Sanders arbejder i spændingsfeltet mellem det klassiske og det moderne, mellem to verdener. Uenigheden ændrer heller ikke ved det faktum, at Hanne Sanders har lavet en empirisk, videnskabelig korrekt undersøgelse, der går systematisk til værks, og som er skrevet i et kontant og let læseligt sprog.

Carsten Madsen

Hans Kargaard Thomsen (udg.): *C.F. Wegeners dagbøger 1851-1864*. Bd. 1-2. (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1995). 593 s., 300 kr.

Caspar Frederik Wegener (1802-93) er

mest kendt som historiker og mangeårig leder af Gehejmearkivet (1848-82). Med udgivelsen af hans dagbøger fra årene 1851 til 1864 er det blevet muligt at kende og benytte Wegener fra en anden kant, nemlig som en velinformeret kommentator af det politiske liv i disse år.

C.F. Wegener var fra 1848 til 1854 regeringens historiske rådgiver og derved centralt placeret i det politiske liv. Han virkede ikke mindst som forfatter af nationalpolitiske propagandaskrifter, men ved en markant optræden i sagen om en ny arvefølge lov gerådede han uklar med ministerierne Bluhme og Ørsted. Han blev da trukket igennem en opslidende retssag og havde nær mistet sine embeder, og denne oplevelse gav ham varig afsmag for deltagelse i det politiske liv. Efter 1854 udtalte han sig aldrig mere offentligt om kontroversielle politiske spørgsmål. I stedet blev han en forholdsvis passiv tilskuer, der nedfældede sine iagttagelser i dagbogsform. Det er disse dagbøger, der nu for første gang er blevet alment tilgængelige.

Udgivelsen har været lagt i de bedste hænder, idet den er besørget af arkivar Hans Kargaard Thomsen, der bl.a. har beskæftiget sig med dansk arkivvæsens historie, herunder også med C.F. Wegeners virke som historiker og arkivar (f.eks. i *Historie* 1991). Kargaard Thomsen har da også forsynet dagbøgerne med en fyldig indledning om Wegeners politiske liv, hovedsagligt før 1854. For Wegeners virke som historiker og arkivar bliver læseren henvist til anden litteratur.

Indledningen er interessant, og her skal kun gøres én bemærkning. Kargaard Thomsen finder, at Wegener, der i første halvdel af 1830'erne var præget af et »konservativt reaktionært samfundsyn« (s. 17), i løbet af 1840'erne blev mere liberal. Der »er ikke belæg for at opretholde den traditionelle opfattelse,

knæsat af A.D. Jørgensen, af Wegener som en i bund og grund enevældens mand«, hedder det bl.a. (s. 20). Kargaard Thomsens argumentation virker dog ikke helt overbevisende. Wegeners modstand mod junigrundloven 1849 burde f.eks. nok være diskuteret i denne sammenhæng (jf. s. 36f.). Selve dagbøgerne, der desværre først er bevaret fra og med 1851, vidner ikke om en særlig liberal eller demokratisk indstillet mand, men om en konservativ, elitær og kongetro bedsteborger, der dog i modsætning til mange andre af tidens markante personligheder udmærker sig ved at være en overmåde skikkelig og retskaffen mand.

Kun ganske få steder i den 40 sider lange indledning er dagbøgerne overhovedet anvendt. Det rejser hele spørgsmålet om anvendeligheden af Wegeners dagbogsnotater. I forordet (ved Kildeskriftselskabet) kaldes udgivelsen »et bidrag til belysningen af perioden 1851-64 set med en københavnsk embedsmands øjne«. Foruden Wegeners daglige gøremål består optegnelserne da også mest af omtaler af de utallige større eller mindre intriger i det politiske liv: ved hoffet og i og omkring rigsdag og centraladministration. Intrigerne og bysladderer bliver livligt og uforbeholdent kommenteret af Wegener, ligesom en stribe centrale personer får åbenhjertige, oftest bidske skudsmål, der fremsat offentligt kunne have tvun-

get Wegener væk fra embeder og fædreland. Historikeren kan hos Wegener dels hente mange gode personkarakteristikker, dels få livfulde kommentarer til mange af tidens politiske skærmydsler. Dagbøgerne kan bestemt være værdifulde for fornyede studier i folkestyrets problematiske etableringsfase.

Hvorfor skrev Wegener dagbog? Det spørgsmål melder sig uundgåeligt, og læserne er desværre efterladt uden udgiverens betragtninger over dagbøgerens form og indhold, eller hele Wegeners hensigt med overhovedet at føre dagbog. Mit bud vil være, at Wegener skrev, ikke blot for at holde styr på døgnetts kronik, men også for eftertidens skyld. Dagbøgerne virker noget selviscenesættende, men også hudløst ærlige. I dagbogens form, ikke i offentligheden, fremsatte han sine synspunkter for eftertiden. Holder det, er dagbøgerne – om ikke uproblematiske – så dog måske mere interessante, netop fordi de for eftertiden udtrykker det, der ikke kunne siges i samtiden.

Mod sædvane har Kildeskriftselskabet ikke gjort noget særligt ud af selve udgivelsen. Det tynde og gennemsigtige, nærmest telefonbogsagtige papir burde være undgået i en kildeudgivelse. Wegeners dagbøger er ikke kiosklitteratur, men et værktøj, der skal og kan anvendes.

Kenn Tarbensen

DET 20. ÅRHUNDREDE

Ole Sohn: *Der var bud efter dem. Fire skæbnefortællinger fra 30'ernes revolutionære miljø.* (Vindrose, 1994). 252 s.

Tidligere DKP-formand Ole Sohn vakte

i 1992 opsigt med sin debutbog om Arne Munch-Petersen. Med baggrund i akter fra de hidtil hermetisk tilslukkede sovjetiske arkiver kunne Sohn i detaljer gøre rede for Munch-Petersens skæbne i Sovjetunionen.

Set udefra kunne Munch-Petersen, der var en af DKP's mest ubarmhjertige og ståltsatte offentlige defensører for Stalins vulgære processer mod »trotskisterne«, synes ramt af nemesis. Ikke desto mindre var Sohns fremstilling båret af sympati for partisoldaten Munch-Petersen.

På samme vis er denne fremstilling om fire kommunisters oplevelser i mellemkrigs- og krigstidens Europa båret af forfatterens dybe loyalitet og sympati for sine hovedpersoner. Bogens titel hentyder til en fællesnævner for de fire personer, nemlig deres indsats i den »anti-fascistiske kamp«. Alle fire var på forskellig måde en del af den kommunistiske bevægelses illegale apparat, og her var konspiratoriske evner en dyd (og en undertiden velbegrundet paranoia fremherskende). Der er med andre ord lagt op til elementært spændende læsning.

Hovedkilderne er hovedpersonernes beretninger til Ole Sohn, som så undervejs supplerer med akter fra Kominterns arkiv og fra det danske justitsministerium.

Det mest levende indtryk af 30'ernes illegale, konspiratoriske kommunistiske miljø får man via tyskeren Victor Pries' skæbne. Pries var i det uniformerede Roter-Frontkämpfer-Bund fra slutningen af 20'erne og blev tilknyttet KPD's Militärpolitische-Nachrichtendienst, som befattede sig med konspiratorisk arbejde i alle afskygninger. Hermed var Pries en del af Kominterns apparat og var da også i 1930-31 på Kominterns militær-politiske skole i Moskva. Via ISH-sømandsklubben, som var en del af Kominterns illegale kurernet, kom Pries i 1935 til København som politisk flygtning. Her kom han på kant med KPD's illegale emigrationsledelse og blev endog indstillet til eksklusion. Som andre kommunistiske emigranter blev han samtidig nøje overvåget af det danske politi.

I efteråret 1936 rejste Pries til Spanien, hvor han med sin specielle baggrund blev leder af en partisanafdeling under Den Internationale Brigade. Efter borgerkrigens afslutning endte han i Sydfrankrig, hvorfra han forgæves forsøgte at få indrejse- og opholdstilladelse i Danmark. Omkring årsskiftet 1942-43 meldte han sig efter ordre fra det franske kommunistparti til den engelske hær i Nordafrika. Herfra leverede Pries oplysninger til Moskva, som i december 1943 kaldte ham til Sovjet for der at »omskole« tyske krigsfanger.

I sommeren 1944 blev Pries konfronteret med den ni år gamle partisag fra København, og efter et forhør hos Walther Ulbricht blev Pries ekskluderet for »förræderi mod partiet«. NKVD blev orienteret – og så rullede det Kafkaske maskineri. Pries blev deporteret til Tomsk, hvorfra han i 1947 forsøgte at flygte. Flugten blev dog forpurret, og efter talrige forhør erklærede han sig skyldig i alle anklager. Efter 9 år i Gulag-systemet kunne Pries i 1956 igen sætte foden på (vest)tysk jord.

I 1991 blev Pries totalt rehabiliteret af Sovjet.

Bogens tre øvrige hovedpersoner, alle danske, har ingen rehabilitering haft nødvendig. De er alle kendt som aktive DKP'ere op til vore dage: Villy Fuglsang, Helge Kierulff og Etty Hiort-Lorenzen.

I 1935 var Fuglsang på Lenin-skolen i Moskva, hvor han på tæt hold oplevede opgøret med »trotskisterne«. At Fuglsang havde den rigtige indstilling, fremgår af Kominterns skudsmål, som Sohn har fremdraget: Han var »meget stærk i diskussionerne af de teoretiske spørgsmål«. Disse evner forstod man at værdsætte, efter at Fuglsang fra Moskva var draget til Spanien. Han blev nemlig politisk kommissær ved Martin Andersen Nexø-kampagniet under Ernst Thäl-

mann-bataljonen. Fuglsang blev såret, sendt på partiskole i Madrid, og med borgerkrigens afslutning vendte han tilbage til Danmark, til København. Af partiet blev han sendt til Aalborg for at få sat skik på partiets lokalafdeling. Her blev Fuglsang arresteret af det danske politi i juni 1941, og sammen med andre fremtrædende kommunister endte han i august 1941 i Horserød. Fuglsang var blandt de kommunister, det ikke lykkedes at flygte, da tyskerne overtog lejren den 29. august 1943. Derfor hed næstestation KZ-Stutthof med efterfølgende døds march i januar 1945.

Også Etty Hiort-Lorenzen var på Lenin-skolen, i 1933. Om hendes udgangspunkt anfører Sohn, at hun »ikke var særlig politisk vidende, faktisk var hun meget uskolet«. Men efter et år på skolen var Etty med Sohns ord nu »en aktiv og vidende kommunist, som skolens ledelse havde et godt øje til«. Etty, som havde fået »gåsehud over hele kroppen af begejstring«, da hun mødte Kominterns Dimitrov, havde været så flink på skolen, at Komintern pålagde hende at udføre kurerarbejde. Det bragte hende i 1934-35 på flere farlige rejser til bl.a. Paris, Berlin og Shanghai. Først i oktober 1935 blev hun ved Aksel Larsens mellemkomst løst fra sit belastende arbejde og kunne vende hjem til Danmark.

Med sin baggrund som sømand var Helge Kierulffs vej ind i det kommunistiske arbejde ganske naturligt gennem ISH. Og her herskede søfyrbøderformanden Richard Jensen, som kun lød Komintern i Moskva. På Arne Munch-Petersens foranledning kom Kierulff dog også til at udføre partiopgaver, bl.a. som ansvarshavende redaktør på *Arbejderbladet*. Man havde brug for en kolofonredaktør, som kunne tage spjældturene. Gennem Richard Jensen fik Kierulff kontakt til Wollweber-organisationen og var bl.a. involveret i sabotagen i

Københavns havn mod det amerikanske skib »United States«. Civilt nedsatte Kierulff sig som selvstændig mælke-mand. Det viste sig at være et perfekt dække for den næste partiopgave: I 1940 blev Kierulff på Aksel Larsens foranledning leder af DKP's illegale telegrafforbindelse til Moskva. Det betød, at han skulle melde sig ud af partiet og ind i de Konservative. Den pæne mælke-mand blev da heller ikke omfattet af arrestationerne i juni 1941. Først i november 1942 blev han arresteret og udleveret til tyskerne, som oprullede radioforbindelsen til Moskva. I marts 1943 blev Kierulff idømt 2 1/2 års fængsel. Han søgte om at få lov til at af-sone sammen med de øvrige kommunister i Horserød, hvilket blev bevilget af de danske myndigheder.

Sohns bog giver et elementært spændende indblik i det illegale kommunistiske miljø og følger sig dermed til en række bøger om emnet, f.eks. Erik Nørgårds om Wollweber-organisationen. Opsigtsvækkende nyt bringer den foreliggende bog ikke. Dens største fortjeneste er måske, at den udgør en glimrende kilde til aktørernes selvforståelse – og vel egentlig også forfatterens. Som nævnt er bogen båret af Sohns uforbeholdne sympati for hovedpersonerne og deres handlinger. Stilistisk identificerer Sohn sig også med sine personer. Kritiske refleksioner skal man derfor lede med lup efter. Der dvæles ved, hvad der trods personlige lidelser og ofre – eller måske netop derfor – må betegnes som kommunistiske stjernestunder: kampen mod fascismen, de danske myndigheders nidkære (og vel ikke ganske ubegrundede) overvågning af 30'ernes kommunistiske miljø, de danske myndigheders grundlovsstridige internering af kommunisterne i 1941, myndighedernes svigt over for de internerede kommunister i august 1943 og kommunisternes ubestrideligt fremtrædende

rolle i den danske modstandsbevægelse. Derimod nævnes intet om Hitler-Stalin-pagten og de implikationer, den fik for kommunisternes holdning fra 1939 til juni 1941. Og forfatteren afstår ganske fra at udfylde denne lakune i sit beretningsmateriale. En lille, men noget særpræget, antydning af DKP's virke fra 9. april 1940 til juni 1941 giver Sohn dog i forbindelse med en omtale af begivenhederne i Horsørød i august 1943: De kommunister, det lykkedes at flygte, »... sivede ind i illegalitetens liv og meldte sig igen i den aktive modstandsbevægelses arbejde« (anmelderens udhævelse).

Forfatteren dølger naturligvis ikke de stalinistiske excesser, derimod leder man forgæves efter refleksioner over hovedpersonernes blind- og døvhed over for dem. Et evt. medansvar kommer Sohn ikke nærmere end, at »de troede på Stalin og Sovjetsystemet«. Hverken for hovedpersonerne eller forfatteren er der tale om nogen bødsgang.

Den tidligere DKP-formand har tilsyneladende fundet sig en niche efter kommunismens sammenbrud. Om det kan man mene, hvad man vil. Men for så vidt angår kranke skæbner og bristede illusioner, turde der være stof nok at øse af.

Henrik Skov Kristensen

Erik Johannesen: *Sabotage. Bogen om den danske modstandsbevægelse.* (Centrum, 1995). 309 s.

Forfatteren til bogen med den noget pretentøse undertitel er tidligere modstandsmand gennem et år. Under sin gymnasietid i Randers kom han ind i modstandsbevægelsen og oprettede en sabotagegruppe i Langå. Efter studentereksamen i 1944 var han en tid i København for at studere ved Polyteknisk Lærestanstalt, og også her blev han medlem af en gruppe. Men da tyskerne

truede med at arrestere studenterne, blev anstalten lukket, og han vendte tilbage til sin fødeby, hvor han med sin gamle gruppe deltog i jernbanesabotage og våbenedkastninger. Dette, samt at han angiveligt »har læst alt om besættelsen«, peger han på som sine kvalifikationer for at have skrevet denne bog.

Bogens indhold er netop en blanding af egne oplevelser, som forfatteren har gjort notater om umiddelbart efter besættelsen, og tildragelser/sammenhænge, som er beskrevet i den tilgængelige litteratur om besættelsen. Undertiden kan det være vanskeligt at afgøre, hvilken af de to kildegrupper forfatteren øser af, idet der hverken er noteapparat eller litteraturliste. Heller ikke selve brødteksten giver ret mange vink om forfatterens kilder, så undertiden har anmelderen været noget i tvivl om den præcise proveniens. Hvorom alting er, så består langt hovedparten af bogens indhold af tildragelser og forløb, som tidligere har været publiceret. Bogen er nærmest et katalog over den danske modstandsbevægelses mest spektakulære aktioner, hvadenten det nu var jernbanesabotage, industrisabotage, sabotage mod Værnemagten, aktioner mod skibe, spionage, stikkerlikvideringer etc. Der er med andre ord tale om en kompilation af stjernestunder ofte fortalt af aktørerne selv, så selvfølgelig er bogen elementært spændende og i øvrigt velskrevet. Det må så siges at være bogens hovedfortjeneste.

Ganske vist angiver forfatteren som sagt at have læst *alt* om besættelsen, men i forbindelse med hans punktvisse vurderinger og analyser synes han nu ikke altid at have ladet sig afficere videre af konklusionerne i den tilgængelige litteratur.

Henrik Skov Kristensen

Poul Nyboe Andersen: *Hal Koch og*

Krogerup Højskole. (Odense Universitetsforlag, 1993). 239 s.

Det er en meget værdifuld bog, Nyboe Andersen har givet os; og det er en bog, som han har haft enestående forudsætninger for at skrive. Han var selv med i det første hold af lærere på Krogerup og er den eneste, der endnu lever. Skønt han i 1948 blev docent (fra 1950 professor) ved Handelshøjskolen, fortsatte han som timelærer på Krogerup, og da hans kone Ditte i 1953 også kom med på holdet, opnåede ægteparret i alt at være mere eller mindre nært tilknyttet skolen i 25 år (1946-71). Det fremgår tydeligt, at han har rådført sig med Ditte under udarbejdelsen af bogen, og skønt hun ikke nåede at se den færdig, fik hun dog inden sin død forelagt de ord, hvormed han ville tilegne hende den.

Skønt bogen således i høj grad er præget af personlige indtryk, er der dog ikke tale om en ren erindringsbog. Nyboe Andersen er fuldt fortløbig med de krav, der stilles til en historisk fremstilling, og bogen fremtræder da også efter god akademisk skik med både litteraturliste og personregister. Dertil kommer en klar bevidsthed om betydningen af kildematerialet, hvorfor erindringen til stadighed jævnføres med skriftlige kilder. Her har ikke mindst Roar Skovmands dagbog vist sig at være af betydning. Der bringes i øvrigt ganske mange citater – også fra utrykte kilder. Fremstillingen tager således form af en kombination af erindringer og en egentlig historisk monografi.

Bogen er inddelt i tre hovedafsnit. Det første skildrer Krogerups baggrund i Dansk Ungdomssamvirke og tilblivelsesprocessen efter besættelsen. Det næste og største handler om Krogerup i de 10 år, hvor Hal Koch var forstander. Det sidste giver korte skitser af Hal Kochs liv efter forstandertiden og af Krogerups videre skæbne, inden der

sluttes af med personlige betragtninger over betydningen af det arbejde, der blev gjort der.

Bogen er båret af dyb respekt for og kærlighed til mennesket Hal Koch. Hans mærkelige personlighed med den ufattelige arbejdsevne, det generøse temperament, det forbløffende vidsyn og den enestående evne til at inspirere træder tydeligt frem. På den anden side lægges der ikke skjul på, at han også kendte til skepsis og til det mismod og den tvivl på sig selv, som ofte netop kendetegner dem, der udretter mest. Billedet af ham står tydeligere efter denne bog – men egentlig ikke mindre gådefuldt.

Den anden grundtone er en dyb kærlighed til det fællesskab, der skabtes, og det virke, der udfoldedes på Krogerup. At det har haft afgørende betydning for deltagerne, lades man ikke i tvivl om, og bogen bliver således også et bidrag til Nyboe Andersens egen biografi. Igennem hans stilfærdige stil fremgår det da også klart, at både Koch og Krogerup-arbejdet efter hans mening i betydelig grad er blevet miskendt. Man aner således både undren og vrede over, at Krogerup – med to socialdemokrater, en radikal, en venstremand og en konservativ i lærerstaben og folk som Knud Kristensen og Jørgen Jørgensen som bagmænd – kunne stemples som »en kommunistrede« (s. 110). Og mellem linjerne fornemmer man smerten over, at modviljen især kom fra to grupper, som Nyboe Andersen selv følte både tilknytning til og forståelse for – fra landbruget og fra de gamle højskoler.

På den anden side er skildringen for nuanceret til, at der kan tales om et rent forsvarskrift. Der er således klar forskel på skildringen af de to mest berømte »sager«, Koch i Krogerup-tiden var indviklet i – bataljen om ungdomskommissionens betænkning og debatten om høj-

skolens grundlag. Det berømte møde med de vendsysselske bønder den 21. februar 1950 betegnes slet og ret som et rystende overfald på Koch (s. 171), og trods Nyboes forståelse for landbosynspunkter har han intet at anføre til forsvar for de landboer, der optrådte der. Noget anderledes forholder det sig med debatten om højskolens grundlag. At Kochs intentioner i nogen grad blev miskendt fra de gamle højskoleers side, fremgår klart nok – idet det dog fremhæves, at der fandtes betydelige højskolemænd, der støttede Krogerup. Der ligger også beklagelse og resignation i konstateringen af, at Kochs højskolesyn næppe har spillet »nogen særlig aktiv rolle i debatten om højskolens opgaver« i de første 30 år efter hans Krogerup-tid (s. 229). Først det sidste tiår byder måske på ændrede signaler. På den anden side vises der forståelse for de kritiske synspunkter, der blev fremført; og det meddeles endog, at forfatteren selv ved en ret celebrer lejlighed har opponeret imod Kochs højskolesyn. Hovedindtrykket er dog, at Nyboe anser inspirationen fra Koch for at være særdeles værdifuld, og at han beklager, at han aldrig nåede længere end til at blive betragtet som »en fremmed hest i højskolefolden« (s. 179). Og navnlig beklager han, at Krogerup-årene for Koch endte i skuffelse, således som det fremgår af hans vemodige afskedsbrev til lærerne (s. 207-209).

Redegørelsen for uoverensstemmelsen med Koch er i øvrigt karakteristisk for Nyboe Andersens stil. Den er stilfærdig, men redelig. Der står en del mellem linjerne, uden at man derfor kan sige, at der lægges skjul på noget. Derfor er det også muligt for ham at gøre rede for både denne meningsforskel og andre gnidninger i lærerkredsen på en sådan måde, at de nok står klart, men dog ikke kommer til at stå stærkere i billedet, end de fortjener.

Hvorom alting er: Som saglig rede-

gørelse fra et førstehandsvidne er bogen et særdeles værdifuldt bidrag til højskolehistorien. Og som udtryk for Nyboe Andersens følelser over for Koch og for samarbejdet på Krogerup er den et stærkt og til tider ligefrem bevægende menneskeligt dokument.

Thorkild C. Lyby

Jens Kragh: *Mellem socialismens vægtsignaler og praktikable fremskridt. SF 1960-68.* (Odense Universitetsforlag, 1995). 297 s.

Når det gælder SFs historie, er bogen god at gå til (den bedste), og når det gælder partihistorie som en særlig disciplin, er den også god at gå til. I den første henseende har den sin styrke bl.a. i, at den bygger på et stort arkivmateriale og en omfattende trykt litteratur, dels aviser og periodica, dels pjecelitteratur. Om arkivmaterialet er at sige, at det både kommer fra partiets eget arkiv og en lang række privatarkiver, dog ikke Aksel Larsens (det er der dog ikke sket noget ved). Til dette kommer en lang række interviews med periodens aktører; da en hel del af bogen interesserer sig for forholdet til Socialdemokratiet, er det dog påfaldende, at der ikke er anvendt arkivalier vedrørende Socialdemokratiet eller socialdemokratiske politikere.

Til alt dette kommer, at forfatteren med noget kendskab til udenlandsk litteratur og ved hjælp af selvstændig tænkning har kunnet opstille givende angrebsvinkler på det at skrive partihistorie, som ikke har været almindelige inden for moderne dansk partihistorie.

Partihistorien indeholder omfattende analyser af medlemskredsens talmæssige styrke og dens sammensætning. Dette både i henseende til social- og alderssammensætning, dertil også den geografiske spredning. Disse analyser fortsættes op i partiets styrende organer:

kongresser, hovedbestyrelse, forretningsudvalg og folketingsgruppe. Jævnligt må man dog spørge, hvad man så får ud af tallene? Tabeller alene gør det ikke, de skal også tolkes, men her kniber det, selv om kommentarer til tabellerne dog klart viser de højtuddannedes overrepræsentation, jo højere man kommer op i hierarkiet, selv om den dog ikke var så stor, som man formodede og slet ikke efter afspaltningen af VS.

Et gennemgående træk er, at arbejderandelen er relativ større, end man måske ville være tilbøjelig til at antage. Det gælder også i afdelingsbestyrelserne, hvor andelen gennemgående var godt 50%. Dette siger naturligvis til gengæld ikke, i hvilken grad arbejderne gjorde sig gældende i bestyrelsesarbejdet. I det hele føles det som en mangel, dels principielt, dels efter de ambitioner bogen ellers lægger op til, at der ikke gøres meget ud af livet i partiforeningerne. Ikke mindst er det påfaldende, at det kommunalpolitiske arbejde stort set er negligeret; uden tvivl har det optaget medlemmer og partiets vælgere meget, både i hovedstaden og ikke mindst i provinsbyerne.

Til gengæld gøres der meget ud af det parlamentariske arbejde. Her følges nøje enhver fraktionsdannelse, spaltning og individuelle fravigelser og ikke mindst i deres forhold til hovedbestyrelse og forretningsudvalg. I nogle tilfælde mere end rimeligt er, fordi disse forhold manifesterede sig mindre, når det kom til afstemning i Folketinget. Her ville det have været nyttigt, om det havde været muligt at sammenligne med fraktionsdannelser i andre partier. De var der, men trådte ikke i samme grad frem for offentligheden.

Læsningen belastes stærkt af det store væld af personnavne, uden at der siges noget om personerne bag navnene (register mangler tilmed). Fremstillingsteknisk skulle det nok have været

muligt at danne grupper uden personnavne, og det ville have givet mere sammenhæng i teksten.

Der er tre personer, der træder frem i første række: Aksel Larsen, Morten Lange og Gert Petersen. Samles de spredte enkeltheder om dem, gives gode bidrag til belysning af deres betydning for partiet. Ud over de tre træder Poul Dam og ikke mindst Kai Moltke frem som hovedaktører, men Moltke dog ikke som en aktør, der betød noget for partiets trivsel.

Vagn Dybdahl

Henning Nielsen: *Karl Skytte – fynboen på folkestyrets fornemste embede.* (Odense Universitetsforlag, 1996). 216 s., 225 kr.

Bogens undertitel skyder Skyttes tid som Folketingets formand 1968-78 frem som det centrale i hans politiske liv. Det er rigtigt, at det var på denne post, han blev kendt i den store del af befolkningen, også fordi det var i den periode, Folketingets arbejde blev kendt gennem TV-transmissionerne; før den tid var folketingsformanden ikke nogen iøjnefaldende figur i det politiske liv. Den side (30 sider!) af Skyttes politiske indsats indtager da også kun en mindre del af bogen.

Det er en god og solid fremstilling, skrevet i nøgtern stil. Den bygger på et stort arkivmateriale, ikke alene fra Skyttes eget arkiv, men også andre politikeres privatarkiver, ikke mindst Hilmar Baunsgaards, og organisationsarkiver; dertil kommer tidsskrifter og aviser. Nu kan der vistnok ikke siges mere om Skytte, og det er der heller ikke behov for.

Nyt er gode afsnit om Skyttes ungdom og livet som privatmand, før han i 1947 kom i Folketinget. Der er også gode oplysninger, der viser, hvordan forholdet kunne være, når man gen-

nem mange år arbejdede sig frem til et folketingsmandat; vi har ikke for meget, der velfunderet viser det politiske liv uden for Christiansborg. Når det til gengæld drejer sig om tiden som folketingsmedlem og minister, da er der ikke meget nyt i forhold til Helge Larsens fortræffelige og store biografi i *Dansk biografisk leksikon* og Tage Kaarsteds forskellige fremstillinger af tidens politik, specielt i *De danske ministerier 1953-72* (1992), selv om der naturligt nok er flere enkeltheder i Henning Niensens bog. Det store spørgsmål i samtiden og i eftertiden var forholdet mellem Baunsgaard og Skytte, og her kommer Henning Nielsen med sit selvstændige bidrag. Mens Kaarsted stærkt understreger modsætningen mellem de to radikale ledere, nedtones det stærkt hos Henning Nielsen, og han søger ud fra især Baunsgaards papirer at fremstille modsætningerne som noget rent ydre, selv om han er åben for forskellen i grundholdningen mellem Skyttes socialt betonede livsindstilling og Baunsgaards nyliberale grundsyn. Det synes, som om Baunsgaards reelle politiske handlinger taler til fordel for Kaarsteds vurdering, mens Henning Nielsen i for høj grad lægger vægt på Baunsgaards udadrettede honnørsord over for Skytte.

Vagn Dybdahl

Nye grænser. Den danske udenrigstjeneste 1970-1995. (Udenrigsministeriet, 1995). 232 s.

I 25 året for Udenrigsministeriets udsendelse af tobindsværket *Den danske udenrigstjeneste 1770-1970* besluttede samme etat at fejre sit 225 års jubilæum med endnu en publikation. I den forbindelse blev fem tidligere direktører og departementschefer samt to 'menige' medarbejdere bedt om at give deres vurdering af ændringerne i ministeriets arbejdsvilkår og arbejdsområder de sene-

ste 25 år. Det er der kommet en ret interessant publikation ud af.

De fem tidligere direktører og departementschefer har løst opgaven ved at lave en art resortopdeling mellem sig, således at Jens Christensen skriver om markedsproblematikken i dansk udenrigspolitik, Niels Ersbøll om forholdet til EF, Poul Fischer om forholdet København-Paris-Bonn, Eigil Jørgensen om sikkerhedspolitikken og Otto Møller om ministeriets interne strukturudvikling. Emnerne er særdeles relevante og velvalgte, selv om man naturligvis savner et særligt fokus på udviklings- eller tredjeverdensproblematikken, der jo netop i denne periode for alvor trænger sig på som et væsentligt område i udenrigspolitikken. Det redegøres der udmærket for flere steder i bogen, bl.a. i (den nu forhenværende) direktør Henrik Wøhlks indledning. Her fremhæves således, hvordan regionalprincippet med omorganiseringen af Udenrigsministeriet i 1991 for første gang er blevet gjort til det strukturerende hovedprincip ved organiseringen af ministeriets arbejdsfunktioner med udviklingspolitikken placeret i den såkaldte Sydgruppe, mens NATO, EU m.m. hører hjemme i Nordgruppen. På den anden side afspejler bogens Nord-fokus givetvis ganske nøjagtigt den prioritering af udenrigspolitikken, som har været fremherskende i ministeriet. Den 'tunge' udenrigspolitik, den, der bruges flest ressourcer på, og den, der skabes karriere på baggrund af, hører hjemme i Nordgruppen.

Når man har valgt at følge den store publikation fra 200 års jubilæet op med endnu en publikation, der behandler udviklingen de seneste 25 år, hænger det tydeligvis sammen med, at ministeriet har opfattet perioden 1970-1995 som særdeles turbulent og tilpasningskrævende. Med rette. Forholdet belyses på spændende vis i Otto Møllers bidrag,

hvis redegørelse med rimelig sikkerhed kan siges at repræsentere 'mainstream'-opfattelsen hos ledende medarbejdere i ministeriet. I Otto Møllers optik har perioden været kendetegnet af særlig intens rivalisering mellem den lovgivende og den udøvende magt om indflydelse på tilrettelæggelsen af udenrigspolitikken. Rivaliseringen udspandt sig på baggrund af en række udenrigs- og indenrigspolitiske nyudviklinger, som kom til at præge håndteringen af udenrigspolitikken stærkt. Man kan her pege på, hvordan EF-medlemskabet har revolutioneret resortopdelingen og formuleringen af dansk udenrigspolitik, ligesom den markante tendens til partipolitisering af udenrigspolitikken repræsenteret af den såkaldte fodnotepolitik hører hjemme i denne periode. Hvad det sidste angår, så man den uhørte situation, at regeringen i 23 af 31 tilfælde i årene 1982-86 led nederlag ved afstemninger om udenrigspolitiske dagsordensforslag.

Man mærker tydeligt både i Otto Møllers artikel og flere af de andre bidrag embedsmandsværkets frustration over Folketingets og i et vist mål befolkningens (gennem de afholdte Europa-folkeafstemninger) øgede indflydelse på udmøntningen af dansk udenrigspolitik. Følelsen er blevet bestyrket yderligere gennem erfaringerne med en stadig mere aggressiv presse med tendens til at fokusere på enkeltsager frem for helheden. Frustrationen er til en vis grad forståelig, for med alle disse ikke altid helt beregnelige medspillere er det givet blevet meget vanskeligere at føre en langsigtet og konsekvent udenrigspolitik. På den anden side er det jo ikke vilkår, der er særegent danske (selv om man ikke kan udelukke, at 'demokratiseringen' af udenrigspolitikken måske er slået ganske særligt stærkt igennem i Danmark). Det er vilkår, som de fleste udenrigstjenester i vores del af verden må indrette

sig på. Og der er jo en del, der tyder på, at den danske udenrigstjeneste har fundet det særligt vanskeligt at tilpasse sig en mere åben og uddelegeret forvaltning af udenrigspolitikken. Man kan i den henseende jo blot henvise til ministeriets vanskeligheder ved at acceptere en mere åben arkivpraksis. Det er en skam, at der ikke er en anelse mere kritisk selvrefleksion og selvransagelse på dette felt, for Otto Møllers gennemgang af forandringerne i vilkårene for tilrettelæggelsen og udførelsen af dansk udenrigspolitik peger ubestrideligt på en række af de vigtige og ømme punkter, som præger dette felt i dag.

En konkretisering af Otto Møllers frustrationer finder man i Eigil Jørgensens artikel om dansk sikkerhedspolitik. Det er fodnotepolitikken, som især er til kritisk hudfletning i en bestræbelse på at dokumentere, hvordan denne politik reelt kom til at underminere danske synspunkter og danske udenrigspolitiske målsætninger. Som direktør for Udenrigsministeriet 1974-1983 og efterfølgende fra 1983-1989 dansk ambassadør i Washington har Eigil Jørgensen naturligvis et indgående kendskab til tilblivelsen, håndteringen og konsekvenserne af fodnotepolitikken, selv om diskussionen af konsekvenserne af politikken ikke virker dybtgående og kompleks nok. Til gengæld udmærker artiklen sig ved en særdeles åbenhjertig forholden sig til problemet. Det gælder både tolkningsplanet, men også selve oplysningsniveauet, hvor der refereres enkeltheder om eksempelvis den danske atomvåbenpolitik, som man ikke er vant til fra embedsmandshold.

Den sidste observation tyder på, at det udenrigsministerielle embedsmandsværk er ved at omstille sig på nye tider, hvilket denne publikation i øvrigt som helhed synes at understrege.

Thorsten Borring Olesen

REGIONAL- OG LOKALHISTORIE

Merete Binderup, Jørgen Christoffersen, Ole Crumlin-Pedersen, Bente Holmberg, Niels Nielsen, Erland Porsmose og Henrik Thrane: *Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingetid og middelalder*, red. Ole Crumlin-Pedersen, Erland Porsmose, Henrik Thrane. (Odense Universitetsforlag, 1996). 308 s.

Dette imponerende atlasværk, som er gjort muligt ved bevillinger fra Danmarks Grundforskningsfond og Carlsbergfondet, søger at samle al foreliggende viden om de fynske kyster fra førromersk jernalder til reformationstiden, fra 500 f.Kr. til 1500 e.Kr. Fyn er valgt som eksempel på et område, hvor bebyggelsen inden for denne periode kunne studeres ind fra en maritim synsvinkel.

Værket er bygget logisk op: Efter en bred indledning ved Ole Crumlin-Pedersen fremlægges »grundlaget« i form af en redegørelse for de geologiske forudsætninger, de arkæologiske og skriftlige kilders samt stednavnenes muligheder. Derefter følger den centrale atlasdel med kort med indtegnet kystmorfologi, relevante stednavne, arkæologiske fund fra perioden samt den kendte middelalderlige bebyggelse. I et fjerde hovedafsnit peger forfatterne på nogle af de mange muligheder i kystkortene, hvorefter tekstdelen sluttet med et kapitel om undersøgelsens perspektiver af Crumlin-Pedersen. Sidst kommer den omfattende katalog, som kortene er tegnet ud fra, samt ordforklaringer, litteraturliste og stedregister.

Bogens ni atlaskort, som når hele kysten rundt, er fint og instruktivt tegnede af Alice Rosenstand. De repræsenterer en væsentlig tilvækst til den beskedne mængde af danske historiske atlas og vil utvivlsomt kunne bidrage til at nuan-

cere diskussionen af samfundet i den behandlede periode. Kortene dækker de sogne, der støder ud til kyststrækninger eller åløb, svarende til en kystzone på ca. 5 km. Der er her tale om en pragmatisk afgrænsning, der i almindelighed giver god mening, skønt den ikke er metodisk motiveret. Forfatterne er heldigvis i deres kommentarer ikke bundet til kortene, men bevæger sig også ind i landet og kan også nu og da kaste et blik ud til øerne nær kysten. For historiske sammenhænge går naturligvis på tværs af sognegrænser, som det vel først og fremmest kommer til udtryk i forbindelse med jernalderens kultcentrum ved Gudme – »Nordens ældste marked« med Crumlin-Pedersens ord – og de samtidige landingspladser ved Lundeborg. Den 47 m lange og 10 m brede hal inde i landet ved Gudme og de 3.000 skibsnagler, som er fundet ude ved Lundeborg, udgør to sider af samme sag. Disse for værket helt centrale lokaliteter gør, at vi må revidere hævdundne forestillinger. Faste maksimer om den begrænsede lokale udveksling i yngre jernalder og vikingetid bliver tilsvarende rokket af de nye og efterhånden ganske mange fund af værksteds-, fiske- og markedspladser ved danske kyster. I Fynsatlasset mærker man sig bl.a. vikingetids- og middelalderpladserne på Fyns Hoved. Måske søkøbstædernes opkomst omkring 1200 slet ikke repræsenterer den kommercielle revolution, som det normalt antages? I denne forbindelse kunne man nok ønske sig, at forfatterne var gået dybere ned i spørgsmålet om, hvor man sejlede hen fra kysten, altså det videre trafikale og kommercielle mønster. Selve det fynske vej- og fergesystem er derimod udmærket skitseret af Erland Porsmose, der også fremlægger interessante overvejelser

over middelalderens fynske fiskeriregioner samt over sammenhængen mellem birker og handelspladser. I øvrigt får vi præsenteret oversigter over centrale emner som magtstrukturer og kystforsvar.

Vigtigst i værket er dog den lange linje fra jernalder til middelalder. Der er overraskende kontinuitet i handels- og fiskepladserne fra vikingetid og fremover, men der er først og fremmest markante brud i udviklingen: I yngre romersk jernalder trak befolkningen sig tilbage fra kysten, sikkert som følge af krig og hærgninger. I germanertid og vikingetid skete der igen ekspansion, og i løbet af middelalderen blev kystskovene ryddet, og købstæder og permanente fiskerlejer opstod. Først da kan man åbenbart tale om et egentligt »maritimt kulturlandskab«.

Den tværfaglige arbejdsgruppe bag kortværket har overbevisende demonstreret nytten og nødvendigheden af at arbejde med den maritime dimension af historien.

Bjørn Poulsen

P. Hampton Frosell: *Omkring »Jesu Hjerter«. En københavnerkirkes baggrund og betydning.* (C.A. Reitzel. 1995). 121 s., 175 kr.

Bogen om Jesu Hjerter Kirke, dens historie, dens menighed og virke, er skrevet i 100-året for kirkens opførelse. Det er altså et festskrift som så mange andre små festskrifter om kirker, der fejrer jubilæum. Forskellen er så imidlertid her, at der ikke bare fortælles en indensognskrønike, der mest har betydning for de mennesker, der tilhører menigheden. Perspektivet er langt større i dette tilfælde. Historien har bredere appel. Det er historien om, hvordan den katolske kirke langsomt, men meget sikkert glider ind som en accepteret størrelse i det danske samfund efter reli-

gionsfriheden af 1849. Det er redegørelsen for de problemer, det gav, at jesuiterordenen undertrykte af Bismarck – og hvordan det havde virkninger i Danmark; hvordan Danmark fra at være missionsmark blev bispedømme.

Kompliment til forfatteren, P. Hampton Frosell, der fint og enkelt fortæller jesuiterordenens og dens skolevæsens integration i et land, der er gennemsyret af luthersk statskirkelighed, og viser, hvordan man fra katolsk side søger at føje sig efter danske forhold og nordisk kultur. På godt hundrede sider får man et stykke velformidlet kirkehistorie, der jo traditionelt ikke hører med til det, vi forstår ved dansk kirkehistorie. Dansk kirkehistorie er jo efter 1849 udelukkende den evangelisk-lutherske kirkes historie – forunderligt nok!

Bogen kommer omkring de berømte konvertiter som Johannes Jørgensen og Peter Schindler – og nævner Henry Usings mistænksomhed og Tom Kristensens og Otto Gelsteds sarkasme – med den dvæler ikke ved dem. Og godt det samme, for dem kan man læse om så mange andre steder.

Kirkens bygningshistorie, inventar og den musik, der benyttedes, beskrives grundigt – og det er let at tilslutte sig forfatterens sorg over den katolske ikonoklasme, der sker med Vaticanum II, der betyder, at det vidunderlige nygotiske inventar ødelægges. Præcis dér ses forskellen mellem den danske stats bygninger, der er beskyttet mod sådan vandalisme – og så den »fremmede« kirke.

Det er en rigtig fin bog, der fortjener at lægges ved siden af de mange bøger om de kirkelige tiltag i hovedstaden fra industrialismens tid og ind i 20. århundrede. Den er med til at komplettere billedet af hovedstadens kirkeforhold.

Carsten Bach-Nielsen

ØKONOMISK OG SOCIAL HISTORIE

Holger Dyrbye og Jørgen Thomsen: *Hans Holck viste vejen. Kraks Vejviser gennem 225 år.* (Kraks Forlag A/S, 1995). 334 s.

Det er sjældent, man åbner en bog med den klare forventning at finde én bestemt formulering anvendt og forklaret. Det kan dog ikke kun være denne anmelder, der af denne bog forventer en uddybning af sætningen »Det kan du kigge i Vejviseren efter«. Den findes da også allerede på side 13, hvor man får at vide, at sætningen er møntet på den tidlige udgave af Vejviseren fra før stadskonduktør Thorvald Kraks tid, hvor vejviserens mangler var større end dens fortrin.

Emnet, Kraks Vejviser, giver jo visse muligheder for ordspil og paralleller. Per Boje lader således i bogens forord forstå, at historien om Kraks Forlag som en af landets vigtigste producenter af informationer er et glimrende spejlbillede af overgangen fra det traditionelle landbosamfund til vor tids informationssamfund. Bogens forfatter skriver det samme på side 14, og bogen giver faktisk også bevis på, at det forholder sig sådan.

Det er et jubilæumskrift, der markerer, at det er 225 år, siden agent Holck udgav den første vejviser, som i dag er verdens ældste. Nogle vil ærgre sig lidt over, at det ikke blev huslæreren Hans Barhows skabelon for en vejviser, der blev normen. Som den første gjorde han forsøget med en vejviser ved midten af 1700-tallet. Han blev ikke færdig med arbejdet, og det blev aldrig udgivet, og efter hans død blev hans efterladte papirer konfiskeret af staten. Det forstås, for Barhow undslog sig ikke for at notere folks udseende – »hendes søn er en tyk én« – eller deres karakter – »er en satan«. Det kan undre, når forfatterne skriver, at efter

Barhow fulgte den mere resultatsøgende Hans Holck, for Barhow virkede da også ganske resultatsøgende, da han i sin vejviser nedskrev den almindelige vurdering af byens jomfruer, og hvor tit deres forældre var hjemme! Mere alvorligt: Bogens værdi er, at den konsekvent følger sporene: hvilke oplysninger var medtaget i vejviseren, hvilke målgrupper henvendte den sig til, og hvilke samfundsbehov var den en afspejling af. I dette lys fortæller bogen om udviklingen fra rangssamfund til vort individualiserede samfund, om København som merkantilt centrum (langt vigtigere end den fjerne provins) og om udviklingen fra håndværk til industri.

Mere konkret handler bogen selvfølgelig om vejviseren og arbejdet med den, som var under påvirkning af mange ting. Af ydre forhold kan nævnes de tidlige problemer med gadernes manglende navne og husenes manglende numre og det kaos, der fulgte med Københavns brande, bombardement og udvidelser. På de indre linier måtte skiftende udgivere gøre op med sig selv, om man ville have et navneregister alene eller også medtage realoplysninger, praktiske informationer af alskens slags som f.eks. titularer, rangforordninger, køreplaner, markedsdage osv.

I 1862 blev udgivelsen overdraget til Thorvald Krak, der meget praktisk i sin tid som stadskonduktør havde stået for indførelsen af de fortløbende gadenumre. Han fremlagde straks en vejviser med det kendte indhold, dvs. et realregister, et personregister (året efter suppleret med et husregister med alle indvånerne) og endelig registre for fag, firmaer og annoncører. De sidste tre registre var ikke mindst vigtige efter laugsopløsningen og etableringen af »det ukendte marked«, og samtidig var det et

vidnesbyrd om den stigende arbejdsdeling. Dette forblev da også i store træk vejviserens form. I 1905 udvidedes vejviseren til også at dække provinsen. Fra denne tid blev fagoplysningerne de vigtigste, og annonceindtægterne voksede sig større end salgsindtægterne.

Omtalen af Kraks Blå Bog er bogens mest interessante afsnit. Desværre kan sløret ikke helt løftes for udvælgelseskriterierne bag den, for dertil fungerede og fungerer konsulentssystemet for diskret, men så meget er sikkert, at det er de allerfærreste, der har undslået sig optagelse. Sikkert er det også, at ingen kan beskyldes Blå Bog for at være progressiv. Da man i 1910 udsendte Kraks Blå Bog for første gang, var det ifølge Ove Krak »for at forøge vor navnkundighed« – altså firmaets, men ellers kom bogen jo hurtigt til at tjene som målestok for den enkeltes navnkundighed. I den forbindelse er det interessant, at det fortælles, at det i 1910 blev opgjort, at tre fjerdedele af de optagne var københavnere (i 1940 var tallet faldet til 60%), og at historien om den fattige mand, der arbejdede sig frem til samfundets top, ikke havde bund i realiteterne: »Gode kår og grundig uddannelse giver et aldeles overvældende plus i tilværelseskampen«, blev det konkluderet. I 1956 gjaldt det stadig; kun en tiendedel af de optagne kom fra mindrebemidlede hjem, medens en trediedel havde rod i mellemlagene. En vis tilnærmelse til nye realiteter fandt sted fra 1960'erne, hvor bl.a. TV-journalister fik nemmere ved at komme igennem nøglehullet til bogen.

Samme år som Blå Bog, 1910, udkom den fortjenstfulde *Danmarks ældste Forretninger*, og derpå tiltog strømmen af andre publikationer, først og fremmest eksportvejviseren. Med tiden mærkedes tyngden af den konkurrerende telefonbog og den voksende middelklassens krav om optagelse imidlertid så stærkt, at vægten i udgivelserne blev

flyttet over på at tilgodese erhvervslivets behov. Og så selvfølgelig udgivelsen af diverse kort. De senere år har været præget af sammenstød med de gamle offentlige kommunikationsselskaber, der efter liberaliseringen af deres virke nu møder Krak i en skarp konkurrence. Nye forhold for offentlige licitationer og kontrakter har også skabt konflikter. Det skal dertil siges, at i beskrivelsen af dette bliver bogen lidt af et kampskrift.

Denne anmeldelse har ikke hæftet sig synderligt ved bogens beskrivelser af de interne forhold på forlaget, men der er grund til at nævne de grundige redegørelser for produktionsforhold, lønning- og arbejdsvilkår samt ledelsens virksomhed. Disse er af en sådan værdi, at det kun kan anbefales at benytte oplysningerne som eksempler på intern virksomhedshistorie. Der lægges da heller ikke låg på; tværtimod fortælles der meget direkte om den dårlige aflønning af de løst ansatte korrekturdamer med de kedelige arbejdsrutiner. Eventuelle fordomme om jubilæumsskrifter bliver således gjort til skamme på dette punkt, medens det nok trods alt er bogens formål, der har bevirket, at omtalen af ledelsen bliver vel lang, jo tættere skildringen nærmer sig vores tid.

Forfatterne har haft uhindret adgang til at benytte forlagets arkiv, og det mærkes. Det er en glimrende virksomhedshistorie. Bogen er tilmed velskrevet, og der er kun grund til at bemærke en enkelt svipser: I rækken af eksempler på realregistrets indhold på side 179 får man således gjort hundene til skatteydere ved at nævne, at små hunde kun skulle betale halvdelen af store hundes hundeafgift!

Søren Bitsch Christensen

Carl Erik Andresen: *Dansk møbelindustri 1870-1950*. Systemes teknologihistorie. (Systeme, 1995). 157 s., 160 kr.

Danske møbler har vundet internationalt ry og været med til at give *Danish Design* et verdensnavn. Carl Erik Andresen beskriver baggrunden herfor i denne bog, der er en omskrevet udgave af hans ph.d.-afhandling, der igen var et resultat af et stipendium i tilknytning til Carlsbergfondets og Statens Humanistiske Forskningsråds projekt om dansk industris historie efter 1870.

Vægten er imidlertid ikke kun lagt på design eller på den begejstrede internationale modtagelse af møblerne, men især på at beskrive dels møbelforarbejdningens udvikling, dels teknologiens udvikling, implementering og konsekvenser for arbejderne og for nye møbeltyper. Med den valgte periode bliver det naturligvis til et nyt kapitel i historien om overgangen fra håndværk til industri. Når det er relevant at skrive endnu et kapitel, skyldes det møbelfremstillingens særlige forhold. Industrialiseringen skred langsomt frem, bl.a. fordi råvaren træ var for uegal til en rendyrket industriel produktion, hvilket igen betød, at der måtte udvikles teknologi, der kunne tilpasse træet en industriel bearbejdning. Med teknologi mener forfatteren også arbejdskraft og design, og dermed kan bogens emne sammenfattende siges at være en beskrivelse af, hvordan behandlingen af råmaterialer samt teknik, produktion, design og arbejdskraft inden for møbelfremstillingen forandredes af industrialiseringen.

Møbelfremstillingen voksede naturligvis i takt med befolkningstallet, og det var et erhverv i stor fremgang allerede ved midten af forrige århundrede, også på grund af adgangen til præfabrikerede elementer som finér og drejede møbeldele. I anden halvdel af århundredet synes erhvervet at have opnået store fordele ved, at de enkelte værksteder samarbejdede om fremstilling af enkeltdele efter forlagssystem og om køb og salg. Her var det altså ikke industrialise-

ringen, der skabte væksten – og så dog alligevel, for en af forudsætningerne for arbejdsdelingen var træindustriens begyndende fremstilling af specialiserede varer som møbeldele og stel.

Den mekaniserede møbelfremstilling var i første række et københavnsk fænomen, men i provinsen vandt den også udbredelse før århundredskiftet. Her var lokaliseringen nær de nye plantager afgørende, og det ville ofte i praksis sige nær stationsbyerne. Den faglige kamp var hård både fra arbejder- og fra arbejdsgiverside, og det førte i hovedstaden og større købstæder til et gennemorganiseret arbejdsmarked. Det er en spændende pointe i bogen, at dette arbejdsmarked forekom for strengt og reguleret for de nye industriere, der ikke var knyttet til tidligere tiders patriarkalske ledelsesformer. Af den grund valgte de at vende de større byer ryggen. Den største industrielle vækst fandt derfor sted i landdistrikterne og stationsbyerne.

I det hele taget vedblev møbelfremstillingen at være et atypisk område. Samlet var industrialiseringen ikke nået videre før I. Verdenskrig, end at størstedelen af møbelproduktionen foregik på værkstederne, og af snedkerværkstederne var det endnu de færreste, der alene blev brugt til fremstilling af møbler. Den uorganiserede arbejdskraft trivedes på landet, og helt frem til 1960 domineredes billedet af små, specialiserede enheder. Forfatteren henviser til udenlandske teknologihistoriske studier, der har behandlet forekomsten af træindustriens mange små virksomheder, men udbyttet heraf fortager sig unægteligt, da han ikke benytter dem til selv at tage stilling.

Designhistorien er også historien om kampen mod den tidlige industrialismes hæmningsløse brug af imitationer af historiske stilarter. Med inspiration fra tyske og engelske produktionskollektiver tog danske arkitekter og snedkere funktionalismen og dens krav om enkelhed,

økonomi og æstetik til sig. Funktionalismen forkastede møblelementet og satte produktionen af enkeltmøbler, der kunne sættes harmonisk sammen, i stedet. Forfatteren vover at se dette stilskifte som den funktionalistiske møbelproduktions udgave af det amerikanske produktionssystem med udskiftelige dele. Den industrielle dominans blev i al fald forøget i denne periode, dvs. i tiden op til 2. Verdenskrig, og da samtidig funktionalismen stillede krav om en større finish i arbejdet ved at lade trækonstruktionen træde frem som en del af designet, så voksede også kravene til arbejdsstyrken. Dertil krævedes flere svende, og det tvang organisationsgraden op. Det endelige gennembrud for den lykkelige forening mellem arkitektur og industri på møbelområdet kom da med den stigende eksport fra de tidlige 1950'ere; en stigning, der ind i næste årti blev den største for nogen dansk industrivarer overhovedet. De store tabere i den proces var håndværkssnedkerne, der havde udspillet deres rolle.

Om arbejderne også var tabere, kan diskuteres, men bogen afsluttes med analyser af arbejdsstyrkens ændrede kvalifikationer i takt med den stigende arbejdsdeling i industriproduktionen. Skellet mellem faglært og ufaglært arbejde flyttede sig, og folk fra begge sider af skellet fandt sig med tiden flyttet over på den anden side. Det brændende spørgsmål er, om der fulgte en dequalificering eller endog proletarisering i kølvandet på det faglærte arbejdes tilbagetrængning. Forfatteren diskuterer afslutningsvist spørgsmålet på baggrund af international forskning, og hans grundopfattelse af de danske forhold synes at være, at traditionel kunnen forsvandt ved industriprocessernes simplificering, men ikke helt, for i stedet kom nye teknikker til. De faglærte arbejdere kom selvfølgelig i klemme i denne udvikling, men ikke så meget, som de kunne være

kommet. I bogen forklares dette med den stærke sociale kontrol, de faglærte som gruppe besad over for såvel arbejdsgiverne som andre arbejdere ved deres dybe kendskab til produktionen.

Når forfatterens vurdering af dette spørgsmål er svær at gøre op, hænger det sammen med en generel anke mod bogen. Vel fremlægges bogens spørgsmål i indledningen, men der er mest tale om en præsentation af de empiriske studier, der fremlægges. Det teoretiske fundament herfor lades uomtalt. Det betyder, at når man når om til de afsluttende afsnit, præsenteres man pludselig for den teoretiske baggrund for en stor del af det arbejde, man netop har læst, men da er det for sent for forfatteren at skabe forbindelsen mellem teori og empiri. Forsøgene på at sammenholde den beskrevne danske udvikling med den internationale forskning forbliver da også sparsomme. Som nævnt er bogen en omskrevet ph.d.-afhandling, og man kan have en fornemmelse af, at det er en typisk omkostning i udgivelsen af sådanne uddannelsesafhandlinger, at teorien helst ikke må syne af for meget til at begynde med. Så hellere sætte den ind til sidst. Hvis det også er tilfældet her, kan man kun opfordre forlagene til at tænke over det på ny. Ved sin disposition har denne bog defineret sig selv som et – godt og grundigt – specialstudium. Havde den fra begyndelsen givet sine perspektiver – også til den øvrige danske industrielle udvikling – til kende, kunne det have været en anden bog.

Bogen er udmærket udstyret med gode illustrationer, et afsluttende bilag over større møbel- og stolefabrikker 1935 og kilde- og litteraturfortegnelser, hvor særligt den dygtigt udnyttede og fremfundne småtryks- og virksomheds-litteratur falder i øjnene.

Søren Bitsch Christensen

Jørgen Fink: *DA i Danmark 1956-1996*. (DA Forlag, 1996). 272 s., 500 kr.

Mens en hær af forskere har været mobiliseret med henblik på at undersøge lønmodtagernes organisationer, er det – for at blive i metaforen – kun specialtrænede delinger, ja ofte blot enkeltpersoner, der har været sendt i felten og har koncentreret sig om studiet af arbejdsgivernes organisationer.

Med sjældne mellemrum har der været udsendt monografier om arbejdsgiverne i Danmark, og kun i et vist omfang har de været søgt integreret i bredere undersøgelser af arbejderbevægelsen og arbejdsmarkedet. Det er imidlertid kendetegnende, at initiativet til mere specifikt at undersøge arbejdsgiverne som gruppe er kommet fra organisationerne selv i forbindelse med større jubilæer. Nærværende bog er da heller ingen undtagelse fra denne regel. Det er imidlertid noget nyt, at ikke nogle af foreningens egne folk, men derimod en forsker udefra er blevet betroet opgaven. I forhold til mere traditionelle forskningsopgaver sætter jubilæumsskrifter visse rammer for fremstillingen og leder i mindre grad arbejdet i teoretiske retninger. Ambitionen har da heller ikke været at forklare mere almene træk i arbejdsgiverorganisationers adfærd. Dette har vi stadigvæk til gode. Formålet har derimod mere beskeden været at tegne udviklingstendenserne i foreningen.

Denne opgave er interessant, da Dansk Arbejdsgiverforening, hvis medlemmer dækker industri, handel og håndværk, har været en af de mest indflydelsesrige interesseorganisationer i Danmark i dette århundrede. Dette har sat sine tydelige spor ikke blot på arbejdsmarkedet, idet DA tillige har evnet at præge samfundsudviklingen i bredere forstand, og bogen bliver på denne måde ikke blot en beretning om foreningen i sig selv, men i lige så høj grad et samtidshistorisk bidrag.

Eftersom foregående fremstillinger har dækket den tidlige periode af Dansk Arbejdsgiverforenings liv siden starten i 1896, er bogen helliget de sidste 40 år. Disse år er videre opdelt i faserne 1956-1973, 1973-1987 og 1987-1996, hvor gennemgående temaer er: forholdet til arbejdskraften, det politiske system, medlemmerne og andre organisationer, og sidst men ikke mindst belyses de interne organisationsforhold. Af disse punkter er det især forholdet til lønmodtagerne og deres organisationer, og her i særdeleshed DSF/LO som den faglige modpart, der behandles.

Ved periodiseringen er taget hensyn til flere forhold. Krise og arbejdsløshed samt det lille politiske systemskifte – i form af det eksisterende partisystems opbrud – og EF-medlemskabet er væsentlige faktorer for at vælge 1973 som afslutningen på den første fase, mens argumenterne for at vælge 1987 som det andet brudår først og fremmest skal søges i interne tildragelser. I dette år tages således de første skridt til at reorganisere foreningen, hvilket dog først for alvor effektueres op gennem 1990'erne.

Det kan ikke overraske, at overenskomsterne og forholdet til lønmodtagerne tillægges betydelig vægt, og vi får derved præsenteret de mange overenskomstforløb og forhandlingssituationer ganske detaljeret, hvor aftaler og lovgivning er vævet tæt sammen. Spørgsmålet om forhandlingernes grad af centralisering, de økonomiske konjunkturers indvirkning, og sidst, men ikke mindst det politiske spil på Christiansborg, der især bliver relevant, når overenskomsterne er blevet ophøjet til lov, gennemgås indgående. Det må imidlertid indrømmes, at hvad der ofte er blevet oplevet som ganske dramatisk i samtiden, til tider bliver ganske langtrukket, når det bliver gengivet i mange detaljer på tryk. Dog lykkes det at fastholde nogle mere generelle udviklings-

træk i de sammenfattende afsnit. Et væsentligt forhold er udvidelsen af DA's aktivitetsområder, der i et vist omfang også er blevet integreret i overenskomsterne og er blevet forhandlingsstof. Det gælder f.eks. arbejdsmiljø-, social- og uddannelsespolitiske spørgsmål, og derudover har man også gjort en stor indsats for at profilere sig på andre felter, herunder navnlig inden for den økonomiske politik.

Så småt begynder dette billede af DA som en magtfuld organisation at ændre sig fra begyndelsen af 1990'erne. Kræfterne samles nu ikke længere centralt i Arbejdsgiverforeningen, men koncentrerer sig i stigende grad i kombinerede og slagkraftige arbejdsgiver- og erhvervsorganisationer inden for de enkelte erhverv, hvorved antallet af tilknyttede medlemsforeninger samtidig reduceres drastisk. Dette sker i særdeleshed inden for industrien, der som den største og mest indflydelsesrige gruppering inden for DA presser på for at fravriste organisationen dens ledende rolle i overenskomstsyste-met samt mere generelt som samfundspolitisk aktør. Det betyder også, at varetagelsen af fællesinteresser på tværs af de forskellige erhverv nu nedtones til fordel for fællesinteresser inden for de enkelte erhverv, således at der skabes en anden kompromisstruktur inden for DA, hvor der nu fordres en la-

vere grad af enighed blandt arbejdsgiverne.

Før det kommer så vidt, skal man igennem talrige interne undersøgelser, forhandlinger og styrkeprøver, der viser, at de institutionelle særinteresser i at fastholde organisationens status ikke er stærke nok og bliver overtrumpet af medlemmernes behov for forandringer.

I dag – netop ved 100-års jubilæet – fremstår DA derfor som en ganske anden organisation, end vi har lært den at kende igennem de foregående årtier. Forfatteren mener her, at vi med hensyn til organisationens aktivitetsniveau og status stort set er tilbage ved udgangspositionen i 1956, men det forekommer at være en lige vel optimistisk vurdering, og spørgsmålet er, om vi ikke bør opfatte de senere års reformer som et forsøg på at skabe en ny model for arbejdsgivernes organisering. På den anden side må medgives, at der ikke er tale om en irreversibel proces, idet det ikke kan udelukkes, at arbejdsgiverne under pres fra lønmodtagerne nødsages til atter at samle kræfterne, sådan at DA vinder det tabte terræn tilbage og igen opnår fordums styrke. Dette punkt kan vi så vende tilbage til om endnu 25 år, hvis der tages initiativ til et udgive et af de sjældne jubilæumsskrifter om danske arbejdsgivere.

Karsten Ronit

KULTURHISTORIE

Axel Bolvig: *Reformationens rindalister. Om kunst og arkitektur i 1500-tallets Danmark.* (Gyldendal, 1996). 208 s., 260 kr.

Efter bøgerne om den romanske og den gotiske kunst kommer Bolvig nu med en bog om reformationstidens kunst og (!) arkitektur. Jeg har andetsteds an-

meldt de forrige bøger, hvor jeg så har gjort mine skyldige ophævelser over Bolvigs stil og jargon og hans fjantede sammenligninger med moderne forhold. I den henseende er alt uændret i nærværende bog. Det er der nok ikke noget at stille op med – men forfatteren »skyder sig selv i foden« ved både at ville være seriøs og så formidle i et

sprog, der er datomærket (med begrænset holdbarhed – bedst inden år 2000), og som synes at henvende sig til højskolelever. Nu har han ført sine anakronismer helt ud i titelen, *Reformationens rindalister*, hvorved det gøres endnu tydeligere, at forfatterens betragterpunkt ligger på denne side af 1960'ernes kunstfondebat; at det, der vurderes, er reformationstidens *kunstpølitik*. Bolvig har i de tre bøger med møje villet fremmane en bevidst kunstpølitik hos sjællandske stormænd og senmiddelalderens bønder og nu en negativ kunstpølitik hos de kirkelige reformatorer og reformationstidens øvrighed. Jeg mener, det er dybt problematisk at tilbageføre et moderne begreb om kunstpølitik til tidligere tider og samfund. Det går i hvert fald ikke uden at køre på to hjul i svinget – for nu at blive i jargonen.

Bolvigs metode er i og for sig glimrende – og det er altid det positive, udfordrende – og irriterende ved hans bøger – nemlig at han skynder sig at lave en teori, før han har valgt sine kilder og monumenter. Gør man imidlertid ikke det, kommer man alt for let til at stikke i positivistisk hængedynd, i beskrivelser, redegørelser for en række forhold, der ikke rigtig har den store relevans. Man ender let med at sige alt det, andre har sagt før. Man bliver en kompilator – en kustode i endeløse samlinger af oplysninger, ikke en formidler, debattør. Så Bolvig iler med at beskyldte reformatorerne for at være »rindalister«. Det er, skønt det lyder smart, noget værre vrøvl. Rindalisme dækker over det synspunkt, at kunsten skal kunne leve af og ved sig selv, at markedet retter sig efter efterspørgselen; at menigmand anskaffer sig den kunst, han selv kan lide, at han ikke påføres en stil, en smag, af et kulturpølitisk og smagsmæssigt pavedømme. Rindalisme er en term, der kan bruges, når man har et kunstmarked og en decideret kunststøtte

– og det er faktisk langt mere udviklede forhold, der gør sig gældende på reformationstiden. Det påviser Bolvig jo selv. Det er gejstlighed og adel, der *sammen med menigmand* viser en vis ligegyldighed over for kunsten.

Bolvig cirkler sig da også frem til en mere differentieret forståelse, når han allerede før reformationen påviser en »Entzauberung« af billedet, en ændret holdning til billeder og kunstgenstande, påviser konfiskationerne under Frederik I, nævner et mætningspunkt for kunstanskaffelser i begyndelsen af 1500-årene, et stilistisk tideherv, da sengotikkens raffinement ikke lader sig presse videre – og ved at citere katolikken og humanisten Poul Helgesen for synspunkter, der ligger uhyre tæt ved Luthers. Nej. Det er ikke så let med en enkelt håndbevægelse at kalde reformationstidens kunstsyn for rindalistisk.

Bolvig når ganske langt ved overvejende kun at benytte den litteratur, der passer til hans tese. Hvor Bolvig tidligere har været sur på sine kunsthistoriske forgængere, fordi de ikke er enige med ham, så snakker han nu fint og høfligt med de gamle drenge, Beckett, Jensen og Andrup, fordi han nu pludselig er på linie med dem. Der er jo god tradition for at nedvurdere reformationens århundredets kunst.

Bogen rummer for mig tre altoverskyggende problemer. Der jongleres med to størrelser, der ikke nødvendigvis dækker hinanden, nemlig billeder og kunst. Det forhold burde være klargjort af Ringbom, Freedberg og Belting – for blot at nævne nogle få. Menigmand forholder sig ikke nødvendigvis til kunst, men til billeder – og der er nu engang Fanden til forskel. Og der er sandelig også forskel på billedernes rum. De stakels bønder, som Bolvig altid omfatter med en stor romantisk kærlighed, har jo netop ikke set f.eks. de adelsportrætter, der diskuteres. Det er ikke deres billedverden. Skæg for sig og snot for sig – tak.

Det andet er, at der tales om protestantisk versus katolsk kunst. Det er der ingen hjemmel for at gøre. Jacob Madssen leverer det bedste eksempel. Han kalder jo ikke billeder og kunst fra før 1536 for »katolske«, men netop for værker, der er udsprunget af misbrugene: pavemessen, overtro, skærsildslæren osv. Reformatorerne er sig da bevidste at stå i en tradition, der er 1500 år gammel. Kristendommen starter ikke i 1517. Men årene op til 1517 bød på en række misbrug – og det er dem – og deres symboler – der skal ud af folks synsfelt og hjerter. Betegnelsen katolsk opstår først som en negativ bestemmelse i konfessionaliseringens tid på Tridentinum og Konkordieformelens tid, altså efter 1580. De evangeliske opfattede da sig selv som de sandt katolske – i modsætning til pavens antikristelige kirke.

Det tredje problem er, at Bolvig ikke viser nogen historisk forståelse for – eller på nogen måde redegør for reformationens indhold og hensigt og egentlige virkninger. Det kommer til at virke, som om reformationen er noget, en samling onde og bondefjendske mænd lader falde ned i hovedet på den stakkels menigmand.

Bogen koncentrerer sig om billeder – og dem er der såvist ikke mange nye af i det borgerkrigshærgede Danmark, hvor den vigtigste opdragsgiver, kirken, er borte og kunstnerne derfor er udvandrede eller har kastet sig over andre givtige opgaver, i et Danmark, hvor der er et decideret overskud af kirker og inventar. Bolvig siger selv, at reformationen er en ordets kultur. Og det er den visse- lig. Men den er såvel skriftens som det talte ords store periode. Der er et sprogligt mesterskab til stede i reformationens århundredet, der nok ville være en undersøgelse værd – og som nok ville relativere Bolvigs letkøbte teorier om udemokratisk sindelag hos gejstligheden betydeligt. Der er simpelt hen tale

om andre medier i formidlingen og belæringen – og det går givetvis ud over billedkunsten. Kalkmaleriet er ikke længer medium for en jævn folkelig belæring og refleksion, men hvis Bolvig savner det hurtige, rappe, humoristiske, ordsprogsagtige, så skulle han tage og læse reformationens polemiske skrifter! Når Bolvig læser Palladius, synes han, at han er så ubehageligt og demonstrativt kropslig. Gad vide hvorfor Palladius taler så meget om krop og liv og ikke om sjælens frelse? Måske kunne det have med nogle grundlæggende temaer i reformationens teologi og menneskesyn at gøre? Tja? Her mangler ganske simpelt en bredere anskuelse af og dybere forståelse for reformationen.

Bolvig nævner med et skuldertræk, at Francis Becketts disputats kun omhandler de bevarede værker. Ja, men han kunne jo ikke så godt skrive om dem, der er gået til grunde. Bolvig er dog i samme situation. Han må forholde sig til de værker, der er bevarede fra reformationstiden. Det nævnes i bogen, at de store renoveringer af kirker sker i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet – på et tidspunkt, hvor der er gryende forståelse for det antikvariske, for »kunstsager«. Hvor stor en del af reformationstidens billeder er strøget ud i de år? Vurderedes reformationens kunst på det tidspunkt ligeså højt som gotikkens? Nej, næppe. Vi ved da f.eks. noget om antallet af nedrevne reformatoriske lektorieprædikestole. Så eftertidens vandalisme må vel til syvende og sidst også tages med i betragtning, når denne historie skrives.

Billedteksterne er stort set gentagelser af brødtekstens oplysninger. Det virker ikke så godt. Det hæmmer en flydende læsning. At titelbladet til Chr. Pedersens Jærtegnspostille s. 13 udnævnes som titelblad til hans Saxoudgave, er vel en svipser. Jærtegnspostillens og Saxoudgavens titelblade ligner hinan-

den, jovist, men de er da også forskellige. Saxoudgaven rummer andre og flere motiver end Jærtegnspostillens. Det kunne da også have været sjovt, hvis Bolvig understregede, at de tre illustrationer s. 58-59 er kirkeinventar – og ikke bare kilder til viden om, at der ikke skulle være inventar i kirkerne! Mediet er mere end en meddelelse. Det er selv en genstand! Og hvorfor mon man viser gudstjenestescener på inventar? Det har nærværende anmelder i al beskedenhed funderet over i skrift og tale ved flere lejligheder. Der *er* nemlig noget med budskab og medium – som er mere interessant, end Bolvig lader ane. Måske tænkte reformatorerne sig ligefrem om?

Bibliografien er dækkende for, hvad Bolvig har læst og brugt, men der mangler efter min mening en række uhyre væsentlige nyere (skandinaviske og tyske) bidrag til reformationskunstens historie.

Bortset fra alle disse indvendinger, så er bogen en glimrende og tendentiøs opsamling af meget af det, vi ved om reformationstidens billedkunst. Den udmærker sig ved ikke blot at trække perler på en snor, men ved faktisk at anlægge et perspektiv, ved at tage stilling, ved at drille alle de kustoder, der er så bange for at anvende blot lidt nyere teorier på det gammelkendte materiale. Det var da på tide, at semiotikken nåede til reformationskunsten. På den måde har Bolvigs seneste bog virkelig en mission – ud over at man sgu bliver så irriteret over, at den trods alt sit vrøvl *er* tankevækkende.

Carsten Bach-Nielsen

Hans Michelsen: *Peder Sørensen – en præst og hans bøger. En bog- og bibliotekshistorisk undersøgelse*. Udgivet af Roskilde Stiftsblad. (Forlaget Kolorit, 1995). 263 s.

Her foreligger en på flere måder udmærket fortegnelse over det bibliotek, den

falsterske præst Peder Sørensen (1520-1588) efterlod sig og havde testamenteret til Nykøbing Kirke. Her opbevaredes bøgerne, indtil Frederik Münter i 1828 erhvervede dem til Stiftsbiblioteket i Roskilde, hvor de stadig befinder sig.

Det er forholdsvis sjældent, at man ser en så gammel bogsamling, anskaffet af én person og bevaret næsten intakt til nutiden. Det giver gode muligheder for undersøgelse af mange forhold. Det er næsten kun fantasien, der sætter grænsen for spørgsmålene.

Stiftsbibliotekaren i Roskilde har udarbejdet en bog, der består i en katalog og en indledning, der kommer rundt om boghistorie, lærdomshistorie, kirkehistorie og sådan lidt af hvert i en noget uklar rækkefølge med mange gentagelser. Her formidles langthen for den interesserede menigmand. Den interesserede menigmand er en udmærket modtager at skrive for, men den lidt mere videnskabeligt interesserede læser trættes af tonen.

Bogen er virkelig et smukt arbejde, men fagfolk ved i forvejen størstedelen af det, der fortælles i de 75 siders indledning. Til gengæld forstår den interesserede lægmand formodentlig ikke et pluk af de mange lister, der er opstillet efter allehånde kriterier, og hvor bøgerne anføres med deres voluminøse latinske titler. For nu atter at tale for Ane i kæret, så har hun da ikke nogen glæde af de latinske titler og udgivelsessteder, der endda til tider kan give fagfolk problemer. De *kunne* da i det mindste være oversat i billedteksterne.

Det arbejde, der her er gjort, er udmærket, ja glimrende – for fagfolk, der så selv kan arbejde med det fremlagte materiale. Man får et præcist billede af de bøger, Peder Sørensen har købt. Men indledningen er i denne sammenhæng alt for tynd. Det er altid let at sige, hvad forfatteren kunne have gjort, men jeg kunne nu godt have forestillet mig en

lækker lille boghistorisk sag uden hele katalogen, en læsevenlig præsentation – for den læge læser – af denne enestående bogsamling og så ved siden af denne den egentlige katalog over bogsamlingen til brug for historikerne. Nu har vi så fået begge dele – og de hænger ikke rigtig sammen.

Til transkriptioner og lister må det siges, at det havde været at foretrække, at navnene havde været meddelt enten på dansk eller på latin (Hemmingius eller Hemmingsen – Vergil eller Vergilius), eller hvis man havde gjort det konsekvent på latin, så da i nominativ i stedet

for alle de genitiver (Vallæ, Justini Martyris, Iuuenalis etc.).

Der er nok at gå i gang med nu. Der er givet et indblik i, hvad præster med boginteresse kunne have på deres hylde i 1500-tallet. Derfor er det yderst prisværdigt, at bogen er udkommet. Katalogen synes dækkende, verifikationerne jævnt hen god, men ingen kollationering af enkeltværkerne. Den kan blive et fremragende arbejdsredskab for bog-, lærdoms- og kirkehistorikere – der herefter kan anmelde Peder Sørensens bøger – og deres ejers interesser.

Carsten Bach-Nielsen

HISTORIEVIDENSKAB

Anders Berge: *Att begripa det förflutna*. Förklaring, klassificering, kolligation inom historievetenskapen. (Studentlitteratur, 1995). 122 s.

Med denne lille bog vil forfatteren udfylde den lakune, som forklaringssteoriens svage forankring i historikers praksis udgør. Der er tale om en teoretisk undersøgelse af de forskellige måder, hvorpå man i historievidenskaben konstruerer sammenhæng. Målet er altså forklaringssteoretisk. Midlerne er dels historiografiske analyseeksempler, dels teoretiske diskussioner af forskellige forklarings- og beskrivelsesformer, som Berge samlet betegner med begrebet *begripelighetsformer*. Af disse måder at begribe historien på er der tre hovedgrupper: historiske forklaringer, der er kausalforklaringer og ledet af spørgsmålet hvorfor; dernæst to former for historisk beskrivelse, henholdsvis klassificering, dvs. indordning af enkeltfænomener under mere almenne samlebegreber, og kolligation, dvs. samorganisering af enkeltfænomener som grundlag for formulering af et mere generelt be-

greb, begge ledet af spørgsmålene hvordan og hvad (s. 7).

Hovedvægten lægges på de historiske forklaringer, hvortil 90% af bogen vies. At disse alene fremstår som kausalforklaringer, skyldes, at Berge udgrænser narration med sin forklaringsdefinition. I hvilket omfang den historiske fortælling kan tælle som en forklaring, der gør historiske tildragelser forståelige ved at organisere eller kortlægge dem som en fortælling, bliver således ikke gjort til genstand for overvejelser, og den ret omfattende diskussion om »The Revival of the Narrative« introduceres ikke. Bogen placerer sig således tydeligt i en historisk tradition, der henter sit gods fra samfunds-, ikke fra litteraturvidenskaberne, uden at det dog betyder, at Berge søger at bortforklare historievidenskabens tolkningsdimension.

At det ellers kan være ganske indsigtsgivende at diskutere forklaringsformer, som man mener at måtte afvise, viser Berge i kap. 6, hvor han overbeviseende argumenterer for, at funktionelle forklaringer må afvises i historievidenskabens. Funktionel forklaring er påstan-

den om, at et fænomens virkning forklarer, at det findes, f.eks. i et samfund: Det forhold, at et fænomen findes i samfundet, viser, at det har en funktion, som modsvarer et samfundsbehov, og forekomsten af dette behov forklarer så i en formfuldent cirkelslutning, at fænomenet findes. Men dette rejser to problemer. Det første er, at man aldrig kan forklare fænomenets fremkomst. Det andet er, at man må godtgøre årsagens vedvarende virkning. Da denne ikke blot kan antages konstant og uforanderlig, må den sandsynliggøres i hvert tilfælde, hvor virkningen påberåbes, hvilket opløser påstanden i kausalforklaringer.

Kap. 2 byder på en gennemgang af de grundliggende begreber årsag, nødvendige og tilstrækkelige forudsætninger, handling og kausalitet samt den traditionelle diskussion og afvisning af *covering laws* og forudsigelser i historievidenskaben. Kap. 3 behandler forklaringer med en årsagsvariabel, hvis styrke er, at den snævre afgrænsning, som karakteriserer disse, muliggør systematik og detaljerighed, men at denne kvalitet opnås på bekostning af, at de ikke indfanger historiens kompleksitet. Og da netop kompleksiteten er det karakteristiske ved historien, trækker historiens egen beskaffenhed bort fra enfaktorforklaringernes forestilling om kausalitet til interaktive årsagsforklaringer, som er temaet i kap. 4, bogens mest interessante. Interaktion er enten af additiv karakter, hvor flere uafhængige variable indvirker på samme afhængige variable, eller interaktive, hvor årsager ikke kun griber ind i hinandens virkninger, men også påvirker hinanden i et gensidigt samspil. Her gives en introduktion til bl.a. aktør-struktur-problemet og til komparativ metode, hvor især den sidste kort og præcist diskuterer de grundlæggende problemer, som bør tages i betragtning ved komparation. Kap. 5 diskuterer *Åndamålsforklaringer*, dvs. hi-

storiske forklaringer, der bygger på aktørers motiver, mål, interesser og virkelighedsbedømmelser. Diskussionen når betydelig videre end slutning til sjæleliv, den indlevelsesteknik, som præger den romantiske hermeneutik, men den vedkender sig dette element som uomgængeligt. Det diskuteres, hvorledes man må søge at konstruere problemsituationer, der antages at give aktørene visse handlingsmuligheder, og hvorledes forestillingerne om handlemuligheder altid struktureres af en forestilling hos historikeren om aktørrationalitet.

Bogens sigte er praktisk, at medvirke til at højne historikeres selvrefleksion i deres forskningspraksis. Den bruger løbende konkrete historiografiske eksempler på de forklaringsmåder, der behandles, hvilket giver den anskuelighed. Den tager således sit udgangspunkt i, hvordan historikere gør, når de forklarer historien, for at gøre dem mere bevidst om dette, således at forklaringselementet selv kan blive genstand for refleksion. Dette er i sig selv en god ting.

En mangel ved bogen er, at den ikke afklarer forholdet mellem teori og forklaring, hvilket får det hele til at fremtræde videnskabeligt (læs objektivt) og uproblematisk. Den isolerer således et forklaringsniveau, som kommer til at fremtræde isoleret i forhold til mere generelle antagelser om sammenhænge i historien, det være sig bevidste teoretiske eller ubevidste ideologiske, og som derfor alene står i forbindelse med konkrete historiske undersøgelser, hvorfra eksemplerne jo også hentes. Den er derfor snarere en karakteristik af forskellige forklaringstyper, deres styrker og svagheder, end den er en videnskabsteoretisk fastlæggelse af forklaringsniveauets betydning for den historiske forskningsproces og dermed dens relation til historieteorier og ideologi. Hvilke forklaringer på sammenhænge i historien den enkelte vælger, er jo ikke kun et

spørgsmål om, hvilken genstand der undersøges, men har både forudsætninger i den videnskabelige traditions foretrukne synsmåder, teoretiske ansatser på det område, der er til undersøgelse, og mere ideologisk prægede underforståetheder hos historikeren. Men dette er, når vi følger Berge, en anden historie.

Denne indvending tjener nok mest til at karakterisere bogens tilgang, idet den

ikke skal overskygge, at bogen tager et væsentligt emne op og giver det en solid behandling. Hvorledes man forklarer det forgangne, må være et selvfølgelig udgangspunkt for en videnskab, der vil tage problemstillinger som sit udgangspunkt og bevidst overveje, hvorledes historiske problemstillinger lader sig forklare.

Claus Møller Jørgensen

SLESVIG OG HOLSTEN

De Hansborgske Domme 1545-1578. Ved Emilie Andersen samt A. Andersen, Troels Fink og Peter Kr. Iversen. (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1994). Bd. I-III. 1400 s.

Med dette imponerende trebindsværk afrundes omsider det arbejde, som Emilie Andersen påbegyndte allerede i 1943, da hun med Kildeskriftselskabet som udgiver udsendte udgaven af forordninger 1544-80 fra de Hansborgske Registranter. I 1949 fulgte et bind breve i uddrag 1543-49, og nu foreligger altså den gennemarbejdede udgave af de domme, som er indeholdt i registranterne. Dermed er udgaven endelig afsluttet i overensstemmelse med den plan, som Emilie Andersen udkastede for hened en menneskealder siden.

Imidlertid blev det ikke Emilie Andersen forundt selv at føre den til ende. Inden sin død i 1970 havde hun ganske vist formået at bringe den omstændelige transskription af domsmaterialet næsten til ende, og de tilhørende registre var i store træk også udarbejdet, om end der fortsat manglede en sproglig tilretning, og enkelte tvivlsspørgsmål stadig henhod uløste. Den endelige udgave, sådan som den nu foreligger, havde dog næp-

pe set dagens lys, hvis det ikke havde været for de tre medudgiveres utrættelige indsats. Den lærde sønderjyske filolog og præst Anders Andersen (1889-1981) påtog sig efter Emilie Andersens død det besværlige arbejde med at jævnføre hendes transskriptioner af de mere end 700 domme med originalerne og samtidig foretage en sproglig revision af regesterne. Kildeskriftselskabets to tilsynsførende med projektet – fhv. generalkonsul, professor Troels Fink og fhv. landsarkivar Peter Kr. Iversen, begge fremragende specialister i Sønderjyllands historie – bragte med god assistance udefra udgaven i trykkesfærdig form, forsynede den med indledning og udarbejdede registre. Ved denne forening af gode og kompetente kræfter lykkedes det således at bringe Emilie Andersens livsværk til afslutning 24 år efter hendes død.

For yngre historikere er Emilie Andersen (1895-1970) vist temmelig ukendt, og selv i sin egen generation gjorde hun sig udadtil ikke meget gældende. Det meste af sit liv virkede hun i arkivvæsenet, og hun befandt sig tydeligvis bedst ved den stille, lærde system med arkivalierne, især de sønderjyske. Hun indlagde sig berettiget hæder ved den eksemplariske udgivelse af Malmø-

købmanden Ditlev Enbecks regnskabsbog i 1954, som blev et væsentligt bidrag til dansk handelshistorie i det 16. århundrede; men i bund og grund var hun – og foretrak at være – en af historikerlaugets stille eksistenser. Hendes ambition gik ikke i retning af store fortolkende fremstillinger; men hendes arbejde med at gøre 1500-tallets ofte vanskelige kildemateriale tilgængeligt for mindre ihærdige kolleger var til gengæld utrætteligt og yderst kompetent. Den nu færdiggjorte udgave af det hansborgske materiale er et glimrende eksempel på hendes kunnen, præget som den er af hendes lærdom, pertentlighed og aldrig svigtende akribi. Emilie Andersen var i ordets egentligste forstand en lærd historiker i den store 1800-tals tradition – en nu uddøende race, som vi skylder mere, end vi ofte gør os klart.

De Hansborgske Domme har navn efter hertug Hans den Ældres residens Hansborg, som han fra 1557 opbyggede på en holm i Haderslev Fjord. Herfra styrede han til sin død i 1580 sit hertugdømme, som han var kommet i besiddelse af ved delingen i 1544. Det bestod væsentligst af Haderslev og Tønder amter, hvortil kom dele af Vadehavsoerne og Fehmern samt Bordesholm Kloster ved Rendsborg og – fra 1559 – den midterste del af Ditmarsken. Den hertugelige administration havde til huse på Hansborg, og den foreliggende udgave af amtsretsdømmene for Haderslev og Tønder amter samt Nordstrand bygger på denne administrations arkiv, nærmere betegnet kopi-bøgerne med arkivsignaturen A.1.A-C, som er en trebinds registrant over hertugens åbne breve og domme 1544-80 (jf. *De sønderjyske Fyrstearkiver*. Vejledende Arkivregistraturer X, s. 68-69). Doms materialet omfatter såvel sager appelleret fra underretterne som sager indbragt direkte for amtsretten.

Udgaven er forbilledligt gennemført. Troels Fink og Peter Kr. Iversen har i

fællesskab forfattet en kort »Indgang« (s. IX-XII), hvori der fremlægges en nødtørfigt introduktion til domsmaterialet og selve udgaven. Peter Kr. Iversen tegner dernæst et sympatisk portræt af Emilie Andersen, udgavens egentlige hovedkraft (s. XIII-XVII), mens Troels Fink med vanlig klarhed og elegance portrætterer hertug Hans (1521-80), hans virke og administration (s. XIX-XXXIV). Derefter følger selve udgaven af registrantens domstekster (s. 1-1013) startende med retsdagene i Tønder 4.-6. marts 1545 og sluttende med amtsretsdagene i Haderslev 8.-15. marts 1578. Hver domssession er forsynet med en indledning, hvori baggrund og anledning kort præsenteres; hver enkelt dom er sammenfattet i regestform efterfulgt af selve domsteksten – som regel på plattysk – in extenso. I det tilhørende noteapparat gøres rede for tekstvarianter, der oplyses om realforhold og gives krydshenvisninger til beslægtede domme andetsteds i udgaven.

Bind III, som omfatter siderne 1014-1400, indeholder tillæg og registre. Tillæggene består i en del domsrelateret materiale – især fra 1570'erne – som Emilie Andersen ikke i første omgang havde taget med, samt en enkelt dom fra 1566, der ikke var indført i registranten, men som Troels Fink har lokaliseret i Haderslev østre husfogederis embedsbog. Som en god hjælp for mindre kyndige i den sønderjyske historie – og dem er vi jo nogle stykker af – har Troels Fink også udarbejdet en alfabetisk ordnet ordforklaring over særlige retsudtryk og andre specialtermer (s. 1283-1285). Udgaven afrundes med meget nyttige og udførlige sag-, sted- og personregistre udarbejdet af Troels Fink og Peter Kr. Iversen.

Kildeskriftelskabet og den kreds af sønderjyske historikere, som uegennyttigt har lagt et kæmpearbejde i udgavens færdiggørelse, fortjener al mulig

anerkendelse for at have ført værket til ende. Ikke alene af pietetsfølelse over for Emilie Andersen og hendes indsats, men også – og især – fordi et stort og værdifuldt kildemateriale dermed er blevet gjort umiddelbart tilgængeligt. Hver for sig kaster dommene lys over dagligdagens mange konflikter, over hertug Hans' energiske digebyggeri og over omgangsformen mennesker imellem; læst i sammenhæng tegner de et interessant billede af retstilstanden og retsudviklingen i Sønderjylland og

frembyder dermed gode muligheder for meningsfuld jævnførelse med udviklingen i Kongeriget – ikke mindst, når Ditlev Tamms og Jens Chr. V. Johannsens regestudgave af Det kongelige Rettertings domme og Rigens forfølgninger 1559-1660 om kort tid foreligger. Udgaven af de Hansborgske domme vil utvivlsomt sætte sig tydelige spor i de kommende års retshistoriske forskning og i udforskningen af Sønderjyllands komplicerede historie.

Knud J.V. Jespersen

NORDEN

Jan Samuelson: *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523-1611*. (Lund University Press, 1993). 361 s., 290 sv.kr.

Lad det med det samme være slået fast, at Jan Samuelson med denne doktorafhandling har leveret en glimrende gennemlysning af 1500-tallets svenske adel. I fuldstændighed, metodisk afklarethed og empirisk ihærdighed overgår den alle tidligere undersøgelser om emnet, og samtidig sikrer forfatterens fortrolighed med international adelsforsknings metoder og resultater direkte sammenlignelighed med andre europæiske lande. Med undersøgelsen placeres den ældre Vasatids svenske adel solidt på Europakortet.

Indledningsvis (s. 17) opstilles et subtilt skel mellem »adel« og »frälse«. Ved adel forstår forfatteren den personkreds, som henregnes til uradelen eller er i besiddelse af et adelspatent; frälse defineres som den persongruppe, der ejede frit jordegods, hvad enten dens medlemmer var af adel eller ej. Den foreliggende undersøgelse omfatter begge

kategorier, som imidlertid i udstrakt grad var sammenfaldende.

Undersøgelsens begrebsmæssige grundlag er nærmest Max Webers tredimensionale stratifikationsteori, som skelnede mellem økonomisk, social og magtbetinget stratifikation. Under disse synsvinkler analyseres adelsgruppen, som i 1500-tallet i øvrigt blot talte 500-600 voksne mænd i gennemsnit, hvoraf omkring halvdelen var bosat i Finland.

Den økonomiske dimension tages op til drøftelse i kapitel 3, hvori adelens indkomst- og formueforhold rekonstrueres på grundlag af mandtalslister, rustjenesteruller og jordebogsekstrakter. Det munder ud i en konstatering af meget betydelige økonomiske forskelle i gruppen gennem hele 1500-tallet, hvorimod forfatteren – i modsætning til forholdene i Danmark – ikke er i stand til at måle en vækst i differentieringen op mod århundredskiftet. Bortset derfra synes den økonomiske anatomi at minde meget om den danske adels. Det gælder således embedsindtægternes betydelige vægt for adelens øvre lag, ustabiliteten som følge af det manglende primogeniturinstitut og den forbavsende høje an-

del af adelsgodset, som ejedes af enker (20-30 procent) – for blot at nævne enkelte karakteristika.

I kapitlerne 4-6 undersøges de politiske og sociale aspekter af adelselitens struktur. Rigsrådsgruppen tages her ud til prosopografisk analyse. Svarende til forholdene i Danmark kan forfatteren her identificere en snæver, klart afgrænset rådselite kendetegnet ved stor politisk indflydelse, betydelig rigdom og udpræget lukkethed nedadtil. I kapitlerne 7-8 behandles gruppen i den anden ende af den sociale skala, nemlig lavadelen med de meget beskedne godsindtægter. I forhold til Danmark er det interessant, at forfatteren her kan konstatere en ganske livlig trafik hen over standsskellet, fortrinsvis i form af ægteskaber mellem adelige og uadelige – ofte med gradvis optagelse i adelstanden til følge. Den svenske adel synes således – i hvert fald i dens nedre regioner – at have været en betydelig mere åben gruppe end den før-enevældige danske. Tilsyneladende mindede den i det stykke snarere om den engelske *gentry*.

Så langt har analysen fortrinsvis været koncentreret om de meget betydelige sociale og økonomiske uligheder i adelsgruppen. Afslutningsvis retter forfatteren derfor i kapitel 9 søgelyset mod et forhold, som forenede gruppen hen over alle disse skel, nemlig det uformelle netværk i form af patron-klientforhold, som trods alle forskelle bandt adelens medlemmer sammen i et fællesskab. Lige så lidt som her til lands tillader det sparsomme svenske kildemateriale en tilfredsstillende kortlægning af dette komplicerede netværk for 1500-tallets vedkommende, og det lykkes da heller ikke her at fremlægge meget andet end nogle spredte indikationer på dets eksistens. Alligevel er der dog næppe grund til at betvivle forfatterens konklusion (s. 254), som fastslår, at net-

op tilstedeværelsen af dette uformelle netværk formentlig var hovedforklaringen på den gruppesolidaritet, som trods alt kendetegnede adelen på tværs af alle uligheder.

Hele undersøgelsen sammenfattes kort og klart i kapitel 10, som også danner grundlag for det engelske summary (s. 265-272). Bogen afsluttes med en række bilag, som omfatter bearbejdelser af og metodisk-kritiske bemærkninger til dele af det anvendte kildemateriale, foruden den obligatoriske kilde- og literaturfortegnelse. Derimod er det en mangel, at bogen ikke er forsynet med blot et nødtørftigt register. Savnet deraf opvejes ikke af den forholdsvis detaljerede indholdsfortegnelse.

Forfatteren giver intetsteds i afhandlingen svar på det spørgsmål, som udgør bogens titel. Og sådan som spørgsmålet er stillet, kan det næppe heller besvares meningsfuldt. Som afhandlingen klart dokumenterer, var der jo netop ikke tale om et enten-eller, men et både-og. Vasatidens svenske adel bestod både af et lille antal toneangivende aristokrater og en stor mængde forædlede bønder, hvoraf de sidste var tæt integreret i lokalsamfundene og delte disses levevilkår.

Det er forfatterens fortjeneste at have kortlagt denne adels indre anatomi med en nøjagtighed, som ikke er set tidligere. Det er ligeledes hans fortjeneste at have peget på en del af de faktorer, som trods forskellene forenede dens medlemmer som stand. Undersøgelsen supplerer på glimrende vis Ingvar Elmroths adelshistoriske arbejder, der jo som bekendt tager udgangspunkt netop omkring 1600. Og set fra denne side af Sundet udgør den tillige et glimrende sammenligningsgrundlag, som på mange måder sætter mønstrene i vor egen 1500-tals adel i et frugtbart og nyttigt perspektiv.

Knud J.V. Jespersen

Vejledning for bidragydere

1. Bidrag til tidsskriftet bedes så vidt muligt leveret på diskette, ledsaget af en udskrift. Redaktionen benytter WordPerfect, men kan bruge tekster udarbejdet i andre tekstbehandlingsprogrammer, såfremt de foreligger som ASCII-filer. Programversion og filnavn skal altid oplyses. Orddelingen slås fra, inden indskrivningen af teksten påbegyndes. Hvis der skrives i WordPerfect, udformes eventuelle noter som *slutnoter* i dette programs system; i alle andre tilfælde indskrives noterne særskilt efter selve hovedteksten.

2. Henvisningsmåden i noter kan enten være en forkortelse af værkets titel eller forfatterens navn efterfulgt af værkets udgivelsesår, idet forfatterens navn, værkets titel, trykkestedet og udgivelsesåret dog skal angives fuldt ud første gang, der henvises dertil. Forfatternavne angives med almindelig skrift, bogtitler og navne på tidsskrifter med understregning (kursiv). Titler på artikler sættes i anførselstegn (f.eks.: Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*, Århus 1979; Grethe Jacobsen: »Dansk købstadlovgivning i middelalderen«, *Historie*, ny rk. 19,3, 1992, s. 393-439).

3. Alle tabeller, kort og illustrationer skal indleveres på særskilte ark, kort og tegninger i sort på hvidt papir, fotos i form af blanke kopier eller dias. Billedtekster skal medfølge på et selvstændigt ark.

4. Artikler bedes ledsaget af et udkast til manchete på ca. 10 linier.

5. Anmeldelser indledes med oplysninger om den anmeldte bog opstillet på følgende måde: Forfatterens navn efterfulgt af kolon. Titlen i kursiv efterfulgt af punktum. En eventuel serietitel med almindelig skrift efterfulgt af punktum. I parentes forlag og udgivelsesår, adskilt af et komma og med et punktum efter parentes. Sidetal og pris i udgivelseslandets valuta, adskilt af et komma og med punktum til slut.

6. Deadline for majheftet er 15. december for artikler og 15. januar for anmeldelser. For novemberheftet er deadline 15. juni for artikler og 15. juli for anmeldelser.

Artikler

Danmark og vetospørgsmålet i FN 1945-49

Af Kristine Kjærsgaard Nielsen

Striden om Månstorp-godset

Kong Christian 2. og Torben Oxe mot Henrik

Krummedike

Af Ole Jørgen Benedictow

Knud Fabricius og den monarkiske bølge

Nogle kommentarer til de statsretlige brydninger
i 15-1600-tallets Danmark

Af Leon Jespersen

Historisk essay

Frits Clausen i Hitlers spejl

Et biografisk forsøg

Af John T. Lauridsen

Debat

Vikingernes ledingsflåde

Af Poul Skaaning

Leding, næsegæld og kongemagt

Af Niels Lund

Helgdagsreduktionen

Af Göran Malmstedt

Helligdagens bølgegang

Af Jürgen Beyer

Større anmeldelser

Folk og erhverv

Af Søren Bitsch Christensen

Den sidste Danmarkshistorie

Af Jens Chr. Manniche

Danmark besat og befriet

Af Henrik Skov Kristensen

Arkiver og brugere

Af Leon Jespersen

Litteraturnyt